

**ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ОРЕСТ ГУК

**РОЗВИТОК ІДЕЙ ОСВІТИ МОЛОДІ
В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ
ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА**

МОНОГРАФІЯ

**Київ,
«Видавництво Людмила», 2025**

УДК 37(091)(477)(092)"18/19"

Г 93

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, педагогіки та психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол №12, від 26 листопада 2025 р.)*

Рецензенти:

Микола Галів – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Віталій Кульчицький – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського МОЗ України

Гук Орест

Г. 93 Розвиток ідей освіти молоді в педагогічній спадщині Григорія Ващенка: монографія. Вид. 2-ге, випр. та допов. Київ: «Видавництво Людмила», 2025. 234 с.

ISBN 978-617-555-356-5

У монографії здійснено системний аналіз поглядів на освіту молоді Г. Ващенка в контексті світового педагогічного процесу та визначено й обґрунтовано чинники, які впливали на цей процес. Розкрито суть поняття «освіта молоді» крізь призму науково-педагогічних ідей Г. Ващенка; виявлено основні концептуальні ідеї дидактики науковця: активні методи навчання, виховуюче навчання, побудова навчального процесу на основі психологічних знань про дитину, опора на національну ідею як методологічну основу дидактики; виокремлено і розкрито внесок Г. Ващенка у розвиток вітчизняної дидактики. Проаналізовано його погляди на мету, завдання, зміст, принципи, форми і методи освіти та навчання молоді, на вимоги до навчальної літератури та її роль в освітньому процесі. Охарактеризовано інноваційні, реформаторські ідеї Г. Ващенка щодо організації освітнього процесу, розкрито шляхи їх творчого використання при реформуванні національної освіти України в сучасних умовах, також установлено, що положення Г. Ващенка стосовно завдань і змісту освіти, принципів, форм і методів навчання істотно поглиблюють педагогічну теорію і є основою для аналізу й розв'язання сучасних проблем освіти молоді.

Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 37(091)(477)(092)"18/19"

© Орест Гук, 2025

© Орест Гук, виправлення та доповнення, 2025

© Тетяна Логвиненко, вступне слово, 2025

© Підприємство

«Видавництво Людмила», 2025

ISBN 978-617-555-356-5

ВСТУПНЕ СЛОВО

*Тільки на основі високих ідеалів
може утворитися міцна, суспільна особистість.
Отже, коли ми хочемо виховати в українській молоді міцну волю
і сильний характер, треба передовсім прищепити їй прагнення
до високої мети, що об'єднувала б увесь український народ.
Такою метою є благо і щастя Батьківщини.*

Григорій ВАЩЕНКО

Сучасна освіта як складний соціокультурний феномен і ключовий інститут суспільного розвитку відіграє визначальну роль у формуванні інтелектуального, духовного та громадянського потенціалу нації. Саме через систему освіти здійснюється трансляція культурних цінностей, історичного досвіду та національних традицій, формується світогляд молодого покоління, забезпечується становлення громадянської свідомості та відповідальності особистості. У цьому контексті освіта виступає одним із провідних чинників державотворчих процесів і розвитку демократичного суспільства.

У сучасних умовах розвитку України питання модернізації освітньої системи набуває особливої актуальності. Реформування національної освіти здійснюється відповідно до стратегічних орієнтирів державної політики у сфері освіти, зокрема положень Закону України «Про освіту», Концепції «Нова українська школа», Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Національної стратегії розвитку освіти в Україні, які спрямовані на утвердження духовних і моральних цінностей у системі освіти. У цих документах підкреслюється важливість формування національної свідомості молоді, виховання поваги до історії та культури українського народу, розвитку громадянської відповідальності та готовності захищати незалежність держави.

У контексті сучасних освітніх реформ особливої актуальності набуває звернення до історико-педагогічної спадщини видатних представників української педагогічної думки, наукові ідеї яких можуть слугувати методологічним підґрунтям для подальшого розвитку національної системи освіти. До таких постатей належить Григорій Григорович Ващенко (1878–1967) – видатний український педагог, психолог, філософ освіти, громадський діяч та дослідник проблем виховання молоді.

Науково-педагогічна діяльність Г. Ващенка стала важливим етапом у розвитку української педагогічної науки ХХ століття. У своїх працях учений

здійснив ґрунтовний аналіз проблем освіти, навчання та виховання молодого покоління, обґрунтував концептуальні засади формування національної системи освіти, визначив роль школи як провідного соціального інституту у формуванні духовно багатой, морально зрілої та національно свідомої особистості.

Теоретичні положення педагогічної концепції Г. Ващенка формувалися на основі синтезу національних педагогічних традицій та досягнень світової педагогічної науки. Значний вплив на формування його наукових поглядів справили ідеї класиків педагогіки – Я. А. Коменського, Г. Сковороди, К. Ушинського. Разом із тим учений прагнув розробити власну концепцію української педагогіки, що відповідала б історичним, культурним та соціальним потребам українського народу.

Центральне місце у педагогічній системі Г. Ващенка посідає проблема формування національного виховного ідеалу, який учений розглядав як цілісну систему духовних і моральних цінностей, що визначають розвиток особистості та суспільства. У своїх працях педагог підкреслював, що освіта повинна бути спрямована не лише на передачу знань, але й на формування моральних якостей людини, її громадянської відповідальності та національної самосвідомості.

Особливого значення у педагогічній концепції Г. Ващенка набуває проблема національного та патріотичного виховання молоді. Учений розглядав патріотизм як одну з провідних моральних чеснот особистості, що формується у процесі виховання та передбачає усвідомлення людиною своєї належності до національної спільноти, відповідальності за долю держави та готовності служити інтересам суспільства. Патріотичне виховання, на думку педагога, повинно ґрунтуватися на глибокому знанні історії, культури та традицій рідного народу.

Науковий доробок Г. Ващенка охоплює широкий спектр проблем педагогічної теорії та практики: питання змісту освіти, класифікації методів навчання, організації навчально-виховного процесу, взаємозв'язку освіти і науки, ролі школи у формуванні світогляду молоді. Значну увагу вчений приділяв також аналізу історико-педагогічного досвіду різних країн, здійснюючи порівняльне дослідження освітніх систем та визначаючи перспективні напрями розвитку української освіти.

Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених педагогічній спадщині Григорія Ващенка, окремі аспекти його педагогічної концепції потребують подальшого комплексного осмислення. Зокрема, це стосується проблеми освіти молоді, змісту навчання, організації навчально-виховного процесу та можливостей використання педагогічних ідей ученого у сучасному освітньому просторі України.

Свій суттєвий внесок до цього напрямку сучасних наукових розвідок робить пропонована увазі широкого кола науковців монографія. Метою цієї наукової праці є комплексний теоретичний аналіз педагогічних поглядів Григорія

Ващенко на освіту молоді, дослідження основних напрямів його науково-педагогічної діяльності та визначення можливостей використання педагогічної спадщини вченого в сучасних умовах розвитку української освіти.

Структура монографії зумовлена логікою дослідження і складається з двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

У першому розділі розглянуто постать Григорія Ващенко як видатного педагога і дослідника проблем освіти молоді, проаналізовано поняття освіти як науково-педагогічної категорії, висвітлено основні напрями освітньої та громадсько-просвітницької діяльності вченого, а також історико-педагогічні аспекти розвитку освіти у його наукових поглядах.

Другий розділ присвячено аналізу системи педагогічних поглядів Григорія Ващенко на освіту молоді, зокрема розкрито його підходи до змісту освіти, організації навчально-виховного процесу та визначено можливості використання педагогічної спадщини вченого у сучасному освітньому просторі України.

Особливої актуальності у сучасних умовах розвитку українського суспільства матеріали монографії набувають завдяки представленому аналізу педагогічних ідей Г. Ващенко щодо патріотичного виховання молоді. Повномасштабна війна проти України актуалізувала проблему формування національної свідомості, громадянської відповідальності та патріотизму молодого покоління. У цих умовах система освіти виступає важливим інструментом формування громадян, здатних усвідомлювати значення державної незалежності, захищати територіальну цілісність країни та зберігати культурну спадщину українського народу.

Отже, представлені у монографії результати дослідження педагогічної спадщини Григорія Ващенко сприяють поглибленню наукового розуміння історичного розвитку української педагогічної думки та окреслюють перспективні напрями вдосконалення сучасної системи освіти, спрямованої на формування духовно багатой, національно свідомої та громадянської відповідальної особистості.

**Тетяна ЛОГВИНЕНКО,
доктор педагогічних наук, професор**

РОЗДІЛ І

ГРИГОРІЙ ВАЩЕНКО ЯК ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ І ДОСЛІДНИК ПРОБЛЕМ ОСВІТИ МОЛОДІ

1.1. Освіта як науково-педагогічна категорія

Звернімося до теоретичного аспекту поняття «освіта». Освіта, згідно із Законом України «Про освіту», [203] – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. В економічній енциклопедії [369] освіта – це здобуття систематизованих знань і навичок, сукупність знань, отриманих у результаті навчання.

Дискусія з питань освіти і виховання ведеться вже близько двох століть. У її ході уточнюється і розширюється поняття «освіта». Діахронічний аналіз визначень цього поняття дає підставу стверджувати, що в історії розвитку педагогічної науки ця категорія не завжди розумілася однозначно. Спочатку поняття «освіта» перебувало у тісному зв'язку з поняттям «школа» і означало навчання молоді та виховання адаптаційної здібності до самовиховання. З другої половини XVIII ст. термін «освіта» часто виступав синонімом до поняття «виховання», що виконує допоміжну функцію освіти. Так, В.С. Леднев зазначає, що окремі педагоги, ототожнюючи поняття «освіта» і «виховання» (в широкому значенні цього поняття), визначають їх як колективний, двобічний процес, метою якого є всебічний розвиток особи і розвиток системи освіти, що забезпечує становлення особи [250, с. 20].

У трійці понять «освіта», «навчання», «виховання» загальне, всеосяжне значення належить саме освіті. Ще Я. Коменський писав, що людині, якщо вона хоче стати Людиною, необхідно здобути освіту [233, с. 100]. Російський термін «образование» означає утворення, створення образу. Згадуваний вище Я. Коменський вважав, що в людині домінує образ Божий [233, с. 97]. Наше

поняття освіти адекватне німецькому «Bildung» і російському «образование», означає процес формування особистості на основі певного зразка. Очевидно, таким зразком і є образ Божий [190, с. 190]. Спробу наповнити поняття освіти певним змістом зробив видатний швейцарський педагог Й. Песталоцці, розуміючи її як усебічний розвиток людини. Він зазначав: «...Природа дає ... тільки природжені задатки навіть людині з найвищим розумом і найкращим серцем, а люди повинні розвинути, оживити і сформувати ці необхідні рідкісні задатки...» [293, с. 156]. У значенні освіти як «формування образу» цей педагог і ввів його у педагогіку.

Російський дослідник Б.Б. Комаровський у своїй монографії «Російська педагогічна термінологія» стверджує, що термін «освіта» був введений у педагогіку О. Новіковим: «В одних випадках цей термін вживається ним у значенні «нагромадження знань» (синонім – збільшення наук), в інших – як «виховання у вузькому змісті» (синоніми – наставляння, освіта серця). О. Новіков розглядав «освіту» як процес «навчання» і надає великого значення освіті». Хоча термін «освіта», як пише Б. Комаровський, і був уведений в педагогіку в значенні «збагачення відомостями», однак у XVIII ст. він протягом тривалого часу залишався маловживаним у культурному мовленні [232, с. 80-81].

Із створенням Міністерства народної освіти в Російській імперії поняття «освіта» набуло науково-педагогічного та науково-практичного значення. Про це свідчить його активне вживання відомими діячами першої половини XIX ст.: В.А. Жуковським, М.І. Лобачевським, М.М. Сперанським та іншими [159, с. 57]. Нове педагогічне поняття виникло не на основі зміщення акценту на навчання і знання у процесі навчання – воно ґрунтувалося на культурних цінностях і нормах привілейованого дворянства. Принципове значення мав той факт, що слово «освіта» з самого початку набуло значення формування, розвитку та зв'язку з культурою. Надалі в суспільній свідомості поняття «освічений» і «культурний» ототожнювалися [26, с. 85]. Наприкінці першої половини XIX ст. П.Г. Редкін на науковій основі визначив елементи поняття «освіта». На його думку, освіта охоплює виховання і навчання: «Виховання і

навчання разом ми зазвичай називаємо освітою» [315, с. 68]. Наприкінці XIX ст. поняття «освіта» за своїм змістом почало більше пов'язуватися з передачею знань, з вивченням природничих наук, техніки, математики, набуттям професійних умінь та навичок. В цей час утверджується цінність навчання і знань серед усіх соціальних прошарків суспільства [26, с. 86].

С. Сірополко у праці «Історія освіти в Україні» стверджував, що «кожне суспільство дбає про те, щоб підготувати до життя молоде покоління що йде йому на зміну, і з тою метою передає молоді релігійні і моральні погляди, теоретичні знання та набутий практикою досвід» [334, с. 19].

На початку XX ст. вживання терміну «освіта» розширив педагог та освітній діяч Я.Ф. Чепіга. Він змістовно збагатив це поняття, доповнив його ознакою «національна освіта». В праці «Ґрунтовні принципи нормальної школи» вчений, пояснюючи нове поняття, зазначав: «Національне виховання і освіта виникають з інстинктивного змагання нації до своєї самоохорони, до зберігання фізичного і морального здоров'я. Змагання зберегти творчі сили свого національного генія є першим найважливішим стимулом до життя народу; без нього він приречений на занепад, асимілювання і навіть зникнення» [365, с. 3].

Родоначальником терміна «філософія освіти» був американський філософ Джон Дьюї, засновник інструменталізму – варіанту прагматизму. Його книга «Лекції по філософії освіти» вийшла в 90-х рр. XIX ст. Д. Дьюї в іншій своїй праці «Демократія і освіта» розглядає феномен освіти у чотирьох напрямках: освіта як життєва потреба (освіта підтримує неперервність життя), освіта як функція суспільства (освіта – процес плекання, виховання і шліфування характеру), освіта як формування життєвої позиції та освіта як зростання. Зокрема, американський педагог аргументував свої позиції щодо освіти так: «Освіта, у широкому сенсі цього слова, є засобом підтримування суспільної неперервності життя... Просте фізичне дозрівання (дорослішання) чи задоволення звичайних життєвих потреб не забезпечує відтвореного життя спільноти. Окрім цього, потрібні добре продумані зусилля і старання особи. Важливо, що істоти, які народилися не тільки без самоусвідомлення, а й цілком

байдужі до світу, із часом приймають мету і звички суспільної групи для самопізнання й одночасно через інтерес до світу. Подолати цю розбіжність здатна освіта і тільки освіта» [196, с. 8]. Також Д. Дьюї акцентував увагу на так званій формальній освіті, зазначаючи, що без неї неможливо було б передавати вузькогалузеві знання й досягнення суспільства. Освіта, винайшовши письмо і книжки, відкрила можливість передавати досвід, який до цього часу був практично недоступний для молоді поза шкільними громадами [196, с. 12].

У той же час, що й Дж. Дьюї в Америці, у Росії про філософію освіти говорив В. Розанов. Обґрунтовуючи ідею необхідності наукової розробки філософії освіти, він зазначав: «Ми маємо дидактику і низку дидактик; ми маємо методику і низку методик; ми маємо взагалі педагогіку як теорію чи то ремесла, чи то мистецтва, але ми не маємо і не мали того, що можна назвати філософією виховання і освіти; тобто обговорення самої освіти, самого виховання серед низки інших культурних факторів і також у відношенні до вічних особливостей людської природи» [321, с. 10].

До 50-х рр. ХХ ст. радянська педагогіка тлумачила освіту як сукупність знань, умінь і навичок, необхідних для практичної діяльності. В цей час не розглядалося співвідношення її з розвитком і вихованням [13, с. 326]. У 60-80 ті рр. ХХ ст. освіту починають трактувати як процес і результат навчально-виховної роботи, розвитку світогляду, ідейно-політичних поглядів і моральності, а також творчих задатків та здібностей. Унаслідок цього освітній результат набув образу індивідуальної своєрідності [13, с. 327-330].

У своєму дослідженні науковець В. Андрущенко стверджує, що «головним покликанням освіти ХХІ століття є забезпечення духовного розвитку людини до розуміння сенсу і сутності свого життя в природному, соціальному і культурному середовищі» [8, с. 13]. Вельми слушною є також його думка: «освіта, її організація, напрями розвитку, зміст і навчальні технології знаходяться в епіцентрі дискусій, що розгорнулись нині в світовому інтелектуальному середовищі» [9, с. 5].

Учений В.І. Луговий всебічно проаналізувавши поняття «освіта», широко використовуване в довідковій літературі, підручниках, нормативно-правовій і

навіть художній літературі, з'ясувавши виникнення, походження і становлення поняття «освіта», обґрунтував понятійно-категорійну співвідносність понять «освіта» – «навчання» – «виховання» – «соціалізація» – «розвиток особистості». Відтак він дійшов висновку, що освіта в її загальному розумінні – це «сукупний процес і результат цілеспрямовано організованого інформаційного окультурення людини, освоєння нею культурного досвіду» [259, с. 18]. Дослідник І.С. Каленюк вважає, що «освіта – це досить складне, неоднозначне, багатомірне поняття, і тому вона є предметом дослідження різних гуманітарних наук». Далі автор визначає освіту в трьох аспектах: освіта як результат, як сума суспільно значимих знань; освіта як процес передачі знань, тобто навчальна діяльність; освіта як соціально-економічна система – галузь соціально-економічної діяльності [209].

Освіта є одним з ключових понять Міжнародної стандартної класифікації освіти (далі – МСКО). Освіта, за визначенням МСКО – це цілеспрямована й організована діяльність для задоволення навчальних потреб [374]. Освіта містить організовану й сталу комунікацію з метою навчання. За визначенням, прийнятим на 20-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, освіта – це процес і результат вдосконалення здібностей і поведінки особи, при якій вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання [374].

Поняття «освіта» багато в чому подібне до широкого розуміння виховання, тому термін «освіта» у широкому сенсі використовується у деяких роботах останніх років і для позначення навчально-виховного процесу. Хоча деякі науковці поняття «освіта» вважають ширшим. Так, В. Луговий робить акцент на тому, що коли освіта оперує всіма видами інформації (знаннями, цінностями, проектами, діалогізмами, художніми образами), то виховання – лише одним її видом – цінностями. «Воно (виховання-авт.) якраз і покликане формувати системи цінностей людства взагалі, людських спільнот особливо, окремих людей зокрема. Отже, освіта є ширшим поняттям, ніж виховання» [260, с. 32]. У педагогічній літературі поняття «освіта» зіставляється насамперед з передачею й засвоєнням знань, умінь та навичок, формуванням

пізнавальних інтересів і здатностей, зі спеціально підготовкою до професійної діяльності [289, с. 109].

У сучасних умовах поняття «освіта» набуло якісно інших характеристик – стверджує науковець С. Сисоєва [332, с. 5]. Освіта сприймається сьогодні як: процес зовнішнього впливу на засвоєння індивідом узагальненого об'єктивного, соціального досвіду, норм, цінностей тощо; спеціальна сфера соціального життя; унікальна система, своєрідний соціокультурний феномен; сутнісна характеристика етносу, суспільства, людської цивілізації, способів її самозбереження й розвитку; цілісна єдність навчання, виховання й розвитку, саморозвитку особистості; збереження культурних норм з орієнтацією на майбутній стан культури; соціокультурний інститут, що сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства; рівень загальної культури та освіченості людей [332, с. 5-6].

Сьогодні в термін «освіта» також привноситься «культурна складова», що пов'язано з культурологічною спрямованістю розвитку педагогічної думки. Узагальненою метою освіти виступає культура як сукупність матеріальних і духовних цінностей, а також способів їх творення, уміння використовувати їх для прогресу людства, передавати від покоління до покоління. Сутність освіти на сучасному етапі полягає в передачі культури у вигляді соціального досвіду людей від одного покоління до іншого, культури, що забезпечує різнобічні якості й спрямованість особи, її інтелектуальний, етичний, естетичний, емоційний, фізичний розвиток.

Багато педагогів, розуміючи значущість культури та етичних орієнтирів діяльності й поведінки людини, включають її у сутність поняття «освіта». Освіта загалом сприяє не тільки збереженню і передачі культурної спадщини суспільства від покоління до покоління, але й покликана виступати «генерувальною творчою основою і культури, і самого суспільства» [249, с. 59]. Саме в освіті безпосереднє буття людини з'єднується з культурою, осмислюється й упорядковується у системі художніх образів, етичних категорій і наукових понять, соціально схвалюваних зразків поведінки тощо. [290, с. 62].

У науці не існує єдиного підходу до визначення поняття «освіта». Якщо освіта – це сукупність знань або рівень, ступінь знань, здобутих у процесі навчання (освіченість) [135], то змістом освіти є комплекс знань, практичних навичок, установок та психологічної готовності до певних видів практичної діяльності. Тлумачний словник російської мови визначає поняття освіти як тотожне навчанню [23]. Навчання розуміється як процес засвоєння знань або процес зажиттєвого набуття індивідуального й колективного досвіду [259, с. 16]. У роботі М. Кагана «Системний підхід і гуманітарне знання» [208] освіта розглядається як процес поширення наукових знань. Як сукупність систематизованих знань і практичних навичок, що дають змогу розв’язувати теоретичні та практичні завдання за профілем підготовки з урахуванням вимог виробництва, освіти, науки, культури та перспективи її розвитку в педагогічному словнику [292, с. 88]. Окреслюючи значення освіти у XXI ст., В. Кремень зазначає: «освіта... це далеко не лише надання знань і виховання особистості... в добу глобалізації та високих технологій – це фактор соціальної стабільності, економічного добробуту країни, її конкурентоспроможності та національної безпеки» [244, с. 18]. Також заслуговує на увагу думка, що освіта спрямована не стільки на отримання знань, скільки на формування мислення на основі отриманих знань [353], або навіть на «окультурення людини, освоєння нею культурного досвіду» [259, с. 18]. У підручнику «Педагогіка» за редакцією Г. Нойєра та Ю. Бабанського освіту розглядають як ціннісний виховний процес та ототожнюють з вихованням [288]. В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренко трактує освіту як «духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини» [171, с. 241]. Науковець Н. Волкова у підручнику «Педагогіка» подає поняття «освіта» як процес засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань [155]. Вона також зазначає, що термін «освіта» вживається на означення не тільки процесу

розумового виховання і підготовки до виконання певних суспільних функцій, а й результату цього процесу: певного рівня освіченості, ступеня озброєності знаннями, вміннями і навичками, а також характеру освіченості (неповна середня, повна середня або вища, загальна чи професійна освіта). У навчальному посібнику «Вища освіта і Болонський процес» освіта трактується, по-перше, як процес і наслідок засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок, отриманих унаслідок навчання у навчальних закладах (формальна освіта), а також унаслідок самоосвіти (неформальна освіта); по-друге, як процес і результат розвитку, виховання, навчання особи [149, с. 416]. Також існують інші значення категорії «освіта» – вона розглядається як загальний рівень знань (у суспільстві, державі) [242] або як система навчальних закладів і установ [254].

Автор посібника «Дидактика» І. Малафіїк наголошує, що «на педагогічному рівні трактування поняття освіти розуміється як педагогічний процес, що має за мету виявлення і максимальний розвиток у школярів індивідуально найбільш значущих позитивних задатків. Освіта здійснюється через навчання і виховання, які функціонують як рівноправні чинники, але мають виражену специфіку і тим доповнюють одне одного» [190, с. 190]. Він також констатує, що виховання та навчання є невід’ємними складовими освіти: «Виховання (частина освіти) – педагогічний процес формування у школярів навичок поведінки в дусі загальнолюдських цінностей, позитивних людських якостей, наукових поглядів і переконань. Навчання (частина освіти) – педагогічний процес, в якому школярі оволодівають знаннями основ наук, отримують моральні, правові, естетичні, екологічні та інші уявлення, виробляють вміння і навички застосовувати ці знання на практиці» [190, с. 191]. У цьому контексті цікавою є думка С. Гончаренка, який пише, що «освіта є найбільш загальним педагогічним поняттям, яке означає одночасно і соціальне явище, і педагогічний процес. З одного боку, поняття «освіта» вводить об’єкт педагогіки в загальний соціальний контекст, а з другого – дає можливість тлумачити його в конкретних поняттях. Багато вчених наполягають на

використанні для позначення об'єкта педагогічної науки поняття «виховання», а не освіта» [197, с. 614-616].

Ґрунтовний аналіз поняття освіта був проведений сучасним німецьким філософом Г.-Ґ. Гадамером, який у праці «Істина і метод» прийшов до висновку, що «тепер «освіта» якнайтісніше пов'язана з поняттям культури й означає в кінцевому підсумку специфічний людський спосіб перетворення природних задатків і можливостей» [158, с. 51]. Тут доцільно зауважити, що ще у ХІХ ст. культура була освітою в найширшому розумінні. Бути освіченим і бути культурним означало одне й те ж. Однак вислів «освічена людина» не означав, що вона здобула освіту в нашому, сучасному значенні цього слова. Тоді освіта означала насамперед формотворення людського в людині, її здатності бути вільною [193].

Сучасні підходи до визначення поняття «освіта» наводять на думку, що освіта осмислюється як відкритий, вільний творчий інститут у всіх сферах життєдіяльності людини. Значення і логіка освіти полягає в збагненні найважливішого і водночас найважчого і найскладнішого з усіх мистецтв – мистецтва жити [370, с. 4]. Порівняно з іншими галузями промисловості, внесок системи освіти в економіку будь-якої держави сьогодні є значно вагомим. Це покликала до життя у світовому науковому просторі термін «едукологія» як трансформований від «едукатології» [332, с. 8]. Едукологія сприймається сучасними науковцями як нова системна теорія, за якою освіта розглядається комплексно, з тенденціями її розвитку, внутрішніми суперечностями, механізмами прогресу, методами управління, зокрема на державному рівні. Багато дослідників вважають едукологію синтетичною наукою, що інтегрує різні напрями вивчення сфери освіти: філософію й історію освіти, антропологію освіти, психологію навчання, соціологію освіти, економіку освіти, управління освітою, культурологію тощо [332, с. 8]. В Україні В. Огнев'юком був уведений та обґрунтований новий напрям вивчення освіти – «освітологія», а також були сформовані засади цього наукового напрямку. Об'єктом дослідження освітології є сфера освіти в її сталому розвитку, а предмет охоплює такі позиції: наявні системи й підсистеми освіти в їх сталому розвитку; умови й чинники, що

впливають на цей розвиток; домінанти розвитку сучасної освіти (які визначають вектор розвитку освітніх систем) [281].

Провідними науковцями і педагогами України А. Алексюком, О. Вишневським, В. Майбородою, А. Погрібним, М. Стельмаховичем у кінці ХХ ст., на зорі створення незалежної Української держави, були сформовані концептуальні засади реформування освіти України. Зокрема, щодо мети побудови системи освіти в цих засадничих документах наголошувалось: «Формувати демократичне суспільство з поколінь особистостей, які б гармонійно поєднували в собі найвищий фізичний, духовний, інтелектуальний і психічний розвиток, самопізнання з пізнанням природи буття людини, всесвіту і суспільства, нації і вселюдства, основ розвитку матеріальної і духовної культури та були б спроможні втілювати в життя високі ідеали гуманізму, демократії та свободи, чесних і справедливих відносин між людьми, націями та конфесіями, перебувати в гармонії з собою та оточенням» [304, с. 29]. Українські педагоги зазначали, що у новій державі система освіти має бути національною, гуманістичною, демократичною, цілісною та здатною до саморозвитку, спроможною синтезувати вітчизняний і зарубіжний досвід, готувати фахівців світового рівня. Вона має бути гнучкою, варіативною й у своєму розвитку випереджати основні соціальні та економічні зміни суспільства, стимулювати прогрес. Національна система освіти має бути відкритою для інтеграції у світову, готувати громадян України до розв'язання як національних, так і загальнолюдських проблем та дотримуватись вимог Конституції й Закону про освіту України, міжнародних декларацій про права дітей і дорослих, корінної нації і національних меншин [304, с. 29]. Освітня система покликана забезпечувати культурний розвиток людини, наголошує професор В. Луговий, що відіграє в сучасному людському житті не менш важливу роль, ніж генетична запрограмованість особи. Забезпечення такого культурного розвитку науковець називає головною метою освіти, «її місією» [260, с. 29].

Освіта як теоретичне поняття характеризується певними функціями. У педагогічній літературі для позначення двох функцій освіти застосовуються

терміни «соціальна функція» («соціалізація») і «культурна функція» («культуризація», «оволодіння культурою», «інкультуризація»). Тому слушними, на наш погляд, є критерії потенціалу сучасних освітніх систем, які сформулював президент НАПН України, академік В. Кремень:

1. Освіта — це один із найоптимальніших і найінтенсивніших способів входження людини у світ науки та культури.
2. Освіта проявляє себе як практика соціалізації та наступності поколінь.
3. Освіта є механізмом формування суспільного і духовного життя людини і галуззю масового духовного виробництва.
4. У процесі навчання і виховання людина засвоює соціокультурні норми, які мають культурно-історичне значення.
5. Освіта здійснює функцію розвитку регіональних систем і національних традицій.
6. Освіта є тим соціальним інститутом, через який передаються і реалізуються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства.
7. Освіта виступає активним прискорювачем культурних змін і перетворень у суспільному житті і в окремій людині [244, с. 53-56].

Віддзеркаленням і реалізацією освіти на практиці є її зміст, що виступає засобом навчання і чинником виховання та розвитку, безпосередньо обумовленим національною культурою, в рамках якої він діє. Зміст освіти має історичний характер. Він визначається метою і завданням освіти на тому або іншому етапі розвитку суспільства і змінюється під впливом вимог життя, виробництва, рівня розвитку наукового знання. Основне завдання системи освіти сьогодення, на думку академіка В. Кременя, «не просто механічно передавати учням суму знань, а вчити їх здобувати інформацію, набувати знань і, головне, – виробляти вміння і потребу їх застосовувати» [244, с. 68]. Також у книзі «Педагогічна і психологічна науки в Україні» він наголошує: «У сучасних умовах істотно актуалізується ще одна функція навчального процесу – навчити людину використовувати здобуті знання у своїй практичній діяльності – професійній, громадсько-політичній, побуті та ін.» [243, с. 13].

Варто відзначити суттєвий вплив на розвиток держави і на особистість в цій державі з боку освіти. Так, науковець О. Сидоренко спрямованість впливу освіти поділяє на мікро- й макрорівні. На макрорівні освіта вибудовує фундамент, опору, створює потенціал розвитку всієї соціальної системи, отже, прямо чи опосередковано впливає на всі елементи цієї системи і створює її зовнішній імідж у світовому просторі. На мікрорівні освіта формує успішну стратегію особистості. В процесі опанування знань, навичок, умінь члени суспільства можуть використовувати їх для реалізації своїх планів і прагнень. І що якіснішою буде освіта, то ефективніше реалізовуватиметься цей процес [331, с. 76].

Освіта та суспільство нероздільні, стверджував у праці «Раціональне та ірраціональне в науці й освіті» професор В. Скотний. Він наголошував, що це одна система, справжні масштаби якої нами поки що достеменно не усвідомлюються і зазначає: «...будь-які глобальні проблеми, з якими стикається суспільство, соціум, цивілізація в цілому, неминуче позначаються і на стані сфери освіти. Разом із тим саме сфера освіти, відгукуючись на суспільні й цивілізаційні виклики, будучи чутливою до них, спроможна і зобов'язана здійснювати свій істотний вплив на розвиток тих чи інших тенденцій в суспільстві, підтримувати чи, навпаки, гальмувати їх, знаходити свої специфічні можливості вирішення глобальних чи локальних соціальних проблем, запобігати небажаному розвитку подій» [335, с. 207]. Також слушною вважаємо думку професора С. Сисоевої про те, що освіта спрямовує життя суспільства, перетворюючи його із сьогоdnішнього суспільства на суспільство майбутнє; формує нове мислення, нове бачення сенсу життя. Науковець констатує: «Саме тому важливого значення для розвитку суспільства набуває осмислення якісно нових ознак і характеристик сучасної освіти в умовах цивілізаційних змін нашої історичної доби, розуміння тенденцій її розвитку, внутрішніх суперечностей і механізмів прогресу» [332, с. 5].

Отже, освітня система як органічна складова частина суспільного організму виконує певне соціальне замовлення. У зв'язку з цим першорядним завданням освіти є формування суспільного інтелекту і свідомості, які здатні

забезпечити стійкий розвиток та гармонізацію відносин у суспільстві. Не менше важливим завданням освіти є відродження духовності, моральності і культури, брак яких обертається трагічно для сучасної техногенної цивілізації.

1.2. Освітня та громадсько-просвітницька діяльність

Григорія Ващенка

Українська освіта ХХІ ст. взяла за основу тенденцію впевненого руху вперед через кардинальні зміни і реформування. Зокрема, це відображено у Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), де зазначається, що «головна мета національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури» [189].

У зв'язку з цим важливого значення набувають вивчення, аналіз, узагальнення і творче використання досвіду українських педагогів та ліквідація «білих плям» в історії української педагогіки. Сьогодні особлива увага науковців зосереджена на ідеях, поглядах, концепціях тих педагогів, які мало відомі, і відкриття та вагомі здобутки яких ігнорувала авторитарна система.

До таких педагогів належить Григорій Григорович Ващенко (23.04.1878 – 02.05.1967), великий український педагог та психолог, яскрава постать української національно свідомої інтелігенції, яку спіткала трагічна доля жити і вмерти в еміграції.

Науково-педагогічна спадщина Григорія Ващенка має для вітчизняної педагогічної науки суттєве значення. Але вона, на жаль, не була предметом цілісного наукового дослідження в Україні.

Ім'я відомого науковця довгий час замовчувалося – позитивні зрушення відбулися, починаючи з 1992 р., коли завдяки утворенню незалежної Української держави та подоланню ідеологічних перепон, став можливим

доступ і активізувався інтерес до заборонених раніше його праць. Зміни у політичній орієнтації нашої держави сприяли зростанню зацікавленості досвідчених учених і молодих дослідників постаттю професора Г. Ващенка як педагога, науковця, державного, громадського й освітнього діяча.

Протягом життя Г. Ващенко займався творчою і багатосторонньою науково-педагогічною діяльністю. Вчений активно включався в усі сфери наукового пізнання, які стосувалися розвитку національної освіти в Україні. Він намагався донести до народу свої думки і міркування щодо поліпшення процесів здобуття знань, накопичення життєвого досвіду, формування світогляду, забезпечення професійного росту фахівців тощо.

Його творча науково-педагогічна діяльність знайшла своє відображення на сторінках науково-педагогічних та суспільних журналів «Наше слово», «Шлях освіти» («Путь просвещения»), «Визвольний шлях», «Авангард» та ін. [55; 56; 57; 58; 59; 61; 63; 65; 68; 77; 79; 84; 87; 91].

На основі аналізу наявних джерел ми визначили такі основні напрями його творчої діяльності:

- літературна творчість;
- громадсько-просвітницька діяльність;
- педагогічна діяльність:
 - керівництво навчальними закладами;
 - творення педагогічної хроніки, історико-педагогічні дослідження (аналіз і висвітлення подій науки та освіти в Україні й за її межами);
 - аналіз проблем освіти, навчання і виховання на шпальтах науково-педагогічних журналів в Україні та в еміграції. (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Основні напрями творчої діяльності Григорія Ващенка

У великому і різноманітному доробку Г. Ващенка, який значною мірою складають науково-педагогічні праці, віднайшлося місце і літературній творчості. У спогадах сам митець зазначає: «В академії (Московська духовна академія–авт.) я почав свою письменницьку працю. Будучи на третьому курсі, я написав оповідання «Сліпий», що потім увійшло в перший збірник моїх творів, виданий у Києві» [66, с. 35]. Отже, як письменник він виступив на початку ХХ ст. Перші книги Г. Ващенка були не науково-педагогічні, а літературно-художні. Між цими двома напрямками творчої діяльності автора, незважаючи на їхню відмінність, є певні точки дотику і перетину. Проблематика літературних творів Г. Ващенка переважно морально-етична, соціально-побутова: доля простої людини (часто скривдженої природою), взаємини інтелігенції та селян, вплив рідного середовища на життя людини, сила любові. В деяких творах письменник засвідчив свої симпатії до національної ідеї, волелюбних прагнень народу.

Після виходу у 1907 р. збірки «Пісня в кайданах», в Петербурзі була опублікована п'єса «Сліпий» (1910) (див. додатки А, Б). У порубіжну епоху помітно активізувався інтерес великої групи драматургів до проблем тодішнього життя. Так, і у драмі «Сліпий» центральним є образ людини, чесною і щирою, яка втрачає зір, стає калікою. Автор простежує вплив на психіку нещасного його фізичної вади. У передмові до цієї драми Г. Ващенко обґрунтовує її новаторський характер у контексті структури та визначає

головну мету, яку ставив перед собою: «Чоловік...одно із кілець у ланцюзі причинности і вертиться у життєвому круговороті... А через те у нього є свідомість своєї волі, впевненість у тому, що він може і повинен бути творцем свого життя...Ставлячи в своїх творах проблему волі і необхідности, я тим часом роблю спробу розв'язати її. А позаяк розв'язати її теоретично (для теоретичного розуму неможливо), то я даю розв'язування її практичне» [119, с. 20]. У світлі цього твердження стає зрозумілим прагнення автора розкрити складні, часто трагічні сторони психологічних переживань людей скривджених, знедолених, які представляють соціально нижчі верстви суспільства. Провідною у літературній творчості Г. Ващенка виступає тема долі тих, хто в силу різних обставин став калікою (п'єси «Сліпий», «Німий», «Самотній»). Письменник вважав, що люди, обділені долею, все ж можуть бути щасливими, що вони здатні «у своїй свідомості стати вище власної індивідуальности» і об'єктивно подивитися на себе як частину великого світу, красу якого не порушує їх власне каліцтво. Драма «Сліпий», за словами автора у передмові, ставить перед собою благородне завдання – викликати у людей бажання повноцінного і вільного життя та віру в людський прогрес.

Як автор багатьох п'єс та оповідань Г. Ващенко виступав і під своїм прізвищем, і під псевдонімом Васьківський [295]. У свій час письменник Ващенко отримав схвальну оцінку від вимогливих та авторитетних митців і критиків того часу, таких, як Микола Вороний та Микита Шаповал. Так, Вороний на сторінках часопису «Літературно-науковий вісник» радив усім, хто любить рідну літературу, прочитати художні твори письменника Григорія Ващенка. Літературно-художню творчість Г. Ващенка було прихильно відзначено в журналах «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», в газеті «Рада» (відгуки І. Франка, С. Єфремова, О. Пчілки) [255].

У 1912 р. побачила світ збірка «До ґрунту», до якої увійшли повість «Сміх природи» (I ч.), а також оповідання «Самотній» та «Феєрія» (див. додаток В). Лише у 1928 р. у журналі «Наше слово» з'являються твори, що складуть II ч. збірки «До ґрунту» і II ч. повісті «Сміх природи» [77; 86].

Оповідання «Узько, темно», «Кара», «Мрії і дійсність», пройняті співчуттям автора до долі своїх героїв, насичені соціально-психологічним роздумами про життя простих людей (див. додаток Г). Твори, які увійшли до збірки «До ґрунту», пов'язані однією провідною ідеєю – повернення людини до рідної землі, народного життя та до своєї колиски. Оповідання є психологічним аналізом внутрішнього стану людини, яка відійшла від первісного соціального середовища, повернутися до якого є дуже важким завданням. Г. Ващенко у своїх творах показує, наскільки важливо для людини перебороти невпевненість у собі та реалізувати себе у природному середовищі.

Виступивши протягом кількох років з трьома книгами творів, Г. Ващенко як прозаїк і драматург після 1912 р. не надрукував жодної нової книжки. Як він зазначав у автобіографії «...я в 1911 р. під впливом творів Лесгафта відійшов від літератури і захопився питаннями психології й педагогіки» [85]. Однак до літературних здобутків професора Г. Ващенка можна віднести автобіографічні твори «Історія однієї школи», «Нагорода» та «З часів німецької окупації», а також низку філософсько-публіцистичних творів («Російський імперіялізм у ХІХ столітті», «Кінець комунізму чи всесвітня катастрофа культури й цивілізації», «Жахливий злочин Москви (Голод на Україні 1932–1933 рр.)», «Відновлення УАПЦ і переслідування більшовиками», «"Визволення" Західної України більшовиками», «Про дискусію пана Шемердяка», «Єжовщина» та ін.), які побачили світ під час перебування педагога в еміграції у 50–60 роках ХХ ст. [43; 46; 61; 72; 73; 78; 115]. На нашу думку, літературна творчість великого українського педагога є заспівом до його освітньо-педагогічної творчості. Вона мала яскраво виражений соціально-виховний потенціал, сутність якого полягала в обстоюванні цінностей добра та людської гідності.

Окрім літературної творчості, Г. Ващенко також займався активною громадсько-просвітницькою діяльністю. Учений ніколи не залишався осторонь подій, які розгорталися в руслі національного та суспільного відродження українського народу.

У 1899–1903 рр. Г. Ващенко 4 роки навчався у Московській богословській академії. Тут він, як зазначає дослідниця творчості великого

педагога, професор Алла Бойко, вів активне громадське життя, популяризував творчість Т.Г. Шевченка, брав участь в організації шевченківських свят, продовжував письменницьку діяльність [2, с. 431]. У спогадах і сам Г. Ващенко наводить факти громадської активності студентів-українців під час навчання у богословській академії: «Група студентів-українців, що вчилися у Московській духовній академії, в березні 1901 року організувала академічне свято на честь Тараса Шевченка... Прошло воно з великою урочистістю. Був прочитаний реферат, декілька студентів виступали з декламацією творів Шевченка, співали українських пісень... Співи, звичайно, було чути і за стінами аудиторії. Але вони викликали у студентів росіян не захоплення, а обурення... Тому в наступному 1902 р. шевченківське свято студенти-українці організували в найнятому приватному приміщенні... Отже, під час читання реферату, декламацій і т. ін. під дверима в сусідній кімнаті сидів поліцай і все, що чув, занотовував. На другий день я і другий студент-українець були покликані до ректора єпископа Арсенія Стадницького...Справа скінчилася тим, що я був позбавлений стипендії» [115, с. 406].

Під час навчання в Московській богословській академії Г. Ващенко був активним учасником української студентської громади, яка жила інтенсивним і повноцінним життям. Студентська громада вдавалась, як на той час, до надто кардинальних дій, як, наприклад, ставила вимогу виписати до студентської читальні український журнал «Киевская старина». Г. Ващенко разом зі своїми товаришами, опинившись в російському середовищі, не тільки залишилися на національних позиціях, а й зміцнили їх.

Навчаючись далеко від дому, він завжди старався приїжджати «з Москви на феєрії» у рідну Блотницю на Прилуччині. Там педагог продовжував займатись просвітницькою і громадською роботою, яка була йому до душі: ставив вистави народного театру, організував хор із селянських дівчат і хлопців. Серед постановок народного театру були оперета «Чорноморці» та драма Кропивницького «Дай серцю волю – заведе в неволю» [66, с. 39]. У 1903 р. успішно захистивши працю «Учення Гартмана про світовий моральний лад»,

Г. Ващенко закінчив Московську богословську академію і отримав ступінь кандидата богослов'я [297].

Під час революції 1905 р. і селянських заворушень, що їх дуже жорстоко придушував царат, Г. Ващенко всією душею симпатизував українським борцями за волю і за це зазнав переслідувань з боку російської царської жандармерії. У цей час також активізувався рух земств, що на своїх засіданнях ставили такі питання, як загальне обов'язкове навчання, передача керівництва народною освітою органам народного самоврядування, запровадження у народних школах української мови та ін. [329, с. 28-31]. Полтавська міська дума, Харківське товариство допомоги працюючим жінкам ухвалили резолюцію про необхідність навчання українською мовою [334, с. 423].

У кінці 1905 р. вибухнуло селянське повстання в селі Сорочинці на Миргородщині, а згодом у селі Бердянка на Костянтиноградщині. Г. Ващенко з двома колегами, теж учителями семінарії на Шведській Могилі (передмістя Полтави), поїхав до Бердянки. Зібравши там інформацію про урядові екзекуції над селянами, а 1906 року оприлюднив її у газеті «Полтавщина». Потім, як зазначає Г. Ващенко у своїх спогадах, «мені довелося в 1906 р. виїхати на північ» в місто Тихвин – це за 180 км на схід від Санкт-Петербурга [43, с. 207].

Після повернення в Україну, у Ромни, в часи становлення Української Народної Республіки Г. Ващенко знову активізував громадсько-просвітницьку діяльність. У кінці XIX – на початку XX ст. у Ромнах функціонували товариства «Громада», «Просвіта», культурно-просвітницький гурток імені Івана Котляревського. Саме тут у 1918 р. було відкрито перший пам'ятник Тарасові Шевченку, що безсумнівно було знаковою подією. Починаючи з періоду національного ренесансу 1917 р. кількість «просвіт» почала стрімко зростати, і незабаром вони запрацювали практично в кожному селі краю [390]. Щоправда, не вдалося з'ясувати факти причетності Г. Ващенка до їх діяльності, хоча у спогадах він наголошує, що «український національний рух дуже радував мене».

З поваленням в лютому 1917 р. російського самодержавства в українських педагогів з'явилася реальна можливість реформувати імперську

систему освіти. Пріоритетним завданням побудови національної системи освіти було створення нової української школи. Г. Ващенко з наполегливістю долучився до цього процесу. Зрештою, саме завдячуючи його великому авторитету серед земляків і громадськості, копіткій наполегливій праці на користь українізації освіти, справа національно-культурного відродження у Полтавському краї мала суттєві успіхи.

Як наслідок заворушень 1917 р. в Києві утворилося українське громадське «Товариство Шкільної Освіти», до складу якого увійшли кращі українські педагоги, щоб у новій ситуації перебрати справи народної освіти. Стараннями цього Товариства вже 18 березня 1917 р. на власні кошти, а також з допомогою деяких заможних людей, у Києві було відкрито першу українську гімназію. Воно зорганізувало перший Всеукраїнський з'їзд українських учителів і професорів, який відбувся в квітні 1917 р. та в травні цього ж року, влаштувало в Києві курси для підготовки лекторів на літні учительські читання. Це Товариство зайнялося також виробленням української термінології з різних ділянок науки; встановленням українського правопису та виданням шкільних підручників, необхідних для українізації освіти [36, с. 8]. Тому 4 травня 1917 р. з дирекції Київського навчального округу надійшло повідомлення до міської управи м. Ромни: «Маючи на увазі передбачувані в кінці травня в Києві двохнедільні курси для осіб, здатних взяти на себе працю керівництва майбутніми літніми курсами для підготовки вчителів початкових шкіл до викладання українською мовою... чи немає серед місцевої інтелігенції осіб, котрі мають педагогічний досвід, володіють українською мовою і користуються авторитетом серед громадськості» [385]. Такою особою виявився якраз Григорій Ващенко. Йому було доручено завдання організації і проведення курсів українознавства в Ромнах. З цією метою педагог терміново відбув до Києва. А в цей час Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917, м. Київ) прийняв резолюцію «Про народну освіту» з побажаннями Центральній Раді у справі українізації освіти, а саме: запровадження навчання українською мовою на всіх ступенях загальної й вищої освіти із забезпеченням права меншин; домагання від Тимчасового уряду призначення попечителями

шкільних округ та їхніми помічниками українців [307, с. 3]. Завдяки домаганням українського уряду й громадськості створюється орган управління освітою — Генеральний секретаріат освіти (далі — ГСО), діяльність якого розпочалася із призначення 25 червня генеральним секретарем І. Стешенка. Перед ГСО ставилися такі завдання: створити населенню України рівні умови в освіті, незалежно від суспільного й майнового становища; забезпечити єдність нижчої, середньої й вищої школи та позашкільної освіти [392]. Тому у Києві Ващенко також мав посприяти замовленню підручників на рідній мові, щоб отримати їх до нового навчального року. Виконати цю місію педагога особисто просив міський голова Ромен Петро Петрович Огнєв [238]. Список книг, який додавався до листа, такий: «Граматики» Норця, «Читанка» Хуторного, «Веселка» Молодченка, «Дещо про світ Божий», «Український задачник» (всього по 240 екземплярів), «Українська граматики», «Український словник» (по 20 примірників), «Географія України», «Історія України» (по 40 примірників); для учительської бібліотеки: «Досвітні огні. Український декламатор» Б. Грінченка (4 примірники) та дешеві видання для дитячого читання (1000 примірників) [377].

У червні 1917 р. громада міста Ромни делегувала Г. Ващенко до Полтави на церковний Собор, який мав розв'язати питання про майбутнє української церкви. Собор відбувся у приміщенні духовної семінарії. Його делегати, пише педагог у спогадах, розбилися на дві групи. З одного боку були українці, прихильники автокефальності української церкви та її незалежності від Москви. Друга група стояла на засадах повної єдності українців з Москвою і дивилася на намагання українців відокремитись від неї як на розкол. До цієї групи належали більшість викладачів духовної семінарії. Дебати на Соборі були гострими і гору на них взяли прибічники автокефальності української церкви [67, с. 76].

Німецький дослідник Г. Хілліг, характеризуючи активну громадську роботу Г. Ващенко у період українських урядів, відзначає важливість участі педагога в дискусії на Другому Загальноукраїнському педагогічному з'їзді (Київ, 10–12 серпня 1917 р.) [364, с. 52–55]. На з'їзді було прийнято постанови

(«Організація нової школи», «Українізація школи», «Адміністрація школи», «Освіта вчителя», «Підручники і програми», «Вища школа», «Організація освіти»), які Центральна Рада через ГСО мала втілити в життя. З метою реалізації цих постанов пропонувався такий план дій: запровадити в кожній школі українську мову та українознавство за розробленими програмами; організовувати гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії та інших предметів, українські бібліотеки, читальні; влаштовувати з учнями театральні шкільні вистави, літературно-вокальні вечори за кращими творами українських письменників, лекції з української декламації, подорожі-екскурсії в різні історичні місця; сприяти створенню дитячих та юнацьких організацій на національному ґрунті.

У рефераті відомої освітньої діячки Софії Русової під назвою «Націоналізація школи» вказано: «Ващенко пропонує започаткувати українську педагогічну академію і закликає слухачів до того, щоб проводити над учнями психологічні експерименти» [324]. Г. Хілліг стверджує, що Ващенко «уже напередодні Жовтневої революції думав про організацію Національної Академії педагогічних наук, яка могла бути реалізованою лише в пострадянській Україні» [364].

Будучи комісаром освіти у Роменському краї, Ващенко їздив селами району, як він констатував, «щоб докладніше познайомитися з тим, що робилося на Роменщині у справі освіти» [43, с. 299]. Зокрема, він згадує цікаву поїздку в село Хоминці Роменської округи, де він виявив багато палких українських патріотів, які працювали на благо освіти з великим захопленням. Загалом, завдяки зусиллям прогресивної громадськості міста й окремих подвижників національної ідеї, темпи українізації у краї були вельми високими в порівнянні з іншими регіонами України.

За короткий час існування незалежної Української держави було закладено підвалини в реформуванні та українізації загальноосвітньої школи. І в цих процесах значна історична роль відводилася українському вчителю. Але розбудова національної системи освіти через відомі політичні обставини не завершилась.

Улітку (серпень) 1919 р. Г. Ващенко як «мазепинця» денікінці заарештували, і він уник смерті тільки завдяки В. Александрову, директору комерційної школи, і В.Г. Короленку, предводителю дворянства, та допомозі інших прогресивних представників інтелігенції Полтави. В умовах ганебного ставлення «денікінців» до всього українського Спілка споживчих товариств Полтави вирішила взяти українські школи на своє утримання. З цією метою при Спілці був організований союз «Українська Культура», що мала стимулювати всю національно-культурну роботу на Полтавщині. Виконавчим органом союзу була управа, до складу якої увійшов і Григорій Григорович Ващенко як керівник українського шкільництва. Він із радістю прийняв пропозицію і з піднесенням розпочав свою роботу [76, с. 58]. На зборах управи розглядалися важливі питання: про українські школи, про організацію при «Просвіті» народного університету, про керівництво організацією української молоді, про видання місячника «Українська Культура». У 1919–1920 рр. педагог працював на громадських засадах в управі союзу «Українська культура», в межах якого був редактором однойменного часопису.

Услід за білими у грудні 1919 р. прийшли червоні і закрили Полтавську вчительську семінарію, де працював Г. Ващенко. Педагога знову заарештували, але його врятувало те, що він був у в'язниці при денікінцях [2, с. 433]. Фахову діяльність Григорій Григорович поєднував з активною громадською роботою. У 1921 р. він створив і очолив у Біликах під Полтавою товариство «Просвіта». За його ініціативи слухачі педкурсів ставили для селян українські вистави, влаштовували хоріві концерти. У своїх споминах педагог називає цей час найактивнішим періодом свого життя [39].

У 1925 р. комісія Народного комісаріату освіти УССР присвоює Г. Ващенку звання професора; він стає керівником кабінету соціальної педагогіки, невдовзі — завідувачем кафедри педагогіки Полтавського інституту народної освіти (ПНО). Кафедри педагогіки і педології у червні 1931 р. об'єднали в одну, завідувачем став професор Г. Ващенко. Однак у 1933 р. його різко розкритикували на зборах колективу інституту і у січні 1934 р. Г. Ващенко було усунуто з посади. Як говорилося в наказі директора інституту

П.М. Койнаша: «Ващенко Г.Г. не змобілізував студентів і аспірантуру на боротьбу з контрреволюційними буржуазно-націоналістичними настановами і тим самим ревізував і ігнорував постанову ЦК КП(б)» [2, с. 435].

Після двох років поневірянь професор Г. Ващенко опиняється у Сталінграді, де працює до 1940 р. – часу повернення до Полтави. З цього часу і до початку війни знову обіймає посаду професора, завідувача кафедри педагогіки в Полтавському педагогічному інституті. 1 червня 1941 р. датована остання згадка в пресі про діяльність педагога за радянської влади. Висвітлюючи роботу республіканської наради керівників педагогічних навчальних закладів України (31 березня – 1 квітня 1941 р.), одна з тодішніх центральних газет називає серед учасників цього заходу і «професора Полтавського педагогічного інституту тов. Ващенка» [234]. Як згадує сам Г. Ващенко, в ці часи багато уваги забирали клопоти важкого «совєтського» життя, та й обмінюватися з кимось думками про можливість війни в умовах страшного більшовицького терору було небезпечно. Педагог далі зазначає: «Такі ж настрої були і в інших містах України. В середині червня мені довелося бути в Києві на педагогічній конференції. Зібралось тут багато педагогів з різних місцевостей України, був навіть ректор Львівського університету, і я не чув ні від кого жадного слова про можливість війни» [73, с. 215].

Розпочалася Друга світова війна, і в умовах німецької окупації професор Григорій Ващенко продовжує активно дотримуватися своєї громадянської позиції. Педагогові не вдалося евакуюватися разом із працівниками Полтавського педагогічного інституту, можливо, він і сам не бажав цього. У спогадах він згадує про авіаналіт на поїзд, на якому він з родиною покидав Полтаву: «...почувся страшний гуркіт. Шибки у вікнах забряжчали й побились. Більшість пасажирів попадала на підлогу. Виявилось, що з літака німці кинули на потяг дві бомби. Потяг став. Я і моя родина вийшли з вагону та стали між кущами, що росли обабіч залізниці. З нами вийшла ще якась родина. За якийсь час нам почали з потяга гукати, щоб ми повернулися, але ми ніби не чули цього. Паротяг свиснув, потяг поїхав далі, а ми залишились» [73, с. 217]. В

умовах окупації (а саме окупацією вважав педагог прихід фашистських військ на нашу землю, тому і розділ його спогадів називається «З часів німецької окупації») Г. Ващенко намагається допомогти вижити своїм співвітчизникам і захистити їх від посягань німецької загарбницької влади. Так робили усі відомі редактори українських газет тодішньої окупаційної пори, як, наприклад, видатні письменники І. Багрянний чи У. Самчук. Усі вони видавали газети не для фашистського окупанта, а для духовно-інформаційних потреб українського народу, який мусив, зрештою, звільнитися як від більшовизму, так і від німецького фашизму. Тому Григорій Ващенко спочатку очолює музей ім. Короленка у Полтаві, а згодом стає редактором часопису «Голос Полтавщини».

Педагог із сумом згадує про вказівки щодо змісту газети, які йому надавала окупаційна влада. Одним із керівників такої влади головному редакторові Г. Ващенку було наголошено, що газета мусить служити інтересам німецької армії в її боротьбі з більшовиками, а коли редакція відхилиться від цього завдання, її чекає сувора кара. Г. Ващенко знайшов вихід і з цього скрутного становища. Він на сторінках «Голосу Полтавщини» друкував спогади відомих поетів, письменників та громадських діячів Полтавського регіону, і це викликало цікавість у читачів, виховувало у них національну свідомість, що було одним з основних завдань часопису. Професор Ващенко наголошував: «Голос Полтавщини» був український... Я дотримувався тієї думки, що сторінки його треба використовувати для підтримки у населення любови до України, до її мови, традицій, до її культурних і політичних діячів. Разом з тим газета провадила послідовну боротьбу з ідеологією і політикою большевизму, вбачаючи в ньому найбільшого ворога українського народу» [73, с. 572].

Григорій Ващенко підозрював, що після повернення радянської влади його затримують і вчинять над ним показовий суд. Тому у лютому 1943 р. разом з родиною переїхав до Києва, далі – до Моршина (Львівська область). Звідти через численні проміжні пункти добирається «до Німеччини в

американську окупаційну зону, де з родиною жив у таборі для «переміщених осіб» в м. Ландсгуті (Баварія)» [200, с. 10].

Так розпочався період діяльності, в тому числі і громадсько-просвітницької, великого українського педагога в еміграції. У Мюнхені він продовжує наполегливо працювати на освітній ниві.

З 1945 р. Мюнхен стає центром найбільшого скупчення української еміграції у Німеччині та Європі й українського політичного життя. У 1945 – 1949 рр. у цьому місті та його околицях проживали 15000 – 20000 українців. Більшість з них – у таборах для переміщених осіб: Карсфельд (до 1948 р. близько 3000 осіб), Варнер-Касерне (у 1949 – 1951 рр. близько 3000), Шляйсгайм-Фельдмохінг (у 1946 – 1953 рр. близько 2000), Ляйм (у 1946 – 1948 рр. близько 250), Розенгаймстр (у 1946 – 1950 рр. близько 100). Мюнхен був тоді осередком майже усіх українських політичних партій та громадських організацій, церковних, культурних організацій і установ [198].

Вершиною просвітницької і громадської діяльності Г. Ваценка в еміграції стає плідна співпраця зі Спілкою Української Молоді (СУМ). Як тільки СУМ створився в Мюнхені він (Г. Ващенко) зразу був у контакті з цією організацією і задавав напрям діяльності, написав на прохання тодішньої центральної управи СУМу “Виховний ідеал” у рукописі [60].

За спогадами Омеляна Ковалю, багаторічного керівника Спілки Української Молоді в діаспорі, а потім голови товариства українців у Бельгії, серед СУМівців професор Ващенко мав великий авторитет. О. Коваль згадує: «У Німеччині, де проживав професор, він дуже радо йшов на контакт. Брав участь у сумівських таборах та вишколах і у перших конгресах, що відбувалися в Німеччині. До першого конгресу були сформовані Ващенком ідеологічні засади СУМу. Професор вмів підкупити своєю харизматичною особистістю і навіть його минуле вказувало на те, що це постать непересічна. Тому все, що він викладав здавалось для нас студентів абсолютною правдою» (див. додаток Д). Зі створенням Спілки Української Молоді професор Г. Ващенко брав активну участь в її роботі, читав доповіді, допомагав порадами, постійно

дописував до журналу «Авангард» (вісник СУМу) і за свої заслуги в ділянці виховання молоді отримав звання почесного члена Спілки Української Молоді.

Аналіз творчого доробку Г. Ващенка показує, що у коротких публіцистичних статтях, опублікованих головним чином у 1948 – 1954 рр., він переконливо постає вченим-політиком.

Звернімо увагу на деякі найхарактерніші проблеми політичного життя, що знайшли відображення в його працях. Так, він обґрунтовує думку про комунізм як тоталітарне суспільство загалом і в СРСР зокрема («Комунізм як система тиранії і терору», «Єжовщина»); висловлює розуміння комунізму як «великої загрози людству» («Кінець комунізму чи всесвітня катастрофа культури й цивілізації?»); більшовицьку колективізацію сільського господарства тлумачить як «план обертання селян на рабів» («Колгоспне рабство»); характеризує організований голод на Україні 1932–33 рр. як «жахливий злочин» більшовицької влади («Жахливий злочин Москви (Голод на Україні 1932–1933 рр.)»); наводить приклади боротьби селянських мас в Україні проти існуючого режиму («Селянське повстання на Павлоградщині в 1930 р.»); дає оцінку «золотому вересню 1939 року» на західноукраїнських землях ("Визволення" Західної України більшовиками). У 1948 році, коли світ був втягнений у «холодну» війну, Г. Ващенко публікує статтю «Кант про вічний мир», в якій висловлює застереження щодо неприпустимості пацифістичних настроїв у демократично-християнському світі [45].

Будучи глибоко релігійним і толерантним до інших віросповідань, професор Г. Ващенко рішуче проявив свою громадянську позицію і виступав проти тієї української преси в діаспорі, яка намагалася роздмухувати ворожнечу між українцями православними і католиками. Він стояв на позиціях, що між обома віровизнаннями немає жодних суттєвих різниць, і що обидва мають заслуги перед українським народом у збереженні української народності. Основним завданням цих наших національних Церков, наголошував педагог, є забезпечити своїх вірних високоідейними служителями єдино правильного гасла «Бог і Україна». Переконання Г. Ващенка щодо об'єднання християнських церков підтверджують такі його судження: «Для реалізації цієї

високої ідеї християнська людність і, в першу чергу, пастирі церкви мусять відмовитись від особистих і традиційних амбіцій і мати на увазі, що християнство — це, в першу чергу, релігія любови та єдності. Слід також пам'ятати, що розходження між християнськими церквами не такі вже великі і тому погодження між ними на євангельських засадах при добрій волі цілком можливе. У яких канонічних формах відбудеться таке погодження, це залежить від церковних керівників, але до нього мають прагнути всі віруючі» [45, с. 308]. Сенат Богословської Академії, зазначає у своїх дослідженнях О. Коваль, надав професору Г. Ващенкові почесне звання доктора «honoris causa» [222, с. 62].

Педагогічна діяльність була ще одним важливим напрямом багатогранної творчої діяльності Григорія Григоровича Ваценка. Його багатогранний талант передовсім розкрився на ниві вчительської та викладацької роботи.

Здавна триває дискусія щодо того, чи повинен учитель мати природжені здібності до педагогічної діяльності, чи вчительській справі може навчитися кожен. Одні дослідники твердять, що вчителем-майстром можна стати, працюючи на робочому місці поруч з гарними вчителями, набуваючи вміння і досвіду. Інші наголошують на необхідності володіти педагогічним талантом: є він – успіх у роботі забезпечено. «Учителем потрібно народитися» – вважають вони [270, с. 52]. На нашу думку, саме Вчителем з великої літери та яскравим педагогом, в повному сенсі цього слова, був Григорій Ващенко.

Свою вчительську діяльність професор Г. Ващенко розпочав у 20-річному віці. З жовтня 1898 до липня 1899 р. учителював у Блотницькій земській початковій школі Прилуцького повіту [306]. Можна припустити, що в цей час на становлення Григорія Ваценка як педагога мали вплив громадсько-педагогічні рухи за корінні зміни в галузі народної освіти, які особливо активізувалися на початку 1900-их рр. У цей період прогресивні сили суспільства виступали за широку освіту для народу, підвищення грамотності населення, за реформування школи, за принципи демократизму й гуманізму. Переважна більшість освітніх і громадських діячів змагалися за розширення навчального курсу школи, обов'язкове вивчення предметів науково-природничого циклу, відповідність змісту навчальних дисциплін останнім

науковим досягненням. Загалом педагогічну думку межі століть характеризує намагання наблизити школу до світових стандартів, реформувати освіту на принципах науковості, свідомості, доступності. Педагог В. Чернолуський, який на початку 1900-их рр.. досліджував громадську думку щодо проблем школи, освіти і виховання, доходить висновків, що серед питань, які порушувалися педагогічною громадськістю, найбільш узагальнювальними були такі:

- критика старого шкільного режиму й урядової освітньої політики;
- виступи проти бюрократизації шкільної системи;
- про місцеве самоуправління і передачу школи в руки громадськості;
- про недостатнє фінансування освітньої галузі;
- про становище вчителя;
- про розширення навчального курсу школи, загальноосвітній характер навчальних закладів, відміну схоластичних методів навчання;
- всезагальність, безкоштовність і обов'язковість освіти;
- вимога свободи викладання й відміни цензури;
- проблема національної школи й вимога викладання рідною для дітей мовою. [367, с. 8].

Після закінчення Московської духовної семінарії Григорій Ващенко на основі уставу академії «за трехгодичное содержание...обязан прослужить в духовно-учебном ведомстве 4 года 6 месяцев» і тому він знову повернувся до вчительської діяльності [387]. У 1903–1904 рр. працював вчителем Полтавської єпархіальної жіночої школи та вчительської школи на Шведській Могилі. Педагог із захопленням згадував діяльність школи на Шведській Могилі на початку її заснування: «Добре пішла робота в новій школі. Молоді вчителі, ще не обтяжені родинами, весь свій запал віддавали педагогічній роботі: ретельно готувались до кожної лекції, використовуючи добре зорганізовану бібліотеку й прагнучи до того, щоб виклад був змістовний, цікавий і добре зформований» [76, с.1152].

У 1904 р. Г. Ващенко переїхав з України до Грузії, де до жовтня 1905 р. працював викладачем російської та церковнослов'янської мови в Кутаїському духовному училищі [163]. У 1905 р., повернувшись до Полтави, продовжує

педагогічну діяльність у комерційній і єпархіальній школах та вчительській семінарії [2, с. 431]. Зокрема, у Полтавському комерційному училищі Ващенко викладав російську мову. На систему тогочасної освіти суттєво впливали революційно-реформаторські події 1905 року. Для розробки законопроекту про загальноосвітню школу з урахуванням зібраних матеріалів Міністерством народної освіти було створено комісію, що працювала з 23 березня до 8 квітня 1905 р. Результатом її роботи стали документи «Положення про підготовчі школи і гімназії» та «Положення про чоловічі гімназії». Новим проектом створювалася двоступенева школа. Перший ступінь — п'ятикласна початкова школа. Другий ступінь — шестирічна загальноосвітня школа, яка «... в основі свого курсу повинна поєднувати три основних елементи знань — гуманітарних, математичних та природничо-наукових» [344, с. 121].

Крім розробки освітніх проектів, Міністерство народної освіти проводило й певні практичні заходи: циркуляром від 5 червня 1905 р. в гімназіях з однією давньою мовою в 7 класі на 1905/06 навчальний рік замість грецької мови введено вивчення законодавства та філософської пропедевтики, посилено вивчення російської мови, фізики та німецької мови; у гімназіях з двома мовами в 7 й 8 класах — уведено філософську пропедевтику; в реальних училищах — посилено викладання нових мов (французької та німецької) [344, с. 116].

20 листопада 1905 р. на засіданні Полтавської групи Всеросійської спілки вчителів та діячів народної освіти було розглянуто питання про реформу народної школи в Україні і прийнято заяву, де зазначалося, що «необхідно визнати цілком сучасним питання про повне та безумовне реформування народної школи у сенсі наближення її до народного духу, у сенсі створення національної української школи» [375].

З жовтня 1906 р. до жовтня 1909 р. Г. Ващенко працював учителем російської та церковнослов'янської мови в Тихвінському духовному училищі [388]. У жіночій гімназії міста Тихвін викладав цивільну історію (1906-1908 рр). Згодом з вересня 1911 до вересня 1912 р. викладав російську мову в Тихвінському приватному реальному училищі. У названих навчальних закладах

міста Тихвін у різні роки Г. Ващенко викладав також історію Росії та грецьку мову [163].

У вересні 1912 р. педагог переїхав до міста Тульчин на Поділлі, де у місцевому духовному училищі викладав грецьку мову, російську мову та історію. У місцевому єпархіальному жіночому училищі викладач проводив також уроки російської літератури [306].

Початок 1913 р. ознаменувався для Григорія Ващенка поверненням до рідних Ромен. Саме там з березня 1913 р. педагог викладав латинську мову в духовному училищі, а російську мову у – комерційному. Г. Ващенко також вчителював у жіночій гімназії цього міста [163].

Після лютневої революції влітку 1917 р. в Ромнах було влаштовано курси підвищення кваліфікації для народних учителів і Г. Ващенко читав лекції у Прилуках, Ромнах і Хоролі. В роботі цих курсів брали участь сільські й міські педагоги не тільки Роменського повіту, але й сусідніх. Лектор Г. Ващенко працював активно і сумлінно, виділявся своїми ґрунтовними знаннями. Як йдеться у його спогадах: «Курси відбувалися у залі Роменської духовної школи. Велика зала була повна слухачів. Крім вчителів народних шкіл, тут були майже вчителі гімназії, хлоп'ячої та дівочої. Уважність аудиторії була надзвичайною» [67, с. 77-78]. Майже вся лекторська праця припала саме на Григорія Ващенка. Він згадував про це так: «Я давно вже забув про свою втому і ретельно готувався до кожної лекції. А готуватись доводилось багато, бо ні української мови, ні літератури в російських школах не викладали» [43, с. 307]. Дійсно, результати курсів виявилися вельми суттєвими в плані успішної українізації навчального процесу.

Як зазначають дослідники педагогічної діяльності Григорія Ващенка А. Бойко, О. Коваль, А. Погрібний [2; 223; 296], у грудні 1917 р. він був запрошений викладачем педагогіки, психології та логіки до Полтавського учительського інституту. Педагог мав викладати теорію і психологію художньої творчості, психологію та логіку на першому курсі, педагогіку на другому курсі, а також історію педагогіки та дидактику на третьому [386]. Цей навчальний заклад був відкритий за часів Української Народної Республіки

спочатку як історико-філологічний факультет (філіал Харківського університету), а згодом — Полтавський український університет. Г. Ващенко стає доцентом цього вищого навчального закладу, який проіснував недовго, приблизно два роки, але «виявив надзвичайно надійну діяльність» [277, с. 99]. Вихованець Полтавського українського університету С. Наріжний зазначає у своїх спогадах, що заснування українського університету в Полтаві завершувало собою просвітній рух на Полтавщині і в утворенні його взяли участь усі ті організації, що цей рух у собі зосередили – «Просвіта», земство, Кооперативний союз [277, с. 100]. Серед викладачів Полтавського університету Симон Наріжний згадує і Григорія Ващенка як одного із плеяди «молодих наукових сил», які були покликані до важкої педагогічної праці, сповна справилися зі своїми завданнями й цілком оправдали себе. Дослідник зазначає, що праця цих людей була творчою і «у своїй творчості ентузіастичною» [277, с. 104-105]. Частина суспільства, вороже налаштована супроти українського національно-культурного відродження, ставилася до Полтавського університету з великим упередженням і навіть із зневагою, як до установи нижчої в порівнянні з їхніми уявленнями про університети. «Полтавська вища школа була справді установою молодою, не усталеною у своїх традиціях, – наголошує С. Наріжний, але що торкається вимог та їх виконання – щодо цього молодий Полтавський університет, як з боку професури, так і студентства, був бездоганний і безперечно стояв значно вище від багатьох старих університетів» [277]. Г. Ващенко у своїх спогадах теж підкреслює значимість діяльності Полтавського університету в освітньому просторі Полтавщини та й України загалом. Зокрема він зазначає: «Рівень підготовки студентів був нормальний, у всякому разі значно вищий, ніж студентів, що вчилися у советських школах у середині 20-х років і далі. Студенти ставились з великою уважністю до лекцій. Зала, де читались лекції, була завжди переповнена слухачами. Також ретельно працювали студенти в кабінетах і лабораторіях. Наслідком цього з Полтавського університету, що потім був перетворений на інститут народної освіти, вийшло декілька добрих викладачів високих шкіл і науковців, що викладали у високих школах міста Харкова» [43, с. 313].

Перетворення Полтавського університету на Інститут народної освіти відбулося у 1920 р. Це було зроблено під час загальної зміни більшовиками культурно-просвітньої системи України. До того ж якийсь час Полтавський університет функціонував в умовах радянської влади майже самостійно. При зміні освітньої системи в Україні його спочатку було перетворено на Вищий Інститут народної освіти – т. зв. ВІНО, а згодом на звичайний Інститут народної освіти (ІНО). Університетові було надано новий статут, який вимагав повної реконструкції цієї установи, зміни навчальних планів, програм, а навіть і самого професорського складу. С. Наріжний також зазначає у спогадах, що впадав в око особливо той факт, що «совітська» влада переслідувала саме тих діячів Полтавського університету, які зазнали дуже багато турбот та небезпеки і з боку денікінців. Так, Щепотьєва та Ващенко було завезено аж до Харкова. При тодішній системі масового знищення українців харківською «чрезвычайкою», тільки чудом можна пояснювати, що ці видатні культурні діячі дісталися на волю, вирвавшись з в'язниці, взимку на початку 1921 р. у люті морози пішки прийшли з Харкова до Полтави [277, с. 115]. Це були часи, коли освітня праця була головною формою й способом національного відродження, причому форма ця тоді багатьма розцінювалася як єдина.

Роботу в Полтавському українському університеті Г. Ващенко поєднував з працею на посаді директора учительської семінарії, що розташовувалася на Шведській Могилі в передмісті Полтави. В учительській семінарії педагог пропрацював до літа 1920 р. Як директор семінарії, де виховувалися майбутні вчителі та педагоги, Г. Ващенко «мав для себе за вихідну точку досвід школи перипатетиків, школи Вікторіно де Фельтре, аботсгольмської школи Сесіля Редді та школи Вінікена». Його власна концепція була значною мірою пройнята тенденціями педагогічного естетизму. Педагогічну діяльність Г. Ващенко уявляв як найвище мистецтво, вище за малярство, скульптуру й поезію, бо там митець має справу з мертвим матеріалом або зі словом, а тут, у педагогічній роботі, з живою людиною, у якій він має «збудити найкращі сили її духу, щоб, кінець-кінцем, вона зформувалася в прекрасну, повноцінну особистість» [76, с. 1160].

У 1921 р. Г. Ващенко виїхав у село Білики Кобиляцького повіту Полтавської губернії, де працював керівником у новоствореній, як тепер називають, «авторській» школі. Там педагог проводив цікаву навчальну й наукову роботу з експериментальної педагогіки і психології, організував народний театр і хор. У спогадах педагог зазначає: «А тут, у Біликах, були всі можливості до того, щоб збудувати школу, яка б виховувала добрих вчителів для села. Живучи серед селян і самі будучи селянськими дітьми, вони під керівництвом педагогів глибоко спізнають село зо всіма його позитивами й негативами. Вони понесуть селянам справжню культуру, засновану на кращих традиціях українського народу, культуру високу, але на українських національних засадах.» [76, с. 425] Кінцевий результат роботи з підготовки майбутніх вчителів, на думку видатного педагога К. Ушинського, значною мірою залежав від природних задатків та систематичної праці над собою учнів учительських семінарій. З цього приводу К. Ушинський наголошував, що «в жодному разі не слід приймати до учительських семінарій випадкових людей. Тільки молодь з яскраво вираженими педагогічними нахилами має становити основний контингент таких навчальних закладів» [358, с. 225]. Важливу роль у забезпеченні практичної підготовки майбутніх вчителів на педагогічних курсах у Біликах відігравали викладачі педагогіки. Під їх керівництвом майбутні вчителі опрацьовували літературу, яка стосувалася не лише підготовки навчальних занять в учительській семінарії, а й практичних занять у школі. Якість опрацювання студентами літератури перевірялася під час їхніх виступів на конференції, де вони робили її короткий аналіз, перевірялися конспекти, анотації. Таким чином, можемо зробити висновок, що для практичної підготовки майбутніх вчителів учительські курси мали дуже велике значення, а чітко налагоджена в них робота давала позитивні результати. Недаремно великий український педагог К. Ушинський вважав, що учительські семінарії покликані підготувати педагога-майстра, для якого характерними рисами були б: глибокі знання програмового матеріалу та вміння донести його до учнів, зосередженість уваги, точність, наполегливість, любов до порядку, любов до дітей. Особливий акцент він робив на щирості вчителя, яка, на його думку, «є

єдиною міцною запорукою справжнього успіху в навчанні вихованні учнів». [359, с. 117].

Попри великий успіх школи у Біликах Г. Ващенко став жертвою цькування з боку політичних ортодоксів, зазнав судової загрози і був змушений залишити село. З 1923 р. він працює викладачем факультету соціального виховання Полтавського ІНО та керівником педагогічної комісії цього закладу [163].

Про цей період життя Г. Ващенка Гьотц Хіллг у своїх дослідженнях зазначає, що у 1925 р. учений-педагог був призначений професором і керівником кафедри педагогіки в Інституті народної освіти (з 1928 р. – Інститут соціального виховання). Далі Г. Хіллг пише: «У щорічному звіті інституту за 1925/1926 навчальний рік наголошувалося, що професор читає лекції з рефлексології, педології, наукової організації праці в педагогіці, дидактики. У 1931 р. він обіймає, окрім цього, посаду керівника новоутвореної аспірантури на кафедрі педагогіки. Працюючи в ІНО, опублікував дидактично-методичну книгу для студентів-педагогів (Загальні методи навчання: Підручник для педвузів. Харків, 1929), а також численні наукові статті в журналах «Путь просвещения» («Шлях освіти») за 1924–1928 рр., «Наше слово» і збірках «Записки Полтавського ІНО» (т.1, 4, 5), «Праці Полтавського педагогічного інституту. Педолого-педагогічна кафедра. Кафедра діамату» (вип. 2), «Іновець», Студентський журнал Полтавського інституту народної освіти (ч. 4)» [363, с. 70]. У 1930 р. була проведена реформа педагогічної школи. Замість ІНО створюються фізико-хіміко-математичні інститути для підготовки викладачів вищих шкіл (Київ, Харків Одеса, Дніпропетровськ). Інша частина ІНО була реорганізована в інститути соціального виховання для підготовки вчителів семирічної школи з трирічним терміном навчання [391].

У грудні 1930 р. Г. Ващенко мав близько сорока наукових праць, написаних українською мовою, серед яких: «Конференція робітників установ соціального виховання закритого типу в м. Полтаві», «Прагматизм як методологічна основа методи проектів», «Пришкільні майстерні», «Школа як громадсько-культурний центр», «Досягнення установ соціального виховання інтернатного типу на Полтавщині», «Організація лабораторій та майстерень

при педагогічних вузах (для виконання Дальтон-плану)», «Записи поведінки дитячих колективів, як метод вивчення дитинства», «Про дисципліну в школі», «Родинні умови життя і дитячі правопорушення», «Сільсько-господарський ухил педагогічних ВУЗів», «До питання про класифікацію методів навчальної роботи», «Методи об'єктивного обслідування техніки читання» та інші [68; 69; 74; 82; 87; 95; 104; 107; 110; 118]. Перераховані публікації педагога розкривають ще один напрям його педагогічної діяльності – науковий. У своїх публікаціях Григорій Ващенко відстоює педологію, детально аналізує систему методів історико-педагогічних досліджень, ділиться роздумами щодо організації педагогічної практики студентів, обґрунтовує школу як центр педагогічної діяльності. Він як досвідчений педагог вищої школи значну увагу приділяв також дослідницькій роботі спільно зі студентами, а також діагностуванню педагогічних явищ та процесів.

Серед плідних напрямів творчої науково-педагогічної діяльності Григорія Ващенка полтавського періоду можна виділити вивчення та узагальнення педагогічного досвіду навчально-виховних закладів Полтавщини. Педагог цікавився досвідом роботи колонії ім. О.М. Горького (с. Ковалівка), Білицького дитячого будинку, колонії у с. Писарівщина, 14-го полтавського дитбудинку, 2-го дитячого містечка, колонії ім. В.Г. Короленка та інших дитячих закладів, а також із певним захопленням і піднесенням характеризував педагогічну діяльність Бориса Ольшанського та Харитини Савченко [44, с. 384-386]. В автобіографічній повісті «Історія однієї школи» Григорій Ващенко цілий розділ присвятив популяризації педагогічної діяльності директора дитячого будинку у Біликах Харитини Данилівни Савченко. Про «тьотю Харитю», саме так називали її вихованці, педагог пише: «Це — педагог з Божої милости, мистець найвищого роду мистецтва. Як у талановитого поета пісня вільно ллється з глибини його душі, так педагогічна діяльність була природним виявом її люблячого, ніжного серця. Це була своєрідна інтуїція, що її може сама «тьотя Харитя» не зовсім усвідомлювала. Але таке усвідомлення потрібне для тих, хто не обдарований так, як вона педагогічним талантом, і мусить свідомо й методично оволодіти технікою високого й трудного педагогічного мистецтва».

Далі науковець зазначає, що успіх діяльності Х. Савченко полягав у безмежній любові до дітей, у любові не сентиментальній, а дієвій і палкій, вона вся, без решти, віддавалася дітям, і вони відповідали їй тим же [76, с. 528]. Професор Г. Ващенко також неодноразово брав участь у конференціях працівників установ соціального виховання закритого типу Полтавської округи, діяльність яких він описав у працях та статтях [152; 153].

На базі інститутів соціального виховання у 1932/33 н. р. були створені педагогічні інститути з чотирирічним строком навчання. Кількість педагогічних інститутів та студентів у них щороку зростала. Уже в 1938 р. в 35 педінститутах навчали 27080 студентів [247, с. 40].

Постановою ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про учбові програми і режим у вищій школі та технікумах» було докорінно змінено методи і форми навчального процесу, зокрема скасовувався бригадно-лабораторний метод як універсальний метод навчання. Основними формами навчальної роботи стали лекції, семінари, практичні заняття, а також запроваджувалися дві екзаменаційні сесії на рік з індивідуальною оцінкою знань [389]. Також у 30-х рр. ХХ ст. Наркомос УСРР на чолі зі М. Скрипником упроваджував на теренах України українську модель шкільної освіти, яку визнала й підтримала педагогічна громадськість; розробляв наукові засади змісту освіти і втілював у життя нові навчальні плани, програми та методи навчання. Однак суспільно-політичні (єдині централізована союзна влада, законодавство, ідеологія) та соціально-економічні (єдині економічна політика, план розвитку народного господарства) реалії України у складі СРСР, незважаючи на прагнення українського керівництва освітою зберегти власну модель шкільної системи освіти, спричинили її поступову уніфікацію в загальнорадянську [336].

З 1936 до 1940 р. педагог працював на посаді професора Сталінградського педагогічного інституту та очолював там кафедру педагогіки. В цей період педагогічної діяльності з-під його пера вийшли російськомовні статті «Сообщающая беседа. Место сообщающей беседы в процессе обучения» і «Детские вопросы в форме "почему?" Критический анализ учения Ж. Пиаже в связи с вопросом о развитии мышления дошкольников», які були надруковані

відповідно у журналі «Советская педагогика» та в наукових записках Сталінградського педагогічного інституту [64; 121]. У Сталінграді Г. Ващенко продовжував роботу в галузі педології та дидактики. Працював над докторською дисертацією «Мова дітей переддошкільного і дошкільного віку як засіб спілкування».

У вересні 1940 р. Г. Ващенко повертається до роботи у Полтавський педагогічний інститут [296, с. 8]. Тут він працює над заключним розділом своєї докторської роботи під назвою «Розвиток і виховання мови й мислення дітей дошкільного віку» [111]. Це дослідження професор планував закінчити до початку літа 1941 р. У 40–41 рр. у газеті «Більшовик Полтавщини» та республіканській газеті «Радянська освіта» з'являються наукові статті Г. Ващенка, присвячені актуальним питанням педагогіки. Серед них можна виділити такі, як «Виховання педагогічних кадрів», «Учитель центральна фігура навчально-виховного процесу», «Педагогічна майстерність» та інші [53, с. 3]; [128, с. 3]; [102, с. 2].

За часів фашистської окупації окремі вчителі-патріоти Полтавщини, котрі не сприймали комуністичного режиму, але старанно це приховували за радянських часів, зробили спробу відродити національну українську школу, яка б виховувала в дітей любов до своєї Батьківщини та почуття національної гідності. Вони наївно сподівалися, що нацисти прийшли в Україну як визволителі і сприятимуть відновленню її державності та національному відродженню [314]. Так і Г. Ващенко з 1941 до 1943 р. працював у редакції газети «Голос Полтавщини», на шпальтах якої продовжував розвивати проблематику національної освіти. Це давалося досить складно, позаяк у своїх планах підкорення та колонізації окупованої України фашистські загарбники значну увагу приділяли налагодженню механізму духовного пригнічення місцевого населення. Фашисти розглядали освіту населення окупованих територій як складову онімечування й поневолення європейського континенту. Зокрема, рейхсфюрер СС Г. Гімлер зазначав: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчання учнів тільки рахуванню

максимум до 500 і вмінню розписатися, а також тому, що покірність німцям, чесність, старанність і слухняність є Божими заповідями. Вміння читати я вважаю не обов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей» [219]. У звіті офіцерів таємної спецслужби про ситуацію в Україні чітко вказано, що головна небезпека для німецької влади полягає не у відновленні комуністичної ідеології серед населення, а у зростанні національної свідомості, яка безпосередньо пов'язана з рівнем освіти: «Масова освіта – це ризик для тоталітарних систем, бо в загальному вона підготовляє людину до критичного думання, до реальної оцінки власного становища і характеру влади. Іншими словами, вільна та необмежена освіта представляє реальну політичну небезпеку для тоталітарного режиму. Не будемо під нашим доглядом сприяти шкільному вихованню. Ми мусимо місцеве населення тримати в темноті» [219]. Проте окупаційна влада не могла проконтролювати діяльність усіх педагогів (хоч би з огляду на труднощі комунікаційного характеру), тому науковці і в умовах окупації намагалися розробити власні варіанти освітніх програм, використовуючи кращі надбання української і світової науки, здобутки народної педагогіки.

Полтавський педагогічний інститут, як і інші навчальні заклади, під час окупації не працював. Його приміщення було перетворене на казарму для німецьких солдат, але частина адміністрації збереглася. У січні 1942 р. в штаті інституту нараховувалося 26 осіб, а місячний кошторис на їхнє утримання становив 7258 крб. Ректором інституту німці призначили Л.П. Ткаченка, котрий справно одержував свою немалу платню — 1000 крб. на місяць. Чотири наукові співробітники (В.С. Оголевець, Є.М. Кудрицький, Т.У. Малахова і М.В. Пилипченко) одержували по 400 крб., завідувач Ботанічним садом С.О. Іллічевський — 550 крб., завідувач бібліотеки О.В. Білкова — 250 крб. Штат Гравіметричної обсерваторії при педагогічному інституті складався з 7 осіб; при ній у 1942 р. ще діяла аспірантура. У перші місяці німецької окупації при інституті працювала і дитяча сільськогосподарська дослідна станція. Проте вже восени 1942 р. в інституті були залишені лише технічні працівники і всіма справами навчального закладу відав завгосп В.Є. Кизим [393].

Григорій Ващенко серед працівників Полтавського інституту на цей час не значився. Він усі сили віддавав роботі у газеті. Уже в перші дні окупації на шпальтах часопису «Голос Полтавщини» була викладена концепція розвитку української національної освіти, вільної від більшовицьких догм. Аналіз її основних засад дає підстави стверджувати, що автором був саме Г. Ващенко. На думку автора, українські освітяни повинні будувати школу національну не лише за формою, але й за змістом. Національна школа має кардинально відрізнятись від радянської школи, яка відривала дітей від рідного ґрунту, вбивала в них любов до України, прищеплювала лицемірство і ненависть до так званих класових ворогів. «Школа, — зазначається в концепції, — мусить озброювати нашу молодь науковими знаннями, потрібними для будівництва нового життя, озброювати її науковим світоглядом і технічними навиками, потрібними для сільського господарства, промисловості і торгівлі. Разом з тим вона мусить виховувати у молоді високу національну свідомість, твердість волі й характеру, принциповість, ретельність і наполегливість у роботі, чесність і дисциплінованість, високу культурність в особистому і громадському житті, цілковиту відданість громадській справі» [169].

У розвиток концепції національної школи редакційна стаття «Про українську школу» ставила перед освітянами Полтавщини низку завдань, успішне розв'язання яких мало забезпечити будівництво національної школи: визначити характер і завдання школи, розробити навчальні плани і програми, впорядкувати приміщення та забезпечити школи підручниками і національно свідомими вчителями. «Перша вимога до нашої школи, — говорилося в статті, — щоб вона служила інтересам свого народу, була справді національною українською школою» [168].

Через декілька днів газета «Голос Полтавщини» опублікувала основні засади навчальних планів «елементарної» української школи, яка була розрахована на вісім років навчання і базувалася на класичних правилах європейської і національної педагогіки. Від змісту наук, йшлося у статті, які діти вивчають у школі, залежить їх світогляд, а від послідовності у вивченні — систематичність, ґрунтовність і тривалість знань. До навчального плану

національної школи мали входити основні елементи гуманітарних (мова, література, історія), природничих (природознавство та географія) і математичних (арифметика, алгебра, геометрія) наук. З першого і до останнього року навчання у школі як обов'язкові предмети входили уроки фізкультури, малювання, ручної праці, співи з музикою [313, с. 32].

Дотримуючись традицій національної освіти в минулому, до навчального плану включався Закон Божий. «Учбовий план, – стверджував автор публікації, – мусить забезпечити національний характер освіти й виховання в українській школі» [170]. Тому вивченню української мови й літератури, географії й історії надавалося пріоритетне значення.

З викладеного можна зробити висновок, що і під час фашистської навали професор Григорій Ващенко не покидав мрій про відродження української національної школи. Дослідник спадщини педагога А. Погрібний стверджує, що в період окупації науковець працює над темами «Освіта на Україні за часів більшовизму» та «Вплив большевизму на психіку українського народу». Тому не можна інкримінувати Г. Ващенкові прислужництво чи загравання із фашистським режимом. У його дослідженні часів німецької окупації, яке є гостро викривальним стосовно більшовицьких настанов у галузі освіти, якесь вихваляння гітлерівського напрямку в освіті та вихованні, звісно, відсутнє [163]. Згодом, вже в еміграції педагог напише: «Коли в 1941 році на Україну прийшли німці, більшість населення, в першу чергу селянство, зустріли їх, як визволителів. Але скоро стало ясно, що прихід німців є тільки зміна одного ярма на друге. І коли до цього був один ворог, то тепер їх стало два» [51, с. 122-123].

Доля склалася так, що з 1945 р. і до останніх днів свого життя (2 травня 1967 р.) [311] Григорій Ващенко жив та продовжував працювати як педагог-науковець вже поза межами рідної України.

Серед емігрантів зі Сходу, зокрема української еміграції, виявилася значна кількість висококваліфікованих діячів. За даними українських наукових товариств, українська еміграція в Німеччині налічувала на той час 277 науковців, у т.ч. 119 професорів університетів та інститутів.

За час перебування українців у таборах для переселенців (1945 – 1951) було добре організоване шкільництво. Статистичні дані за 1947 – 1948 навчальний рік свідчать про інтенсивність освіти: всього діяли 72 дитсадки зі 139 вихователями та 2550 дітьми, народні школи з 400 учителями та 5300 учнями, 35 гімназій з 461 вчителем та 2780 гімназистами, 39 фахових шкіл з 217 вчителями та 2100 учнями. На початку 1950-х рр. з виїздом великої частини українців за кордон та з включенням решти їх до німецької економіки було ліквідовано попередню мережу шкільництва, працювали лише додаткові курси українознавства «суботніх» шкіл [198].

У роки повоєнного лихоліття українці видали 82 назви шкільних підручників: історія – 11 назв, література – 6, українська мова – 10, іноземні мови – 7, підручники з математики та геометрії – 16, географія – 12, інші предмети – 7, букварі, читанки – 13.

До освітньої діяльності на еміграції включився і Григорій Ващенко. Так, з часу переїзду до Мюнхена він працював на посаді професора педагогіки та психології філософського факультету Українського вільного університету. По війні (1945) Український вільний університет відновив діяльність у Баварії. Він був визнаний Баварським урядом постановою від 16 вересня 1950 року ч. XI 60710 [273, с. 11]. Український вільний університет ставив перед собою такі головні завдання:

- 1) науково досліджувати історію, культуру і господарство українського народу в зв'язку із сусідніми народами України;
- 2) учити й виховувати нові покоління наукових дослідників та політичних і громадських діячів;
- 3) публікувати наукові праці для поширення нефальшивого знання про Україну серед усього українського народу;
- 4) інформувати чужинців, зокрема науковий світ, про українську справу [35].

Головними напрямками діяльності УВУ були дослідницька робота, педагогічна праця, видавнича справа та наукові зв'язки з іншими чужоземними інституціями. Разом з науковими дослідженнями вели педагогічну працю –

викладацьку і виховну професори УВУ. За роки існування УВУ багато студентів завершили своє навчання, що дало їм змогу досягти в українському науковому, політичному й громадському житті чільного становища.

Тому там, у Німеччині, далеко від рідного дому, Г. Ващенко знову потужно використовував свій педагогічний талант в царині виховання і навчання молоді. А молодь поважала і боготворила свого вчителя. Учень Г. Ващенка та колишній студент Українського Вільного Університету Олександр Де пригадує: «Що вражало студентів з появою професора Г. Ващенка в класі – це закінчення часу, того відносного виміру світу, який не існує лише для Бога. Після перших слів привітання потоком ласкавих слів, як струмком літепла, професор заводив заворожених слухачів у тепле озеро невідомого, де всі охоче плескалися віднайденим розумом знанням. Конспектів ніхто не писав, не було часу. Також вперше почуте ніколи не забувалося. Година; пройдена поза стінами класу, – в класі здавалася хвилиною. Більшість студентів ще сиділи, як укопані, після виходу професора, не відповідавши йому «до побачення». Хвилину пізніше зривалися з місць, спішили за ним, начеби, щоби не згубити; інколи обступали його, щоби перекинутися слівцем. По собі знаю, підсвідомо хотіли бути з ним тому, щоби зачерпнути з його невичерпного інтелектуального джерела тієї духової магічної сили, якою природа нагороджує небагатьох. У моєму житті я зустрів лише одного геніального педагога: професора Григорія Ващенка. Так, як Бог, він був для мене один» [187].

За 22 роки педагогічної діяльності в еміграції Г. Ващенко написав багато праць, які мають значну наукову цінність для педагогів і вихователів, для всіх українців, бо писалися вони з думками про долю рідного народу, про національне виховання молодого покоління. За даними діяча західної української діаспори О. Ковалю та німецького дослідника Г. Хілліга, в еміграції ним були написані «Загальні методи навчання» – доповнене видання (Мюнхен, 1948); «Виховання волі і характеру» (Лондон, 1952 – 1957); «Український ренесанс ХХ ст.» (Торонто, 1953); «Проект системи освіти в самостійній Україні» (Мюнхен, 1957); «Виховання любові до Батьківщини», «Основи естетичного виховання», «Виховна роль мистецтва», «Виховний ідеал»,

«Завдання виховання української молоді», «Роль релігії в житті людства і релігійне виховання молоді» (1954), «Виховання пошани до батьків і старших» (1954) «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру», «Виховання любові до Батьківщини», «Виховання статевої чистоти і стриманості», «Релігія і майбутнє людства», «Основні лінії у розвитку советської педагогіки і школи» та ін. [51; 52; 54; 55; 57; 58; 59; 71; 84; 90; 105; 114]. В цей період своєї педагогічної діяльності Г. Ващенко активно друкується на шпальтах українських видань в еміграції – «Визвольний шлях», «Шлях перемоги», «Авангард», «Українська трибуна», «Український самостійник», «На варті» та інших журналах та часописах.

Замислюючись над майбутнім нової української школи та нових методів навчання і виховання у ній, Г. Ващенко за пошуками відповіді звертається насамперед до світової історії педагогічних систем.

Наукова та педагогічна діяльність професора Григорія Ващенко, крім УВУ, проходила також у рамках Української Вільної Академії Наук (УВАН) та Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) [174, с. 703].

30 червня 1947 р. в Мюнхені НТШ відродилося. Його головою був обраний І. Чаковський, заступником голови – професор З. Кузеля, генеральним секретарем – професор В. Кубійович. Відновлене НТШ складалося з таких трьох секцій:

- історично-філософської, яку очолював професор І. Мірчук;
- філологічної, яку очолював професор К. Кисілевський;
- математично-природничо-лікарської, яку очолював професор І. Розгін.

За станом на березень 1949 р. дійсними членами НТШ були такі зарубіжні вчені: Г. Кох, Дж. Сімпсон (історично-філософська секція); О. Брех, А. Мазон, К. Менінг (філологічна); А. Айнштайн – всесвітньо відомий автор теорії відносності, Р. Антоні (математично-природничо-лікарська секція) [286, с. 407].

Крім праці в комісіях, яких у трьох секціях нараховувалося 13, та в спільних засіданнях секцій, відбувалися також наукові з'їзди членів НТШ (Міттенвальд, вересень 1947 р.; Берхстагаден, липень 1948 р.). Товариство

провадило активну видавничу діяльність: крім періодичної «Хроніки НТШ», за період 1947 – 1951 рр. підготували й видали тритомну «Енциклопедію українознавства», названу В. Кубійовичем «ЕУ»; побачили світ 4 томи «Записок НТШ» та 3 книги в серії «Бібліотеки українознавства».

З Баварією тісно пов'язана діяльність ще одного осередку за межами Батьківщини, а саме – Української Вільної Академії Наук (УВАН), яку було засновано 5 грудня 1945 р.

Протягом «німецького періоду» в структурі УВАН було три відділи:

- історико-філологічно-філософський;
- правничо-економічний;
- природознавчий з підвідділом медичних наук.

Персональний склад працівників УВАН розподілявся на дійсних членів, членів-кореспондентів та наукових співробітників. У 1948 – 1949 рр. в академії функціонувало 18 наукових груп, серед яких за кількістю науковців (понад 20 осіб) виділялися групи передньої і ранньої історії; історії; історії та теорії літератури і мовознавства [286, с. 409].

У кінці 1949 р. Г. Ващенко був обраний на посаду ректора Богословсько-педагогічної академії, створеної Українською автокефальною православною церквою у Мюнхені. В 1948 р. академію визнав баварський уряд. До професорського складу в 1946 – 1949 рр. належали 40 першорядних фахівців, серед них такі відомі особистості, як Н. Полонська-Василенко, Д. Чижевський, О. Оглоблін, Г. Ващенко [161, с. 289]. Квітнем 1954 р датоване великоднє поздоровлення ректором цього закладу Г. Ващенком ректора Українського Вільного Університету І. Мірчука [163]. Під проводом професора Г. Ващенка Богословська академія значно поживила працю і набрала виразного теологічного характеру. В нелегких умовах еміграції академія реалізувала свою мету – підготовку автокефального православного духівництва.

Наукова праця професора Г. Ващенка не обмежувалась виключно українськими науковими колами. О. Коваль зазначає, що в березні 1953 р. науковець брав участь у науковій конференції українських і німецьких

психологів, на якій він виголосив доповідь на тему «Психологія в СРСР» [222, с. 63].

П'ятдесятліття наукової діяльності професора Г. Ващенко було відзначене в 1950 р. з великою урочистістю, яку очолила Спілка Української Молоді. На урочистій Академії, що відбулася заходами СУМу в травні 1950 р. в Мюнхені ювілярові складено багато привітань [174, с. 705].

На жаль, справжнє визнання прийшло до відомого педагога на чужині. У цей період усі свої сили професор Г. Ващенко віддавав справі національного виховання української молоді в умовах діаспори і вірив у реальність обґрунтованих ним освітньої системи незалежної української держави та виховного ідеалу. Йому судилася важка доля. Проте творча спадщина педагога сьогодні повертається в Україну.

1.3. Історичні аспекти розвитку освіти в педагогічних поглядах науковця

Реформування та удосконалення національної системи освіти та виховання – це один з пріоритетних напрямів розбудови української державності. Українська національна система освіти прагне виховувати ідеальну та досконалу людину, тобто глибоко моральну, інтелектуально і духовно розвинену, з національним світоглядом. Тому перспективним завданнями сучасної системи освіти є допомога у розвитку творчої обдарованості та задатків, а також розпізнання талантів дитини з метою її подальшої особистісної і професійної самореалізації в дорослому житті.

Але сучасна освітня система нашої держави містить низку суперечностей, які перешкоджають виконанню завдань, що стоять перед нею. Так, на думку В.О. Зайчука, є певна суперечність сучасного освітнього процесу, яка полягає в розбіжності потреб держави та мотивації учня в освітній системі. Тобто руйнується особистість молодого людини та зникає мотивація до подальшого засвоєння знань в зв'язку з тим, що учень розуміє – він набуває знання, які ніколи не використає у своєму житті [202, с. 8-9]. Щоб применшити значення

чи повністю знівелювати суперечності освітнього процесу потрібно розв'язати чи не найважливішу проблему сьогодення – удосконалення та розбудова національної системи освіти.

Науковці-педагоги багатьох країн на сучасному етапі перебувають у творчому пошуку своєї ідеальної моделі системи освіти. У напрямі створення досконалої національної системи освіти для незалежної України працював також у свій час і професор Григорій Ващенко. Педагог жив задовго до того величного моменту, коли Україна стала самостійною державою, але свято вірив у це та намагався допомогти нащадкам своїми порадами щодо створення освітньої системи.

У своїх дослідженнях Г. Ващенко насамперед звертався до світової історії педагогічних систем. Необхідність історико-педагогічного вивчення освітніх світових систем педагог підкреслював такими словами: «Нова епоха, що чекає нас, нові умови життя вимагають і нової школи, взагалі нових методів навчання і виховання. Яка ж це школа і які це методи? Відповідь на це питання пошукаємо в історії педагогічних систем» [101, с. 86-87].

Науковець розумів, що процес розбудови національної системи освіти – надзвичайно складне та відповідальне завдання і тому закликав враховувати досвід системи освіти України «за часів царату», в часи «більшовицького панування» та в короткий і яскравий період «ренесансу української освіти та шкільництва», який припадав, за визначенням самого педагога, на 1917 – 1923 рр. [127, с. 3]. Також Григорій Ващенко вважав, що багато корисного для національної освітньої системи, можна почерпнути проаналізувавши та дослідивши системи освіти Західної Європи та Америки.

На нашу думку, це абсолютно правильний та розумний підхід до справи вченого-державника, який був продиктований піклуванням і любов'ю до свого народу – вивчити помилки існуючих освітніх систем, щоб їх не повторювати, та перебрати все краще для новоствореної національної освіти. Перш ніж створити українську освітню систему та національну педагогіку, яка, судячи з його наукових праць, справді була метою життя [284, с. 158], він досконало вивчив (спираючись на такі базові начала, як суспільство і виховна система)

освітньо-виховні системи, вироблені в Європі від античності і до сучасності. Наталія Дічек, одна з дослідниць спадщини українського педагога, вважає, що вивчення історико-педагогічного аспекту творчості Г. Ващенка сприятиме усвідомленню витоків її методології [191, с. 48]. Професор Г. Ващенко залишив багатий і цінний фактографічний матеріал як історик педагогіки і сучасник відображених подій. Аналізуючи його твори, приходимо до висновку, що вони насичені історико-педагогічним фактажем, історичною хронікою, автобіографічними екскурсами та історико-педагогічними порівняннями.

Характеризуючи системи освіти Західної Європи й Америки, Григорій Ващенко виділяв їхні позитивні риси та наголошував на хибах, знання про які могли б бути використані при розбудові української системи освіти. Педагог відзначав певну спільну негативну особливість державного устрою західних країн – розподіл на багатих та бідних, що призводить до того, що не всі школи є доступні для батьків і дітей, які не можуть «дорого платити». Також науковець звертав увагу на певні характеристики, притаманні тій чи іншій освітній системі західного світу.

Аналізуючи французьку освітню систему, він виділяв «стрункість, послідовність і централізм щодо керівництва» та обов'язковість початкової освіти, яка була закріплена законодавчо. Сама організація освіти у Франції відзначалася однотипністю програм та нехтуванням «у навчанні місцевих особливостей» [44, с. 54]. Позитивно оцінював Г. Ващенко, організовані у Франції вищі народні школи з трирічним курсом навчання, на яких перший рік призначався для загальної освіти, а два других для спеціальної: промислової, комерційної, хліборобської.

Багато корисного, на думку українського педагога, можна почерпнути з організації освітньо-виховної системи англійців. Практицизм та утилітаризм цієї нації вплинув і на систему освіти. Г. Ващенко у своєму історико-педагогічному дослідженні наводить такі аргументи: «Англійці серед інших народів відзначаються своїм практицизмом і разом з тим великою ініціативою. Це – нарід сміливих мореходців, колонізаторів і винахідників. Такі особливості характеру англійців відбилися і на англійській філософії та науці... Взагалі

англійська школа давно вже прагне виховувати людину, придатну до життя, і через це звертає не меншу, коли не більшу увагу на розвиток вдачі, ніж на збагачення інтелекту учнів знаннями» [49, с. 2].

У німецькій освітній системі професор Г. Ващенко вбачав великий позитивізм у провідному становищі педагогіки як науки в цій державі. Педагог зазначав: «Німеччина дала таких світової слави педагогів, як Фребель, Гербарт, Мейман, Лай, Кершенштайнер, Наторп, Шаррельман, Гансберг» [44, с. 55]. У структурі німецької системи освіти увагу науковця привертає децентралізованість. Він наголошував, що в кожній німецькій державі, що входить до складу Німецької Республіки, є своя система освіти, яка відповідає особливостям і потребам місцевого населення, але різноманітність щодо систем освіти допускається лише за дозволом громадської влади [44, с. 55]. Також цікавим фактом для побудови української системи освіти є теза про те, що «існування приватних шкіл дозволяється лише в тому випадкові, коли вони за своїм внутрішнім устроєм і за науковою підготовкою персоналу викладачів не стоять нижче громадських шкіл і коли в цих школах нема поділу учнів у залежності від матеріального стану їхніх батьків» [44, с. 55-56]. Г. Ващенко стверджував, що перевагами німецьких систем освіти є задекларованість їх особливостей у федеральній конституції. Серед таких особливостей педагог виділяв певну свободу у сфері науки та навчання, допомогу менш забезпеченим прошаркам суспільства у здобутті освіти, вивчення релігії як однієї з дисциплін школи. Далі науковець зазначає: «...Німеччина досить добре розв'язала основні питання народньої освіти, це перш за все питання про обов'язковість навчання, освіта в Німеччині обов'язкова не тільки в обсязі народньої початкової школи, а також в обсязі т. зв. додаткової школи, себто вона охоплює молодь до 18 років життя» [44, с. 56-57]. Крім того, Г. Ващенко констатував, що в Німеччині існують різноманітні середні й високі школи, що гарантують підготовку кваліфікованих фахівців у всіх галузях культури – матеріальної і духовної. Приваблювало педагога також існування стипендії для здібних молодих людей, що вчаться у високих школах. На думку професора Г. Ващенка, Німеччина цілком правильно розв'язала питання про навчання релігії. Він пише: «Тим

часом, коли у Франції викладання релігії виключено з державних шкіл, у німецьких школах воно є обов'язковим і має відповідати віровизнанням батьків молоді» [44, с. 57].

Високо оцінював Г. Ващенко і здобутки американської системи освіти та вивчав можливість перенесення їх на український ґрунт. Педагог зазначав, що американці, як і німці, завжди надавали великого значення освіті молоді. Цю тезу підтверджує така цитата науковця: «В 1917 р., крім того, було організовано бюро для технічного та інших видів соціальної освіти. Американські педагоги, що працювали в бюро, використовували педагогічний досвід майже всіх культурних країн світу і випустили значну кількість цінних праць в галузі освіти і виховання молоді. На доказ цього досить назвати ймення таких видатних вчених педагогів, як Джон Дьюї, Вільям Джемс, Колінгс, Кільпатрик, що набули світової слави» [44, с. 57]. На нашу думку, наводячи цей приклад, Г. Ващенко вважав, що і нашій державі було б корисно мати певну структуру для вивчення та популяризації передового педагогічного досвіду. Позитивом американської освітньої системи педагог бачив здійснення принципу єдиної школи, за якої учні можуть без перешкод проходити всі ступені навчання – від нижчого і до вищого.

Багато праць великого українського педагога, присвячених певним аспектам створення національної освітньої системи, містять значні історико-педагогічні розділи. Наприклад, розвідка «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру» [123] містить історичні екскурси про фізичне виховання та освіту різних епох.

Наведемо деякі конкретні факти та тлумачення з досліджень професором Г. Ващенко історико-педагогічних аспектів фізичного виховання та освіти. Так, у персів фізичне виховання органічно поєднувалося з психічним. Посилаючись на Геродота педагог пише, що перських юнаків навчали трьома речам: їздити верхи, стріляти з лука, говорити правду [44, с. 271]. В основу афінської системи виховання взагалі і фізичного зокрема покладена ідея гармонійності. Ідеалом афінянина була людина бадьора, розсудлива, міцна, спритна і гарна. До цього слід додати, стверджував учений, що одним з

важливих елементів фізичного виховання в Греції було виховання гігієнічне, що мало на меті привчати до чистоти, підтримання діяльності шкіри, до здорового харчування [44, с. 272]. А в спартанському вихованні наголос робився на тому, щоб виховати хороброго і витривалого вояка. Тому, як зазначає Г. Ващенко, «крім виховання сили м'язів, спритності і вміння володіти зброєю, спартанці вживали систему засобів виховати у молоді терплячість до бою, до змін температури, голоду» [44, с. 275].

З деякими застереженнями аналізував Г. Ващенко завдання та засоби фізичного виховання в історії римлян. Якщо у республіканському періоді життя римлян педагог відзначає позитивні елементи (виховання на розвиток у дітей мужності, любові до батьківщини, певних фізичних якостей), то чимало негативного в галузі фізичного виховання ним названо стосовно імператорського періоду римської історії, коли відбувався занепад моралі. До таких негативних виявів він відніс бої гладіаторів, змагання хижих звірів з людьми. Вчений зазначає, що «коли раніше історія Риму і, зокрема, виховання молоді включали в себе багато позитивного, повчального для інших народів, особливо в галузі родинного виховання, то пізніша історія має в собі багато дуже негативного, що мусить бути застереженням на довгі віки». Продовжуючи історико-педагогічне дослідження в сфері фізичного виховання, Григорій Ващенко зазначає, що середні віки відійшли від ідеї гармонійності і всебічності, що була покладена в основу грецького виховання. У цей період існувало дві системи виховання: лицарська і монастирська. Перша система прагнула виховати «ідеального лицаря», а друга – духовну людину, в якій «дух володарює над тілом» [44, с. 278].

У період Ренесансу, коли в центрі уваги стає людина з її потребами, прагненнями та ідеалами, Г. Ващенко виділяє діяльність італійського педагога Вітторіо де Фельтре, французького гуманіста Матеуса Веґіуса, автора твору «Про виховання дітей і про їх гарні звичаї», французького сатирика Рабле, якому належить широко відомий «Гаргантюа і Пантагрюель». Про твір Веґіуса український педагог зауважує, що в ньому є багато цінних думок про фізичне виховання молоді: певні вимоги до батьків (поміркований спосіб життя),

система у фізичних вправах, неприпустимість перенапруження організму дитини.

Новий значущий період в історії фізичного виховання пов'язується у поглядах Г. Ващенка з іменами Локка та Ж.-Ж. Руссо. Локк розкриває у творі «Думки про виховання дітей» основні завдання фізичного виховання: плекання здорового тіла, витривалого до холоду і спеки, голоду і спраги. Він ставить певні вимоги до одягу дітей, їхньої їжі, сну, загартування, перебування на свіжому повітрі, забезпечення рухової активності і т.д. [44, с. 283]. У Руссо Г. Ващенка приваблює думка про необхідність забезпечення нормального фізичного розвитку дитини як передумови нормального духовного розвитку.

Український дослідник зупиняється також на поглядах засновників німецької національної гімнастики Г. Фіта, Г. Мутса, Яна, ідеї яких, відтворені в працях «Спроба узагальнення фізичних вправ» (Г. Фіт), «Гімнастика для юнацтва» (Г. Мутс), «Німецьке мистецтво гімнастики» (Ян). У шведській системі гімнастики, засновником якої був Генріх Лінг, Г. Ващенка приваблювала ідея педагогічної гімнастики, яка спрямовувалась на правильний розвиток організму людини, зміцнення її сили, надання тілу рухливості і спритності.

Високо цінив Григорій Ващенко наукову обґрунтованість системи фізичного виховання Петра Францовича Лесгафта, який з огляду на тісний взаємозв'язок між фізичним та інтелектуальним розвитком, вживав термін «фізична освіта», а не «фізичне виховання» [44, с. 293]. Слід зауважити, що тут не йдеться про розподіл цих понять, а радше навпаки, фізична освіта немислима без фізичного виховання, під яким він розумів гігієнічне та оздоровлювальне значення фізичних вправ.

Великого значення у розбудові української системи тіловиховання Г. Ващенко надавав діяльності Івана Боберського, який визнавав фізкультуру одним із засобів виховання міцних духом і тілом українських патріотів, вивчив не тільки теорію фізичного виховання, а й практику, відвідуючи осередки фізичної культури Німеччини, Чехії, Швеції, Франції [44, с. 297].

Замислюючись над майбутнім нової української школи та нової освітньої системи, Г. Ващенко за пошуками відповіді звертався також до історії освітньо-педагогічних систем, що існували в дореволюційній Росії, в часи створення та нетривалого існування незалежної Української держави 20-х рр.. ХХ ст. і в період більшовизму. Тут, на нашу думку, аналізувати ці процеси педагогу було легше, позаяк він був безпосереднім учасником тих подій. У спадщині Г. Ващенка можна певною мірою умовно виокремити власне історико-педагогічні розвідки еміграційного періоду, що стосуються зазначеної тематики, як-от «Психологія в ССРСР», «Педагогічна наука в ССРСР», «Большевицькі перекручення ідей Заходу в галузі дидактики», «Освіта і виховання молоді в ССРСР», «Основні лінії розвитку советської педагогіки і школи»; «Освіта в дореволюційній Росії» та філософсько-педагогічні нариси «Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема», «Проект системи освіти в самостійній Україні», «Російський імперіалізм у ХІХ ст.», «Український ренесанс ХХ століття», що спираються на ґрунтовний історико-педагогічний аналіз [49; 94; 96; 97; 100; 105; 113; 116; 127].

Аналізував систему освіти, яка діяла в дореволюційній Росії, а отже, і в тодішній Україні, Григорій Ващенко виявив у ній низку хиб, які радив не повторювати при створенні українського освітнього простору. Одним із суттєвих недоліків була «багатосистемність» освіти, що впливала із розподілу тодішнього суспільства на стани [96, с. 1335]. Науковець зазначав, що у царській Росії «навіть заможні люди т. зв. нижчих станів не мали права вчити своїх дітей у школах, призначених для привілейованих станів», а тим більше не мали доступу до освіти діти бідних українських селян [105, с. 5].

Г. Ващенко вказував на те, що крім державних шкіл, у дореволюційній Росії існували ще приватні школи: гімназії та комерційні школи, плата за навчання у яких почасти була непосильною для біднішої частини населення. Негативною рисою системи освіти в царській Росії було також те, що школами керували різні відомства: міністерство освіти, міністерство фінансів, міністерство хліборобства, шляхів сполучення, синод.

Іншою хобою дореволюційної системи освіти, яку ми виокремили із аналізу професора Г. Ващенка, було навчання українських дітей навчалися не рідною – російською мовою. Науковець у зв'язку з цим питанням наголошує: «Російська мова була для них незрозумілою. Тому школа мало давала їм знань або давала знання в перекрученому вигляді. Мало того, школа навіть у здібних дітей не викликала охоти до науки і цікавості до читання книжок, бо вони були написані чужою мовою» [105, с. 9]. Історик української освіти Г. Васькович також зазначає, що цю царську систему освіти засуджували і проти неї виступали визначні педагоги та численні культурні діячі демократичних переконань ще до революції, але, на жаль, безуспішно – остаточно змінити її вдалося революційним шляхом аж після падіння царизму [36, с. 19].

Ще одним недоліком системи освіти дореволюційної Росії Г. Ващенко називав «скрайній формалізм», який полягав у тому, що освіта зовсім не була пов'язана із «місцевим життям» [44, с. 34]. Відірвана від суспільного життя, освіта не могла зацікавити дітей та долучити їх до науки. Причини такого становища, зазначав педагог, слід шукати у площині вищої педагогічної школи. Він писав: «В університетах не було навіть окремих кафедр педагогіки. Такі кафедри були лише в духовних академіях. Тому в багатьох випадках учителі середніх шкіл були зовсім не обізнані з педагогікою і педагогічною психологією, не розуміли психіки дітей, часто викладали свої дисципліни сухо, формально» [44, с. 35]. Значним недоліком дореволюційних вищих шкіл дослідник уважав те, що серед студентства і навіть частини педагогів, «ширились матеріалістичні погляди». Це стосувалося не тільки шкіл світських, а й шкіл духовних [96, с. 1344].

Виокремивши основні недоліки освіти дореволюційної Росії, Г. Ващенко наголошує: «...хиби освітньої системи на Україні за царських часів слід взяти до уваги при розбудові освіти у вільній українській державі» [44, с. 36].

Майже всі недоліки дореволюційної освіти були різко засуджені новою більшовицькою владою в Україні. Але стався певний парадокс, на якому акцентує увагу Г. Ващенко – свідок та безпосередній учасник тих подій. Він зазначає: «...з большевиками вийшла дивна історія. Вони почали з гострого

заперечення всього, що було за царських часів, а закінчують тим, що не тільки повертаються до них, а навіть у тому ж напрямку йдуть далі» [44, с. 53]. Від таких перекручень в області освітньої діяльності застерігав великий педагог та намагався відшукати причини таких негативних явищ.

На переконання Г. Ващенка, суперечності виникали в самій системі радянської освіти в Україні, що породжувало невідповідність її задекларованим принципам. На зорі радянської влади в основі більшовицьких лозунгів звучали і цілком позитивні засади розвитку освіти: єдність шкільної системи освіти, коєдукація навчання, себто спільне навчання хлопців і дівчат, політехнізм, навчання рідною мовою. Та, як зазначає педагог: «Деякі з цих засад залишаються у силі до останнього часу, деякі діяли певний час, а потім були знехтувані, а деякі ніколи не були реалізовані, залишаючись привабливими й облудними гаслами» [44, с. 100]. Значною облудністю української системи освіти за часів більшовиків було надто велике захоплення рефлексологією як домінантою в сфері освіти та виховання молоді. Педагог згадує трьох освітніх керівників (Залужний, Соколянський і Попов), які найбільше займалися розвитком рефлексології особистості та рефлексології колективу і відстоювали позицію «що саме ця течія в науці про людину найбільше відповідає духові марксизму-ленінізму» [44, с. 48]. На базі таких поглядів була в основному побудована й науково-дослідницька робота в Українському Науково-Дослідному Інституті педагогіки (УНДІП). Професор Г. Ващенко методи рефлексології вважав «насильством над психічними процесами людини» [263, с. 325]. Негативом, який суттєво роз'єднував системи освіти УРСР та РРФСР і тим самим ставив під сумнів принцип єдиної школи, він бачив і занадто агресивну політехнізацію освіти України. «Коли порівняти систему освіти в Україні з системою в РСФСР, то головною різницею між ними є те, що в Україні школа соціального виховання мала 7 років навчання, а в РСФСР — 9 років. У РСФСР вона мала назву єдиної трудової школи. Різниця між цими системами існувала також і в галузі високої освіти. Тим часом, коли в РСФСР збереглися університети з факультетами, в Україні університети були ліквідовані» [105, с. 24]. Таке порівняння, на думку науковця, іде не на користь

системі освіти в Україні, і вона в порівнянні з системою в РСФСР знижувала рівень освіти молоді, надавала їй вузького професійного характеру. Професійна освіта, що мала готувати спеціалістів для окремих галузей діяльності, розподілялася відповідно до цих галузей на такі вертикалі: індустріальну, агрономічну, соціально-економічну, педагогічну і т. д. Деякі вертикалі не мали власних професійних шкіл (вертикалі – мистецька, наукова й педагогічна), а деякі не мали технікумів (наукова, педагогічна, соціально-економічна й медична) [334, с. 480]. У більшовицькій системі освіти не розв'язувались також питання національностей. Викладання у навчальних закладах України всіх рівнів велося переважно російською мовою, а «московський шовінізм», як зазначає Г. Ващенко, процвітав. Він також додає, що у «національних «республіках» збільшується кількість шкіл з російською викладовою мовою, у таких школах значно більше уваги звертається на виклад російської мови, історії, літератури» [97, с. 21]. Педагог стверджував, що такий підхід до організації освітньої справи значно применшував значення національних традицій та національного характеру. «До того ж у виховній системі України були відсутні національні моменти, що призводило до денаціоналізації, а при тому робився наголос на вихованні інтернаціоналізму в його російському розумінні. Нарешті, освіта в УРСР була позбавлена елементів гуманістичних наук і зводилася до технічно-професійного характеру, про що дбали школи соціального виховання і професійного спрямування» [225].

Ще один негатив освітньої системи більшовицької Росії і України 20–30-х рр., на який вказує Г. Ващенко, полягав у «перекрученні» провідних ідей західної педагогіки, в основному американської, і пристосування їх до реалій радянського життя. Педагог акцентує увагу на різниці між поняттями «перекручення» і «запозичення» та зазначає в межах своєї розвідки, що «Нарід може, запозичаючи такі здобутки, творчо переробляти їх відповідно до своїх потреб і національних властивостей, внаслідок чого вони стають органічною частиною його власної культури, ...засвоєння чужої культури може мати характер перекручення, коли здобутки її свідомо змінюються так, що вони міняють свою природу... останній спосіб засвоєння здобутків чужинецьких

культур особливо властивий більшовикам» [44, с. 85]. Так спочатку, на думку науковця, була перероблена більшовиками на свій лад комплексна система навчання, яка застосовувалась у Ляйпцигських школах Німеччини. Вона була спотворена перебільшеннями в напрямі політехнізації школи, де суспільнокорисна праця учнів вважалася стрижнем навчально-виховної роботи. Пізніше в рамках комплексно-проектної системи як винаходу більшовицького Государственного Ученого Совета (ГУСу) була грубо і з перекрученнями пристосована система методу проектів американської педагогічної школи. Наслідки такої «модернізації» радянської освітньої системи, зауважує Г. Ващенко, були «вкрай негативні». Наведемо таку його цитату: «Перш за все вона не давала учням систематичних знань, не виробляла в них навичок граматичного письма, рахунку і т. ін. Крім того, що зв'язування програмового матеріалу з комплексово-проектними темами не давало можливості навіть кваліфікованим учителям подавати теоретичні знання в певній послідовності, учні не мали навіть часу для теоретичного навчання» [44, с. 95]. Таким же «більшевицьким перекрученням ідей західних педагогів» науковець уважав лабораторно-бригадну форму навчання, в основі якої лежав дальтонський лабораторний план. В радянській Україні цей метод навчання, зазначав Г. Ващенко, не могли застосувати в чистому вигляді, бо «така форма навчання сприяла розвитку індивідуалізму, що заперечує основні засади комуністичного виховання, яке має, у першу чергу, завдання розвивати дух колективізму» [44, с. 97]. Одночасно така форма навчання в системі більшовицької освіти, продовжує педагог, «знижувала рівень знань учнів і разом з тим виробляла в них легковажне ставлення до науки» [44, с. 98].

У критиці стану освіти в СРСР Г. Ващенко окреслив формування нових класів та кастовості і звернув увагу на парадоксальність ідей про безкласовість радянського суспільства.

Аналізуючи твори великого українського науковця, ми виокремили ще одну хибу більшовицької системи освіти, на якій автор акцентує увагу, – це домінування так званої специфічної «комуністичної» моралі та використання системи освіти в антирелігійній боротьбі. Г. Ващенко наголошує, що була

розгорнута широка антирелігійна компанія, в рамках якої дуже активну участь мусила брати школа. Він додає: «За вказівками керівників освіти шкільні вчителі мусили були провадити на годинах навчання антирелігійну пропаганду; при школах були організовані гуртки войовничих безбожників, шкільна молодь брала найактивнішу участь в антирелігійних демонстраціях» [97, с. 20]. Злісною брехнею вважав Г. Ващенко твердження більшовиків, що християнство затримувало розвиток науки й мистецтва, зазначаючи: «Навпаки, факти з історії свідчать про те, що християнство завжди сприяло розвиткові науки...Переконливим доказом великого впливу християнства на науку й мистецтво може бути минуле України. Після того, як наш нарід прийняв віру Христову, в Україні почався могутній розвиток освіти й науки» [44, с. 170].

Після аналізу радянської системи освіти Г. Ващенко виокремив і повчальну рису, яка буде, як він уважав, корисною при створенні власної національної системи освіти. Йдеться про велику увагу більшовиків до справи освіти та виховання молоді: «Заслуговує на визнання й велика увага, яку надають большевики розробці теоретичних питань педагогіки, про що, між іншим, свідчить утворення після другої світової війни Академії педагогічних наук» [105, с. 30].

Наголошуючи у «Проекті системи освіти в самостійній Україні» на значенні історико-педагогічних паралелей в розбудові засад української освітньої системи, Г. Ващенко робив акцент на тому, що багато корисного можна винести із періоду розбудови освіти України в часи її визвольних змагань 1917–1923 рр. Активним співучасником цих подій був сам педагог, тому наголоси, які він розставив, на нашу думку, будуть корисними для розбудови національної освіти і сьогодні. Він з певним сумом відзначає, що «в боротьбі за самостійну національну державу українці в 1917–1921 рр. не виявили достатньої організованості, послідовності й стійкості» [105, с. 8]. Однак виділяє стійкість та підготовленість української інтелігенції того часу в боротьбі за свою національну освіту та школу.

Академік Ольга Сухомлинська, аналізуючи історію розвитку системи освіти в Україні, зазначає: «1917–1920 рр. – надзвичайно важливий і цікавий

період в історії української освіти. Саме в цей час викристалізувалася ідея створення національної освіти і були зроблені перші теоретичні й практичні кроки в цій справі» [277, с. 87].

Г. Васькович, дослідник шкільництва в Україні, професор Українського вільного університету стверджує, що в часи Української Народної республіки, Директорії та Гетьманату «прикладом для України в педагогічній ділянці були Західна Європа й Північна Америка» [36, с. 133]. На тих же позиціях стояв і Г. Ващенко, який в книжці "Український ренесанс ХХ століття" зазначає: «Уже в 1918–1919 роках серед наших педагогів визначалося немало талановитих особистостей з широкою освітою і великими педагогічними здібностями. Між іншим, у першу чергу маю назвати Дурдуківського, директора 1-ої української Гімназії в Києві, Голобородька, директора гімназії імені Стешенка в Полтаві. Обидві ці гімназії зуміли високо піднести рівень навчально-виховної роботи; обидві вони, стоячи на національному ґрунті, широко використовували досягнення європейських педагогів Г. Кершенштайнера, Дьюї, Шарельмана, Гансберга та інших. Але кожна з них мала своє власне обличчя. У гімназії ім. Стешенка особливо велика увага зверталася на естетичне виховання молоді» [127, с. 14].

У своїх історико-педагогічних екскурсах Г. Ващенко виокремлює ті корисні зерна, що були притаманні розбудові освітньої системи України за часів «українського ренесансу» 20-х рр. ХХ ст. Наголошує, що весь позитив освітньо-педагогічної діяльності тих років можна застосувати і в часи створення незалежної Української держави майбутнього. Він виділяє два періоди так званого «українського ренесансу». Перший, що охоплює 1905–1917 рр. – культурний рух в Україні за відродження національних традицій. І другий (з 1917 до 1930 р.) – визвольний рух, у межах якого, на думку педагога, особливі здобутки мало українське шкільництво [127, с. 4-5]. Аналізуючи ці процеси, професор Г. Ващенко досліджує парадигму поняття «ренесанс» і приходять до таких висновків:

1. *Ренесанс не є явище раптове.* Його не можна підвести під другий закон марксистської діалектики про перехід кількості в якість, або закон стрибкоподібного розвитку.

2. *Минуле, з яким зв'язаний ренесанс і на ґрунті якого він розвивається, є, в першу чергу, минуле свого народу, його національні традиції.* Тому *справжній ренесанс завжди має національні форми.*

3. *Ренесанс є звичайно синтезом декількох початків.* Ця синтеза властиво і дає великий поштовх культурному рухові.

4. *Ренесанс охоплює собою всі галузі культурного життя народу.*

5. *Однією з найважливіших умов ренесансу є свобода людини.* [43, с. 200-201]

Такі ознаки, вважає науковець, мав період відродження української системи освіти 1917–1921 рр., тому Г. Ващенко сміливо називає його «українським ренесансом» в освіті.

Педагог виділяє декілька переваг освітнього процесу в Україні часів відновлення державності, які можна, на нашу думку, використати і сьогодні. Це – зокрема зорганізованість, наполегливість та активна громадська позиція українського вчительства, яке максимально долучилося до всіх творчих та освітніх процесів того періоду. Він зазначав: «Підготованим до боротьби за національну школу було і наше вчительство, в першу чергу учителі народніх шкіл... В Києві було організовано Товариство Шкільної Освіти. В початку квітня 1917 р. воно скликало Всеукраїнський Учительський З'їзд в Києві, який виніс важливі резолюції щодо організації української національної освіти... У середині серпня 1917 р. в Києві відбувся другий Всеукраїнський Учительський З'їзд. На ньому були прочитані доповіді видатних українських педагогів С. Русової, Я. Чепіги, А. Холодного, М. Дем'яновського, П. Стеблиної» [105, с. 10]. У перший період опіку над народною освітою на Україні взяло на себе українське вчительство, що негайно приступило до українізації школи, констатує С. Сірополко в історико-педагогічному дослідженні «Історія освіти в Україні» [334, с. 460].

Однією з умов добре організованої освіти Г. Ващенко вважав високий рівень «наукової роботи в галузі теоретичної педагогіки» [21, с. 46]. Заслуговує на увагу те, що в період національно-визвольних змагань педагоги проводили ґрунтовні наукові розвідки, спрямовані на вдосконалення національної системи освіти [246, с. 27-29]. Г. Ващенко відзначає психолого-педагогічні дослідження С. Русової в галузі націоналізації школи, констатує: «вона доводила, що кожний нарід мусить мати свою національну школу, бо без цього він не зможе нормально розвиватись» [105, с. 10]. На думку професора Г. Ващенка, на увагу заслуговують дослідження Я. Чепіги про обов'язковість та доступність освіти, М. Дем'янівського про велику виховну роль рідного слова, пісні, народних звичаїв, П. Стеблиної про дошкільне виховання [105, с. 10-11]. Протягом 1917 р. побачили світ кілька сотень брошур, написаних О. Білоусенком, Б. Грінченком, М. Грушевським, І. Огієнком, С. Єфремовим, М. Левицьким, С. Русовою, Є. Чикаленком та ін. У них порушувалися актуальні питання здійснюваних соціально-економічних реформ, розвитку національно-визвольного руху, державного будівництва та інші проблеми суспільного життя України [13, с. 273]. Тоді у педагогічній пресі, зокрема у виданні «Вільна українська школа», наводилися основні завдання управління освітою в Україні. Серед них виділялися такі: а) всім народам Української Республіки повинно забезпечити вільний розвиток їхньої школи і взагалі освіти; б) щоб в освітній справі була певна єдність, яка забезпечувала б можливість спільними силами боротися з тією темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування; в) децентралізація управління повинна бути можливо широкою [294, с. 55]. Нова українська школа будувалася на основі чотирьох фундаментальних принципів: національному, соціальному, діяльному і виховному [34, с. 12].

Неоціненний вклад у розвиток нової освітньо-виховної системи внесли учительські курси, які були організовані у 17–18 рр. ХХ ст. Оцінюючи їх, Г. Ващенко стверджував, що «на цих курсах, маю засвідчити дуже велику зацікавленість слухачів. Як видно, українізація школи припала до серця виключній більшості вчительства» [127, с. 13]. Він продовжує: «Майже всі вчителі на Україні не тільки початкових, а й середніх шкіл пройшли курси

перепідготовки; вони прослухали курси української мови й літератури, української історії, педагогіки й психології» [127, с. 13]. З набутими знаннями слухачі курсів роз'їжджалися по містах України і там докладалися до розбудови національної школи.

Актуальними, на наш погляд, є розставлені Г. Ващенком акценти стосовно українізації освіти України. Рішення перших учительських з'їздів та як їх наслідок, проведення курсів українізації науковець вважав дуже значущим для створення української освітньої системи [246, с. 21-27]. Нова школа мала стати демократичною і українізованою «як за мовою викладання, так і за її змістом». Українська мова мала вивчатися з першого класу, а необхідною умовою реалізації цих планів було налагодження видання підручників та іншої літератури українською мовою для всієї мережі освітніх закладів. На початковому етапі реформи системи освіти пропонувалося ліквідувати багатоступеневість та створити єдину початкову школу, в якій підростаюче покоління всіх станів суспільства мало б змогу безкоштовно здобувати обов'язкову початкову освіту з наступним її продовженням у середніх, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах. Педагог також наполягав на створенні Академії педагогічних наук «як найвищого наукового закладу, що має розбудовувати науку, досліджувати питання українознавства і сприяти удосконаленню шкільної освіти» [105, с. 9]. Він мріяв, що Академія наук буде мати свої філії, інститути, дослідні станції, лабораторії, де вчительство зможе реалізувати свої творчі пошуки та наукові доробки. Нова школа також мала виховувати в молоді прагнення до творчих пошуків, мистецтва, розумової і фізичної праці, формувати національну свідомість шляхом набуття знань з української історії, природознавства, краєзнавства, етнографії. Історик педагогіки Л. Артемова наголошує також на тому, що першими вчительськими з'їздами було порушене питання про повернення з-за кордону та різних регіонів Росії архівних документів і матеріальних цінностей, пов'язаних з історією українського народу, та створення Національного архівного фонду України [13, с. 268]. Отже, перші учительські форуми виробили програму культурно-освітніх перетворень та стали підґрунтям для побудови української освітньої

системи. Невдовзі, у системі освіти України була ґрунтовно розроблена система загальної освіти, яку творці назвали «Єдина школа». Проект «Єдиної школи» було видано у Кам'янці-Подільському 21 жовтня 1919 р. і затверджено Радою Республіки 17 червня 1921 р. в Тарнові. Як зазначає І. Крилов у дослідженні «Система освіти в Україні (1917–1930)», цей проект «подає не лише контури загальноосвітньої школи в Україні, а й детально розроблені навчальні пляни першого і другого ступня й повні, розгорнені програми кожної класи і з кожного предмету» [246, с. 30].

Ключовою складовою освітніх процесів в Україні на початку ХХ ст. Г. Ващенко вважав діяльність просвітницьких і громадських установ. «Просвіта», українські молодіжні та громадські організації проводили важливу роботу в контексті позашкільної освіти молоді. Педагог звертає увагу на те, що «по містах і селах засновувались товариства «Просвіти», при деяких з них, як, напр., при полтавській «Просвіті», працювали народні університети. Читали в них лекції переважно професори високих шкіл» [43, с. 212]. Автор «Історії педагогіки» Л. Артемова також зауважує, що особливо активно працювала «Просвіта» в Полтавській губернії. Протягом весни — літа 1917 р. у містах і селах Полтавщини було створено 250 осередків, кожний з яких об'єднував від 50 до 100 осіб. Досить ефективно діяла Миргородська повітова «Просвіта», яка мала 25 осередків і налічувала 2272 особи. На культурно-освітню роботу цього товариства земське зібрання виділило 21 тис. крб. На ці кошти було закуплено 5483 томи навчальної й художньої літератури для 16 нових бібліотек та поповнення книжкових фондів раніше створених читалень [13, с. 272].

Науковець згадує про внесок у розбудову освіти «головного бастиону національної боротьби українців» «Спілки визволення України» і заснованої при ній «Спілки української молоді» (СУМу). Він підкреслює, що до СВУ увійшли найвидатніші українські науковці та громадські діячі не тільки з Києва, але й з інших міст України [43, с. 214]. Професор Українського вільного університету Г. Васькович у творі «Шкільництво в Україні» стверджує, що і сам Г. Ващенко був членом СВУ [36, с. 208].

Заслужують на увагу, вважає Г. Ващенко, досягнення тодішньої освітньої системи України у сфері організації «високої» науки. Серед здобутків він виділяє відкриття у 1918 р. Української Академії Наук із філіями-науковими товариствами в декількох містах України, організовані в Києві Національну бібліотеку, Національний архів, Національну галерею мистецтв. Українські науковці з ентузіазмом узялись за розбудову української науки в галузі історії, етнографії, археології, історії літератури. При полтавському музеї, де працювала група науковців, було зібрано більше сотні наукових праць, що чекали на видання [43, с. 212]. 6 жовтня 1918 р. в Києві урочисто було відкрито перший Державний Український університет, а 22 жовтня — другий Український університет у Кам'янці-Подільському. Тоді ж «Просвіта» та земство заснували в Полтаві історико-філологічний факультет. Наприкінці жовтня 1918 р. в Україні налічувалося 952 діяльні «Просвіти». У 1917 р. виходили 63 періодичні видання українською мовою та видано 747 назв книжок українською мовою, 452 — російською, 174 іншими мовами, разом 1373 назви книжок. 1918 р. виходили 83 періодичні видання українською мовою та видано 1.084 назви книжок українською мовою, 386 — російською, 56 іншими мовами, всього 1526 назв книжок [34, с. 14].

Підсумовуючи аналіз розбудови освітньої системи за часів «українського ренесансу», наводимо таку цитату Г. Ващенка: «за три-чотири роки свого існування система освіти, розбудована українськими педагогами, цілком виправдала себе...Бажано, щоб цей досвід української школи не загинув марно, щоб він був ґрунтовно досліджений і використаний як одна з важливих основ при розбудові системи освіти в самостійній Україні» [50, с. 155].

На основі історико-педагогічного аналізу освітніх систем Г. Ващенко прагнув виділити компоненти, які б стали у пригоді українській національній освітньо-виховній системі. Виділимо, на нашу думку, основні з них. Науковець вважав, що запорукою належного рівня функціонування освітньої системи мають бути школи державні чи приватні з єдиною програмою й ідеологічним спрямуванням. На високому рівні має бути поставлена наукова робота в галузі теоретичної педагогіки, що відповідала б науковим традиціям України.

Функціонування цієї системи неможливе без зв'язку з громадськістю. Важливу роль у вихованні відіграють також молодіжні та просвітницькі організації, включені до освітньо-виховної системи.

Українську національну систему освіти, Г. Ващенко пропонує будувати на таких головних елементах: ідеалістичне світосприймання, яке відкидає більшовизм з його матеріалізмом і атеїзмом; християнська мораль як основа здорового суспільства; високий рівень педагогічних наук, який охоплює організацію педагогічних досліджень і розбудову педагогічних станцій та лабораторій; видання педагогічних творів, шкільних підручників, освітянської літератури, літератури для молоді на високому мистецькому і технічному рівні. Тому він наголошує, що «після перемоги над большевизмом» все життя в самостійній Україні має бути розбудоване на засадах християнства, а при розбудові освітньої системи в Україні необхідно «включити релігію в шкільний навчальний план як головну і обов'язкову дисципліну» [50, с. 172].

Як зазначають дослідники та історики педагогіки, професор Г. Ващенко розумів, що при створенні системи освіти України потрібно зважати на традиції народу, а тому включав до неї підсистему етнопедагогіки і етнопсихології, хоча таких термінів не вживав. [263, с. 326] Тобто система освіти має будуватися з урахуванням багатовікових традицій української педагогіки.

У контексті дослідження варто зазначити, що освіту Г. Ващенко розглядав як у теоретичному, практично-виховному, так і політичному й державотворчому сенсах. На нашу думку, науковець пропонує, створюючи систему освіти, реально проектувати її на суспільство певного типу, а саме – відкрите, демократичне. Він дотримується точки зору, згідно з якою «система освіти має відповідати перш за все соціально-політичному устроєві держави» [105, с. 32]. Дослідник спадщини українського педагога Омелян Вишневський, підсумовуючи ці слова, стверджує, що «логічним висновком з цього є вимога демократизації та структурного реформування успадкованої нами від СРСР освіти» [143].

Г. Ващенко проектував концепцію освіти нової української людини на європейське тло з його гуманістичними виховними традиціями. Аналізуючи

минулий досвід, він підкреслював, що джерелом новаторських ідей в реформуванні освіти є громадськість і її участь у цьому процесі веде до демократизації та відкритості суспільства. Замкнутість системи на адміністративному апараті зумовлює її неминучу деградацію.

О. Гентош, дослідниця творчості українського педагога та голова Львівської організації Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка констатує, що науковець «на конкретних прикладах показував, як добре організована освіта може впливати на суспільну свідомість та громадське життя» [163, с. 87]. Г. Ващенко наголошував, що ті народи, які добре заопікуються своєю освітою і асигнують на неї великі кошти, досягають великих успіхів. Ці слова нам потрібно взяти на озброєння при побудові вільного суспільства на основі демократичної та гуманістичної системи освіти.

1.4. Григорій Ващенко про роль освіти у становленні молодого покоління

Проблема освіти молодого покоління та її змісту ставилася завжди на порядок денний самим життям. Теоретики педагогіки та й просто освічені люди упродовж розвитку людства розглядали питання, пов'язані із метою, змістом, завданнями освіти, а також акцентували увагу на ролі освіти в контексті розвитку та виховання молодого покоління.

Український педагог Григорій Ващенко також не залишався осторонь проблем, пов'язаних із освітою молоді. Зрозуміло, труднощі та підміна понять виникають і при аналізі науково-освітнього вчення Г. Ващенка, особливо при спробах послуговуватися працями науковців, які досліджували його педагогічну концепцію. Тому видається слушним спадщину українського вченого розглядати щонайменше в трьох вимірах. Насамперед у контексті соціокультурного життя епохи, впродовж якої він творив. По-друге, слід брати до уваги джерела, на які спирався він у своїх освітніх роздумах. По-третє, враховувати, наскільки актуальна освітня концепція вченого сьогодні, в іншу історичну епоху.

Головні ідеї поглядів на освіту Г. Ващенка з'являються із духовного життя українського народу, що знаходить свій вияв у вітчизняній національно-демократичній педагогіці 20-х рр. ХХ ст., і несприйнятті засадничих положень комуністичної педагогіки доби СРСР. Також джерелом його освітньої парадигми були зарубіжні науково-педагогічні теорії Сократа, Я.А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, Й.-Ф. Гербарта, Дж. Дьюї, Дж. Локка, Ф.-А.-В. Дістервега, П. Лесгафта та інших.

Особливо Г. Ващенко наголошував на значенні освіти для нашого народу в часи, коли ми будемо розбудовувати свою незалежну державу. Науковець зазначав, що перед українським народом стоїть важливе завдання – піднести на високий рівень свою духовну культуру, освіту, науку, стати врівень з передовими народами Європи та Америки [40, с. 237]. У цьому контексті науковцем досліджується взаємодія між освітою і суспільством, освітою і державою, вчителем і учнем, навчанням і вихованням тощо.

Великого значення учений надавав тому, що в історії нашого народу, в його традиціях ментально закладені прагнення до знань та освіченості: «...в минулому ми маємо ще один скарб, яким ми справедливо можемо пишатись. Це засвідчена віками любов нашого народу до знання й науки. Її він виявив ще в княжі часи, коли Україна була однією з найосвіченіших країн Європи. Виявив він її й у XVI-XVII століттях, коли, не зважаючи на тяжку боротьбу з поляками, спромігся зорганізувати численні школи, а між ними й славетну Києво-Могилянську Академію, яка стала розсадником високої освіти на цілу Східню Європу. В ній училися не тільки українці, а й росіяни, болгары, серби, румуни. Українці виявили великі здібності до науки й освіти й після того, як опинились під владою Москви. Вони стали справжніми просвітителами Московщини: зорганізували там школи різних типів, працювали в них як викладачі й адміністратори.» [45, с. 164]. З цього приводу дослідник творчості Г. Ващенка академік А. Алексюк стверджує: якщо освіта в історії Західної Європи залишалась тривалий час властивістю духівництва, і навіть королі цієї частини світу далеко не завжди були освіченими людьми, то в Україні іноземців дивувала значна кількість освічених людей не лише серед чоловіків, в й жінок.

А. Алексюк наводить факт відомої оцінки Павла Алепського – архідиякона, товариша подорожі патріарха Макарія до Москви, який описуючи подорож Україною за часів Б.Хмельницького, захоплено говорить про високу культуру «козацького народу» [6].

Звертає нашу увагу Г. Ващенко і на значення, яке освіта має в царині гармонійного розвитку людини. Будучи педагогом-філософом, він окреслював мету освіти – виховання всебічно розвиненої, активної особистості, здатної діяти в інтересах суспільства [41, с. 83]. Він наголошував, що тип і форми освіти не повинні визначатися пріоритетами, культом держави, а має домінувати орієнтація на самопізнання й самореалізацію кожного індивіда, вибору ним шляху до ідеалу та здійснення мети – своєї й загальнонаціональної. Григорій Ващенко зазначав, що молоді потрібно «прищепити прагнення до високої мети, що об'єднувала б увесь український народ». Такою метою науковець бачив «благо і щастя Батьківщини». Він чітко розкриває зміст «блага Батьківщини», який повинна чітко уявляти собі наша молодь і наголошує, що благо розквіту «духової культури українського народу: науки, мистецтва, освіти та піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною у світі», є основним компонентом мети життя молодого покоління. Педагог стверджує, що «завдання служити Батьківщині мусить бути усвідомлене як особистий обов'язок перед нею ...чітко уявляючи, чого потребує від нас Батьківщина, кожен має здати собі справу в тім, що він повинен зробити для неї особисто» [17].

Освітню систему Г. Ващенко пропонував будувати, поєднуючи чотири компоненти виховання: морально-релігійне та естетичне; національно-патріотичне; інтелектуальне; фізичне. Єдність компонентів педагогічного процесу учений порівнював із єдністю психіки людини [60, с. 189].

Рис. 1.2. Напрями реалізації основної освітньої мети за Г. Ващенком

У зв'язку з цим, на нашу думку, науковець виділяв напрями гармонійного виховання людини, завдяки яким можна максимально ефективно зреалізувати освітню мету: розумове виховання, патріотичне виховання, морально-релігійне виховання, естетичне виховання, фізичне виховання, виховання волі і характеру, виховання мовної культури [40, с. 266-273].

Шлях гармонійного виховання «повноцінної людини» Г. Ващенка – це шлях до сутності людини як цілісної істоти, що потребує різноманітних засобів виховання. Гармонійність педагог розумів не як розвиток усіх властивостей людини до однакового рівня, а як «певну цілісність, при якій кожна здібність посідає в особі те чи інше місце у зв'язку з ролю її в нашому житті і діяльності» [60, с. 183].

Завдання інтелектуального (розумового) виховання молоді можна сформулювати, виходячи з положень сучасної педагогіки і з характеристики інтелектуальних властивостей народу. За Ващенком, інтелектуальні властивості народу міцно пов'язані з його темпераментом, побутом і політичним станом, а рівень інтелектуального розвитку народу виявляється у культурних здобутках, особливо в галузі науки і техніки.

Григорій Ващенко зазначав, що «Сучасна педагогіка стоїть на тому, що в навчанні треба органічно сполучувати зміст і форму, що, подаючи учням

знання, слід у той же час дбати про розвиток т. зв. формальних здібностей інтелекту. Тому загальне формулювання мети інтелектуального виховання нашої молоді може бути таким: 1) дати нашій молоді ґрунтовні й систематизовані знання, що стояли б на рівні сучасної науки й відповідали вимогам, що ставить перед нашим народом історія; 2) розвинути у молоді т.зв. формальні здібності інтелекту, як-от: спостережливість, пам'ять, творчу увагу й логічне мислення, враховуючи при цьому психічні властивості українського народу» [41, с. 72].

Григорій Ващенко стверджував, що реалізувати перше завдання інтелектуального виховання – це значить виробити у молоді певний науковий світогляд. «Світогляд, – зазначає науковець, — певна система знань, спираючись на яку, людина може розв'язувати питання про буття як в його основах, так і в окремих явищах. Світогляд може бути ідеалістичним або матеріалістичним» [40, с. 266]. Педагог вбачав небезпеку в тому що «більшовицький матеріалізм опанував більше, ніж шосту частину світу». Він продовжує: «Але коли йде питання про виховання молоді, то не треба забувати, що матеріалістичні тенденції давно вже проникають у науку, мистецтво, мораль і політику. Тому перед культурними діячами сучасности постало складне й відповідальне завдання – переглянути спадщину минулих віків і на основі ідеалізму створити нові концепції. Ця робота почалася ще до останньої війни в галузі науки, зокрема природознавства та соціології. Починається вона і в галузі мистецтва, зокрема літератури, а також у галузі моралі й філософії.» [41, с.73].

Г. Ващенко також вважав, що дуже мало система освіти працює на реалізацію другого завдання інтелектуального виховання молоді. Зокрема він констатував: «Вироблення суцільного ідеалістичного світогляду у процесі шкільного навчання молоді має сполучуватись з розвитком так званих формальних здібностей інтелекту учня. Не можна сказати, щоб школа нічого не робила в цьому напрямку. Але ця робота здебільше провадиться без плану й без чітко поставленої мети. У процесі такої роботи інтелектуальні здібності учня розвиваються, але цей розвиток іде, так би мовити, стихійно, через що не

досягається бажаного рівня його, а іноді він іде навіть невірними шляхами. Зрозуміло, що правильна постава виховання інтелектуальних здібностей молоді може бути збудована лише на психологічних засадах. Не знаючи природи цих здібностей і законів розвитку, не можна їх доцільно виховувати» [41, с. 77-78].

Виконання другого завдання інтелектуального виховання педагог бачив у розвитку творчої фантазії і логічного мислення української молоді: «...виховання пам'яті в школі має бути міцно пов'язане з вихованням творчих здібностей учня: творчої фантазії й логічного мислення, що становлять основну мету культури т. зв. формальних здібностей інтелекту... основна риса типу логічного мислення та, що воно має за вихідний і кінцевий моменти певну проблему. Остання може мати характер теоретичний або практичний. Тому й проблеми мислення можна поділити на теоретичні та практичні» [41, с.80-81].

Отже, як аксіома звучить висновок відомого вченого: «Педагогіку майбутнього можна будувати лише на засадах такої філософії, що визнає абсолютні вартості, такі, як Добро, Краса, Істина, Свобода» [101, с. 92].

Розкриваючи важливу роль школи в інтелектуальному розвитку дітей, Г. Ващенко порівнював дошкільника і школяра, при цьому зауважував, що якщо для першого найхарактернішою є гра, то для школяра – навчання, в якому на перший план виступає мислення [51; 52].

Важливим, на думку науковця, є необхідність найретельнішого використання в навчальному процесі досягнень психології щодо перебігу інтелектуальних процесів і логічного мислення, пам'яті різних типів (логічна, механічна, зорова, слухова), процесів засвоєння, забування, уваги, тощо [51; 52].

Таким чином, Г. Ващенко не тільки вдумливо обґрунтував свої погляди на інтелектуальне виховання молоді, а й пропонував застосовувати основні ідеї як складові освітнього процесу.

У праці «Виховний ідеал» педагог обґрунтував «український виховний ідеал», який відповідає психічним та природним особливостям нашого народу. Його виховний ідеал побудований на двох головних принципах: християнської моралі та української духовності і спрямований на службу Богові й Україні.

Християнська мораль ставить в основу виховання загальнолюдські вартості: закон боротьби добра із злом, шукання правди і побудова справедливого суспільства, яке спирається на закони краси і любові. Симпатія, взаємна любов повинні стати основою суспільного життя. У стосунках з людьми християнин має бути лагідним і доброзичливим, утримуватися від заздрості, гордощів і честолюбства, бути чесним і правдивим [60, с. 81].

Коли ми хочемо виховати українську молодь з міцною волею і стійким характером, потрібно передовсім звернути увагу на її моральність. У числі бажаних рис характеру української молоді важливе місце професор Ващенко відводив духовності, яка формується, на його думку, через релігійне виховання. «Все виховання української молоді мусить бути пройняте християнським духом: ми маємо виховувати християнський світогляд і риси характеру, що відповідають євангельським заповітам», – наголошує педагог [60, с. 74].

А розпочинати релігійне виховання, на думку Г. Ващенка, потрібно з раннього дитинства, адже «релігія не є лише світоглядом, вона охоплює всю людину в цілому з її почуттями, бажаннями, вчинками» [50, с. 136].

Формування духовності у дітей і молоді неможливе без координації виховних впливів сім'ї, школи і церкви.

Важливе місце у релігійному вихованні, на думку Г. Ващенка, належить родині, адже основним його засобом є приклад батьків. Тому оточення, в якому зростає дитина, мусить бути в усьому християнським. Це стосується не тільки зовнішнього вияву, як, для прикладу, наявності образів на стінах, а передовсім взаємин у родині, які мають ґрунтуватися на взаємоповазі та взаємодопомозі, любові та злагоді.

Крім того, великої ваги у християнському вихованні педагог надає релігійним традиціям завдяки яким українці зберегли високий моральний рівень навіть за часів «большевицького панування». «Урочиста вечеря перед Різдом і Водохрещам, повні краси колядки й щедрівки, великодні звичаї та інше — все це залишає свій благородний слід навіть у душі немовляти» — зауважує Г. Ващенко [50, с. 137]. Та їхній вплив буде більш ефективним, якщо участь дітей у святах буде не тільки пасивною, але й активною.

Не обминув увагою педагог і такий засіб релігійного виховання, як природа: «Це велична книга, яка без слів промовляє до серця людини і розкриває перед нею Всемогутність і Премудрість Божу. Ця книга промовляє не тільки до дорослих, а й до малих дітей, бо й вони можуть відчувати красу природи, як вияв Божественної Краси» [50, с. 137-138].

У шкільному віці дітей поглиблюється релігійне виховання. На думку Г. Ващенка, педагоги мають прагнути до того, щоб молодь відчувала святість і величність служби Божої, щоб відвідування церкви стало для неї потребою душі, щоб під час служби Божої молодь відчувала єднання з Богом та віруючими [42, с. 280-281].

Аналізує Г. Ващенко і особливі труднощі релігійного виховання молоді в юнацькому віці, коли формується світогляд і у зв'язку з цим виникає багато світоглядних питань. Педагоги в цей період повинні допомогти молоді виробити християнський світогляд, протистояти антихристиянським впливам. Для цього в старших класах загальноосвітньої школи особливу увагу слід звернути на висвітлення релігійно-філософських питань, на докази буття Божого, безсмертність душі людини і християнське вчення про царство Боже. Добре цій меті можуть прислужитися лекції, що повинні бути змістовними, переконливими, а лектор — «переконаним віруючим християнином» [42, с. 281-282].

Важливим критерієм моральності Г. Ващенко вважає погляд на статеві почуття, стриманість і чистоту статевого взаємин. Він різко критично оцінює роман Миколи Хвильового «Вальдшнепи», вважає, що в ньому закладена пропаганда безсоромності, еротоманії. Педагога обурює ставлення до статевої розбещеності і нестриманості деяких західних інтелектуалів, які вважають їх виявом вищого культурного стану людини, а стриманість — проявом примітивізму.

Зі статевою мораллю міцно зв'язана родинна мораль. Вона є необхідною умовою міцності родини. Подружня вірність, на думку педагога, збагачує життя людини високими переживаннями суто духовного характеру. Для українського народу характерні традиції збереження вірності у коханні, осуд зради і

джигунства. Це знайшло відображення в народній пісенній творчості — духовній скарбниці українського народу [55, с. 29-37].

Ще одним компонентом моральності українців є закорінені пошана до батьків, старших людей. На думку Г. Ващенка, зміцненню такої традиції має сприяти освітня система. Першою умовою розв'язання цього важливого завдання слугує поведінка самих батьків, їхній особистий приклад [42, с. 361].

Надзвичайно важливим у період зростання молодого покоління є залучення до культурних святинь народу. Адже, як зауважує педагог, глибоке знання духовної спадщини народу, його історії, повага до національних витворів культури забезпечують формування почуття гордості за свій народ, допомагають усвідомити взаємозв'язок загальнолюдського та національного у вихованні.

Озброєний тільки розумом, а не серцем, наповнений теоріями, гіпотезами, кодексами, законами сьогоденний світ може принести багато лиха і нещастя. Деякі ознаки такого нещастя маємо вже сьогодні — технічно високорозвинена цивілізація, що перебуває у глибокій моральній кризі. Тому, на думку вчених світу, сьогодні потрібна нова наукова парадигма, що передбачає спілку між наукою та релігією [355, с. 34].

Професор Г. Ващенко як прогресивний педагог теж гостро ставив питання про повернення системи освіти і виховання до основ християнського світогляду і християнської моралі. Розв'язання цього питання науковець пов'язував, передовсім, з українськими релігійно-моральними традиціями.

Сформулював Г. Ващенко і власні ідеї щодо важливого компонента освіти молоді — фізичного виховання, оприлюднивши їх у працях «Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру», «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру» та інших [40; 42; 123].

Виокремимо деякі з його найбільш важливих, на наш погляд, позицій.

Професор Г. Ващенко рекомендував застосовувати такі засоби фізичного виховання молоді, як гімнастика, ігри, спорт, що якнайширше мають використовуватися батьками, школою та молодіжними організаціями. Про гру педагог говорив, що в ній «дитина розвивається фізично, у неї наростають і

міцніють м'язи, інтенсивно діють дихання й органи кровообігу. В іграх розвиваються органи сприймання і вироблюється вміння володіти ними, зокрема удосконалюється зорове, слухове й кінестетичне сприймання» [44, с. 323]. На думку Г. Ващенка, спорт сприяє вихованню фізичних здібностей людини, розвиває витривалість, наполегливість, почуття відповідальності, товарицькість [42, с. 124]. І водночас учений підтримує Арістотеля у думці, що метою фізкультури не може бути атлет, а мусить бути гармонійно розвинена людина [44, с. 310-311]. Визнаючи, що при заняттях гімнастикою доцільно дбати не тільки про удосконалення людиною власного тіла, а й про вироблення краси рухів, Г. Ващенко чітко сформулював принципи української системи тіловиховання: тіловиховання – органічна частина формування людської особистості; завдання тіловиховання – не тільки зміцнення здоров'я, а й розвиток духовних сил людини, зміцнення її волі; керівники тіловиховання мусять бути знайомими з його історією у різних народів; вироблена система тіловиховання не може залишатись незмінною протягом довгих років; тіловиховання передбачає самовиховання, коли вихованець розуміє потребу і сенс тіловиховання і займається ним з охотою [44, с. 298-299].

Цікавими є висновки Г. Ващенка, які стосуються фізичної освіти та знань про здоров'я людини. Педагог наполягав на тому, що здоров'я людини значною мірою залежить від її волі. Він пише: «Зусиллям волі людина іноді може навіть перебороти хворобу і фізичну слабкість, і навпаки, занепад духу, смуток і відчай можуть привести до хвороби» [42, с. 167]. Також, на думку вченого, служіння якійсь меті може позитивно вплинути на фізичні властивості людини. Він стверджує, що однією з основ життєрадісності є фізичне здоров'я, тому з наймолодших років потрібно дбати про здоров'я дитини. Важливо дотримуватися правил гігієни, але слід уникати всього, що розніжує дитину і робить її менш відпорною [42, с. 343]. Важливими складовими, які сприяють фізичному здоров'ю людини, Григорій Ващенко вважав правильне харчування та боротьбу з шкідливими звичками, що руйнують організм.

Отже, поєднання фізичного здоров'я з духовним розвитком – найважливіші умови успіху в житті. Виходячи з цього твердження, Г. Ващенко

розробив свою концепцію та принципи фізичного виховання. Думки українського педагога в багатьох позиціях не втратили свого значення, а деякі – набули особливої актуальності в умовах розбудови національної системи освіти України.

Як бачимо, Г. Ващенко не зводив справу формування здорового способу життя лише до індивідуального розвитку. Важливе значення він надавав формуванню певних соціальних якостей особистості, які утворюють загальний образ здорової духом і тілом людини. Тобто педагог проголошував таку ідею: при формуванні здорового способу життя кожна особистість повинна виконувати своє громадянське призначення, зберігаючи при цьому здорове трудове довголіття.

У педагогічному аспекті естетичне виховання, на думку Григорія Ващенка, можна розглядати як естетичне сприймання і естетичну творчість в межах освітнього процесу.

«Українці з давніх-давен виявляють великі природні естетичні здібності, – підкреслює Г. Ващенко. – І тому завдання школи розвивати до найвищої міри те, чим наділила природа наших дітей» [60, с. 184]. Зміст естетичне виховання молоді педагог вбачав у таких компонентах: виховання естетики у побуті, навчання сприймати і любити природу, розуміння творів мистецтва (літератури, музики, художньої творчості), творчість молоді у сфері мистецтва. Виховання естетики у побуті передбачає розвивати чепурність в одязі, житлі, уміння прикрасити приміщення. Педагог, аналізуючи у своїх творах діяльність навчальних закладів Полтавщини, не раз звертав увагу на те, наскільки позитивно впливають на процес навчання зовнішнє оточення, оформлення та вигляд навчальних приміщень. Зокрема, аналізуючи діяльність Полтавської гімназії ім. Стешенка, пише, що в цьому навчальному закладі «особливо велика увага зверталася на естетичне виховання молоді. Сам будинок гімназії мав дуже привабливий вигляд. У шкільних приміщеннях підтримувалась зразкова чистота, шкільні меблі були однотипні й цілком відповідали вимогам шкільної гігієни, у шкільній залі висіли прекрасно виконані картини українських мистців, у класах висіли малюнки менших розмірів, прикрашені

українськими рушниками: на вирізьблених поличках стояли прекрасні керамічні вироби, зроблені в опішнянських і миргородських майстернях» [43, с. 210-211].

У межах освітнього процесу потрібно прищепити дітям любов до природи і розуміння її краси. Людина, відірвана від природи, не може жити повним життям, бо саме краса природи є джерелом найчистіших наших радощів. З цього приводу педагог зазначав: «Тому люди, що відірвались від природи і живуть в штучних міських умовах, здебільшого позбавлені чистих радощів, смак їх часто буває нездоровий. Крім того, не розуміючи краси природи, не можна глибоко зрозуміти й відчутти краси багатьох творів мистецтва усіх його гатунків, як література, малярство й музика» [41, с. 386].

Саме освітньо-виховні заклади мають виробити у дітей гарний естетичний смак щодо творів мистецтва. На думку Г. Ващенка, художній смак може бути вузький і широкий, примітивний і висококультурний, здоровий і хворобливий [98]. І саме школа має виховати смак і розуміння краси у всіх її формах та видах, смак висококультурний і здоровий. А це, крім культури естетичного сприймання, вимагає ще й певної культури інтелекту. Щоб розуміти й сприймати найкращі твори мистецтва, необхідно мати певні знання з історії письменства, музики, живопису, скульптури, архітектури. Видатний український педагог наголошував: «Нарешті школа має дати студентам високе естетичне виховання, але знову ж таки в українському національному дусі. Вона має культивувати українську пісню й музику, українські танки, поезію й письменство...» [76, с. 426].

Г. Ващенко зазначав, що на поглядах і творчості українських національних митців, зокрема Т. Шевченка та І. Франка, мали свій відбиток вчення Платона про красу, що накреслили шлях подальшого розвитку нашої культури взагалі й мистецтва зокрема. Педагог зводить це вчення Платона до таких тверджень:

- Абсолютну вартість має лише краса вічна, краса духу. Тілесна краса лише відбиває її. Кінцева точка діалектики краси є краса Абсолютного.

- Ідеї істини, добра і краси органічно поєднані між собою: де немає високої моралі, там немає і справжньої краси.
- Треба прагнути до вічного й абсолютного і не підмінювати його відносним, не робити з останнього собі ідолів [92].

З огляду на сказане вище професор Г. Ващенко наголошує, що «у галузі естетичного виховання підлітків особливо велику роль відіграє добре поставлене навчання рідної мови й літератури. Зокрема, до цього надаються українські пісні героїчного змісту, особливо історичні думи» [98, с. 22]. Видатний український педагог і психолог висловив думку, що «кожна нація виробляє свій національний світогляд, свою мову, свою національну культуру... Змінити мову – це означає певною мірою змінити свій світогляд і світовідчужування» [42, с. 291–292]. Дитина має здобувати знання про мову не лише під час уроків. Усе, що оточує, має налаштовувати на вивчення рідного слова.

Щодо виховання розуміння краси в галузі мистецтва, науковець формулює мету і завдання для педагога: «треба прагнути, щоб учень поступово навчався розуміти і відчувати красу не тільки більш-менш простих форм мистецтва, а й складних, піднесених форм його. Приміром, щоб він не тільки відчував красу народної пісні, а й музики Баха, Бетховена. Не тільки красу оповідань Марка Вовчка, а й драм Ібсена і поеми Франка «Мойсей» [41, с. 387].

Г. Ващенко стверджував, що український юнак мусить вступати в самостійне життя з певними виробленими поглядами на красу й мистецтво. Тому потрібно ознайомлювати юнацтво зі вченням видатних філософів у галузі естетики, передовсім, це вчення великих грецьких філософів Платона й Арістотеля [45, с. 245].

Засобами для виховання добрих естетичних смаків української молоді науковець бачив «викладання української й всесвітньої літератури, відвідування театрів, музеїв, картинних галерій і виставок, екскурсії, самостійну працю» [45, с. 242]. Він акцентує, що мистецька вартість творів, зібраних в музеї або галерії, краще буде зрозумілою, коли відвідування провадиться під керівництвом педагогів [45, с. 239].

Григорій Ващенко був глибоко переконаним, що «без естетичного виховання людина не може бути повновартісною» [41, с. 386]. Позаяк мистецьке мислення значно більше пов'язане з емоціями, ніж практичне й науково-теоретичне, то розвиваючи його в учнів педагоги визначають рівень їхньої активності у процесі навчання, а тому збуджують інтерес до науки.

Отже, естетичне виховання в аспекті виховання мистецького мислення має ще одне завдання – розвивати творчі мистецькі здібності учнів. При цьому, – наголошував педагог, – розвивати не тільки талановитих, обдарованих дітей, що за певних умов виховання можуть дати нашому народові чудові твори в якій-небудь галузі мистецтва, але й у дітей, які не обдаровані якимись талантами. Бо саме мистецька творчість відіграє певну роль в сфері освіти кожної людини і часто є джерелом морального задоволення. Крім того, людина, що здібна сама творити щось в галузі певного мистецтва, може глибше розуміти мистецькі твори, ніж людина, що зовсім не володіє творчою технікою [60, с. 187].

Доповнює свої думки щодо виховання у молоді мистецького мислення Г. Ващенко такими твердженнями: «Виховання творчих здібностей не мусить обмежуватися тільки тим, що учневі дають завдання, яке він виконує без належного керівництва. Треба, керуючись досвідом великих майстрів, увести учня у всі моменти творчості, такі, як вибір теми, збирання матеріалу, фіксація його, саме творення мистецьких типів, мистецьке експериментування і т. ін.» [41, с. 388]. Важливе місце в освітньому процесі виховання творчих та мистецьких здібностей як основи естетичного виховання педагог відводив грі. Він зокрема констатував: «Гра, розпочавшись у перші роки життя людини, продовжується й далі, у багатьох навіть до кінця життя. У дорослих вона має інші форми, ніж у дітей, але деякі спільні риси з дитячою грою у неї залишаються. Як у дітей, так і в дорослих, у процесі гри розвиваються фізичні й інші психічні здібності, і це стає джерелом задоволення. У грі доросла людина шукає розваги і заповнює свій вільний час або знаходить спочинок після праці. Елементи гри має у собі мистецька творчість, зокрема творчість письменника, маляра і т. ін.» [98, с. 20]

Таким чином, естетично-виховна система Г. Ващенка мала на меті відживлювати завмерлі клітини людських душ, видобувати з глибин людської душі те, що було закодоване в духовних генах українського роду.

Григорій Ващенко вважав проблему свободи людини однією з найважливіших світоглядних проблем. Він зазначав, що від того, як вона розв'язується, залежать погляди та практична діяльність окремої людини і цілих народів у галузі релігії, виховання молоді, політики [44, с. 326].

Виступаючи поборником свободи українського народу, Г. Ващенко усвідомлював, що вона неможлива без свободи людини. Це спонукало його шукати відповіді на питання: «Чи існує свобода людини?», «Чи існує свобода волі, чи це є лише фікція? Чи може людина зусиллям своєї волі спрямувати в той чи інший бік формування особистості людини? Чи може цей процес, а також все особисте життя самого педагога, підлягають виключно незмінним законам буття?» [42, с. 198]. У своїх творах український педагог щодо питань про свободу людини прагне виступити опонентом як прихильників концепцій індетермінізму, так й абсолютного детермінізму. Розв'язуючи проблему виховання й самовиховання людини, Г. Ващенко спирається на концепцію обмеженого, або умовного детермінізму (арбітаризму).

Отже, Г. Ващенко визнає свободу волі людини, але не абсолютну, а «обмежену і стосункову». Людина, з його точки зору, обмежена зовнішньою природою, власним тілом, природними й набутими психічними властивостями, умовами суспільного життя.

Г. Ващенко вважав, що нову освітню систему України слід будувати з орієнтацією на особистість молодої людини, потрібно не дитину пристосовувати під систему чи схему освіти, а саму систему наближати до потреб і можливостей молодого покоління. У цьому він вбачав прояв свободи у системі освіти. У статті «Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема» виділяє у структурі особистості характер, який, за словами педагога, не дається людині спадково. Формування особистості передбачає виховання в людині характеру, тобто сукупності вольових та емоційних властивостей, якими одна людина відрізняється від іншої.

«Характер, – переконаний Г. Ващенко, – є виявом свободної волі людини. Тому людина відповідає за свій характер – чи він добрий, чи злий. Але так само відповідає за свою безхарактерність і безхарактерна людина, бо вона не використала можливостей своєї волі» [116, с. 338].

Освітньо-виховний процес професор Г. Ващенко тлумачить як формування людської особистості, що відбувається не тільки під впливом педагогів та батьків. У вихованні активну участь беруть також держава, церква, інші інституції. Але принциповою є думка Г. Ващенка про самовиховання. Тобто він активну роль відводить і вихователю, і вихованцю.

У міркуваннях Г. Ващенка про освіту молоді ми, на наш погляд, підходимо до найсуттєвішого. Йдеться про формування «вольової, характерної людини». Основною рисою такої людини науковець визначає здатність ставити перед собою чітко визначені завдання й здійснювати їх, незважаючи на будь-які перешкоди. Характерна людина, таким чином, це людина ініціативна й енергійна.

Особливістю міркувань Г. Ващенка передусім є те, що він підносить значущість «людини з характером» на відміну, наприклад, від більшовицької філософії, яка питання виховання характеру людини практично не розглядала. Компартійних вождів цілком влаштовувала «безхарактерна людина». Соціалізм вимагав людини-робота, людини-виконавця, тому й виховний ідеал у СРСР, на думку Г. Ващенка, зводився до формули: «Служіння компартії та її вождям», що не відповідало глибинним потребам українського народу.

Для становлення особистості молодій людині не досить самого знання. Тільки вольові акти поведінки людини роблять її цілеспрямованою. Людина вольова завжди знає, чого хоче. Люди з міцним характером завжди мають перед собою якусь основну мету, з якою пов'язують усе своє життя. Коли такої мети у людини немає або вона зневірюється в меті, – вона деградує й морально розкладається. Тільки на основі високих ідеалів може утворитися міцна, суцільна особистість. Виховання такої особистості і є, на думку професора Григорія Ващенка, одним з головних завдань освітньо-виховного процесу.

Таким чином, очевидно, вивчення міркувань щодо освіти Г. Ващенка не тільки може збагатити сучасну українську освітню думку, а й сприяти розв'язанню світоглядних і методичних питань реформи освіти в Україні.

Підсумовуючи викладене у першому розділі монографії, приходимо до таких висновків:

1. Науково-педагогічна спадщина Григорія Ващенка актуальна в контексті розвитку національної освіти й виховання в Україні (особливо при підготовці молоді до повноцінного життя в суспільстві).

2. У процесі аналізу стану дослідженості проблеми нами виявлено, що вона не була предметом спеціального науково-педагогічного дослідження у радянські часи. Нинішніми ж дослідниками здійснено лише частковий аналіз поглядів Григорія Ващенка на проблему освіти молоді та спробу обґрунтування можливостей використання його просвітницько-педагогічного досвіду і педагогічних праць у розв'язанні освітньо-виховних питань.

3. Науково-педагогічна тематика професора Григорія Ващенка частково представлена в публікаціях за такими напрямками: педагогічна діяльність; проблеми національного виховання; релігійне та моральне виховання як складові національного виховання; методична підготовка учителя; виховання гармонійної особистості молодої людини; рідна мова як засіб виховного впливу.

Ми дійшли висновку зацентувати у монографії увагу на ще не розглянутих дослідниками аспектах. До них віднесено аналіз положень про формування особистості українця в контексті побудови освітньо-виховної системи, дидактичних поглядів вченого, ідей Григорія Григоровича Ващенка, які важливо втілити в практику роботи навчальних закладів, сферу соціальної роботи.

З метою щонайповнішого висвітлення досліджуваної проблеми нами виділено напрями реалізації основної освітньої мети, сформульовані видатним педагогом. Класифікація включає розумове (інтелектуальне виховання), морально-релігійне виховання, фізичне виховання, естетичне виховання та

виховання волі і характеру молоді. Функціональної, технократичної, інтелектуальної підготовки недостатньо для розвитку людини і суспільства. Потрібна духовна культура. Отже, саме культурологічна парадигма є необхідною передумовою якісного змісту освіти, і саме така освіта зміцнюватиме і розвиватиме молоде покоління. Успішно опанувати світову культуру можна лише на основі рідної, національної.

РОЗДІЛ ІІ
СИСТЕМА ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ
ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА НА ОСВІТУ МОЛОДІ

2.1. Григорій Ващенко про основні аспекти освіти та навчання молоді

В Україні освіта визнана одним із пріоритетних напрямів державної політики. Основними завданнями її розвитку є: створення умов для формування особистості і творчої самореалізації кожного громадянина; оновлення змісту освіти та організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень; інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів.

За визначенням В. Галузинського та М. Євтуха, дидактикою називають «розділ педагогіки, що містить теорію навчання і освіти (грец. «дидактос» – «повчальний»)» [160, с. 144]. Особливості навчання розглядали ще у часи Платона й Арістотеля. Засновником дидактики вважають Я. Коменського, який написав «Велику дидактику» (1663). Вагомий внесок у розвиток світової педагогічної, дидактичної думки зробили Й. Герbart, А. Дістервег [150, с. 129]; [3, с. 144–150].

Водночас, в останні роки спостерігається поживлення інтересу до відновлення та збереження національного характеру та самобутності вітчизняної педагогічної освіти, до вивчення педагогічної спадщини діячів минулого. Передовсім відзначимо значний внесок у скарбницю національної дидактичної теорії професора Г. Ващенко. На основі аналізу доробку відомого українського педагога можна констатувати, що він був автором оригінальної дидактичної концепції, у своїй педагогічній діяльності, своїми педагогічними поглядами виступав представником передової тогочасної педагогічної думки, так званої реформаторської педагогіки.

Одним із джерел для освітніх та дидактичних концепцій Григорія Ващенко стали твори велетня української філософської думки Григорія Сковороди. Філософ-гуманіст, зазначає наковець І. Стогній, був упевнений та глибоко переконаний, що «справжнє щастя людини полягає не в багатстві чи в тілесній насолоді, не в марній славі або честолюбстві, а в розумному

задоволенні матеріальних потреб і духовних, душевному спокої, корисній праці, гармонійному поєднанню того, що задовольняє внутрішні духовні вимоги людини, і того, що служить інтересам загалу» [347, с. 52].

Неодмінною умовою саморозкриття та реалізації вищих потенцій як особи, так і суспільства загалом Сковорода вважав свободу. Він багато уваги приділив обґрунтуванню думки, що «свобода — це вищий дар і благо людини, притаманні їй за самою природою речей, але через злу волю відняті в неї гнобителями... Свобода головна мета, до якої повинні прагнути трудящі люди». Сам мислитель називав свободу «главною мерою» у своєму житті. [347, с. 53].

Імпонували Григорію Ващенку дидактичні погляди Г. Сковороди, котрий засуджував схоластику, закликав учнів не забувати книжні істини, а думати, робити власні узагальнення, виявляти у навчанні старанність і ретельність. Заслуговує на виокремлення думка, що набуті знання потрібно вміти застосовувати на практиці, бо «наука та досвід — це одне і те ж, вона не в знанні самім живе, а в діянні» (байка «Дві курки») [263, с. 162].

Особливо часто у своїх творах Сковорода порушує питання значення самостійності у навчанні та проблемам ставлення дітей до навчання. Основою пізнання істини він вважає наявність інтересу, бажання пізнати нове. Цей інтерес учитель має пробуджувати у дітей, бо «без бажання все важке, навіть найлегше». Він вважав навчання важкою працею, що потребує великої сили волі й покликана готувати людину до життя і боротьби зі світом зла. Г. Сковорода також виявив себе неперевершеним майстром індивідуальної роботи з учнями. Професор Г. Ващенко називав його «природнім педагогом», в творах якого є багато цінних думок. Він зазначає: «Рідко у кого з філософів і педагогів так, як у Сковороди, слово співпадало з ділом. Він жив так, як учив» [40, с. 209].

Посилаючись на педагогічні ідеї К. Ушинського, Г. Ващенко відстоював позиції національної системи освіти та навчання. Зазначимо, що ідея націоналізації школи була притаманна великому педагогові другої половини XIX століття К. Ушинському. У кожного народу має бути своя система виховання, адже різні нації мають свої ідеали людини, свій характер, тому

повинно бути, за словами вченого, і народне виховання. Одним із важливих аспектів націоналізації виховання і освіти є вивчення рідної мови, тому що народ без мови помре, рідне слово відображає історію «духовною життя народу» [320, с. 133–138].

Педагогіку К. Ушинський трактує радше як «мистецтво», ніж «науку». Наука базується на фактах («не може бути «французької математики» чи «англійського закону тяжіння») [320, с. 140], а педагогіка як мистецтво вказує на те, що мало би бути, що було б бажаним. К. Ушинський, пишучи педагогічну антропологію «Людина, як предмет виховання», використовує наукові дані з фізіології, психології та ін. Роль вчителя, на його думку, полягає у тому, щоб допомогти вчитися, викликати інтерес, а не змушувати вчитися, виховання повинно бути гуманним [320, с. 138–141].

Прагнучи з'ясувати питання педагогіки, К. Ушинський використовував синтез філософських ідей та знання антропологічних наук. Його дидактичні ідеї базуються на принципах народності, природовідповідності, зв'язку навчання з життям, послідовності, доступності, наочності.

У статті «Про користь педагогічної літератури» К. Ушинський звертає увагу на недостатню кількість якісної спеціалізованої літератури. Відомий педагог у своїй праці порівнює мистецтво виховання з мистецтвом медицини, акцентуючи на важливості застосування наукових знань і попереднього досвіду як в медичній, так і в педагогічній практиці. За словами К. Ушинського, «сама педагогічна практика без теорії – те саме, що знахарство в медицині» [359, с. 13]. «І медицина, і педагогіка, крім обізнання з науками в галузі філософії та природознавства, вимагають ще вміння застосовувати ці знання до справи: безлічі фактичних відомостей, що не становлять власне науки, розвитку спостережливості в певному розумінні і навички» [359, с. 14]. За висловлюванням вченого, «результати поганої медицини видніші: вони відчутні; але результати поганого виховання не менш істотні, і якщо вони не такі помітні, то тільки тому, що на них менше звертають уваги» [359, с. 13]. Проблема виховання повинна цікавити не лише педагогів, але й суспільство, а для розв'язання окремих педагогічних проблем особливої актуальності набуває

та педагогічна література, що не лише висвітлює певні питання, але й сприяє поширенню педагогічних знань серед громадськості [359].

Будучи редактором «Журналу Міністерства народної освіти», К. Ушинський намагався надати виданню педагогічного спрямування шляхом публікацій матеріалів, які б висвітлювали питання дидактики, аналізували новинки педагогічної літератури тощо. Проте, на жаль, діяльність «Журналу» нового спрямування була недовгою через невдоволеність міністерства [359].

Педагогічні погляди К. Ушинського відображені у таких його працях: «Труд в его психологическом и нравственном значении», «Родное слово», «О нравственном элементе в русском воспитании» та ін. [320, с. 136].

Досліджуючи дидактично-педагогічну літературу другої половини ХІХ ст., В. Вихрущ аналізує становлення і розвиток дидактики як теорії навчання. Цікавою є частина дослідження, присвячена формуванню основних категорій та понять дидактики, їхньому тлумаченню. Проте, за словами автора, лише наприкінці ХІХ ст. вітчизняна дидактична думка набула нового спрямування з подальшим створенням наукових дидактичних посібників, зокрема Г. Ващенко, С. Миропольського, М. Олесницького та ін. [138].

Григорій Ващенко, наголошуючи на значущості педагогічної творчості К. Ушинського, зазначає, що він «мав дуже великий вплив на дальший розвиток в Росії педагогічної теорії, особливо дидактики і методики навчання рідної мови». Також професор Г. Ващенко згадує учнів та послідовників діяльності К. Ушинського, зокрема М. Бунакова, який був автором лекцій на педагогічні теми «Школьное дело», М. Блінова, автора книг для початкового навчання: «Учение – свет, неучение – тьма», «Жизнь Робинзона», «Рассказы о сельской общественной службе». «Видатним послідовником Ушинського» Ващенко називає також вченого П. Каптерєва. Йому належали такі цінні праці, як «Педагогическая психология» і «Дидактические очерки». До учнів К. Ушинського, зазначав Григорій Ващенко, належали також Д. Тихоміров, що до деталей розробив методику пояснювального читання, В. Вахтеров, автор цінної книжки «Предметное обучение», що внесла багато цінного в методику наочного навчання [100, с. 37]. Академік О. Сухомлинська відносить

П. Каптерева та В. Вахтерова до реформаторського крила «школи навчання». Вона акцентує увагу на тому, що «оскільки ці ж педагоги продовжували свою діяльність і в радянські часи, то і вони обстоювали засади, висунуті ще в дореволюційний час, враховуючи, звичайно, нові соціально-педагогічні реалії» [277, с. 164].

Педагогічна і літературна діяльність В. Вахтерова охоплює довгий період від середини 90-х рр. до 1917 р. Його методичні роботи і підручники були найбільш поширені після революції 1905 р. Він виступав за загальнодоступність навчання [269, с. 399]. Григорій Ващенко позитивно оцінив увагу В. Вахтерова до наочного навчання, яке він назвав «предметним методом навчання». Принцип наочності В. Вахтеров розумів дуже широко: не тільки в розумінні зорової наочності, а й як використання всіх органів чуттів. Своїми книгами для класного читання і методичним посібником «Предметный метод обучения» він поштовхнув інтерес до наочного навчання і широко пропагував екскурсії, дослідження та ін.

Як зазначає історик педагогіки Є. Мединський, у книзі «Нравственное воспитание и школа» (1901) В. Вахтеров пропонував ідею виховуючого навчання, поставив питання морального виховання і низку конкретних вимог до учителя, а у 1913 р. виступив зі спробою змодельювати свою педагогічну систему [269, с. 399].

Григорій Ващенко, аналізуючи мету, завдання та зміст освіти і навчання молоді, звертався також до творчості російського педагога П. Каптерева, який завжди приділяв велику увагу питанням шкільного виховання і навчання. Уже в перших своїх друкованих роботах наприклад «Как образовать стойкий характер» [211] він обґрунтував свій погляд на школу, стверджуючи, що вона повинна створювати найкращі умови для підготовки дітей до життя, не зводити виховання до підтримання зовнішньої дисципліни, а забезпечувати вироблення у школярів характеру і світогляду.

Становлення характеру і світогляду неможливе без розвитку розумової самодіяльності, привчання до розумової праці і формування інтересу до неї. Таке завдання може бути розв'язане не будь-якими засобами навчання, а тільки

евристичними, що спонукають учнів самим знаходити відповіді, міркувати над піднаглядним, самим робити прості узагальнення і висновки. П. Каптерев бачив у евристиці основний засіб навчання школярів мистецтву мислити. Евристика вносить до школи «дух науки, дух праці ... суть її полягає в тому, школярі постійно працювали, постійно робили самостійні зусилля для отримання і вироблення знань» [215, с. 16]. Під вихованням П. Каптерев розумів «навмисний і систематичний вплив дорослих на дітей» [210, с. 116]. За його спостереженнями, найбільш широко діє виховання на дітей із середніми здібностями, у яких багато що слід «підправити, розвинути, зміцнити, щось послабити, скоротити, стримати». Школа, однак, покликана звертати пильну увагу на учнів з великими здібностями, задовольняти їхні індивідуальні запити і потреби, керувати їхньою самоосвітою. Багато практично важливих відповідей на питання про вдосконалення психічної діяльності, способи боротьби з недоліками людської природи П. Каптерев не міг знайти в науці про виховання, тому висловлює сподівання, що вони «становлять предмет майбутньої педагогіки» [214] (наприклад, питання вдосконалення пам'яті, уяви, а також почуттів, характеру, виховання важких дітей).

Однією з центральних у педагогіці П. Каптерев вважав проблему розвитку та виховання характеру і волі. Придивляючись до російського суспільного життя, він зазначав, що людей з сильною волею, з характером у нас мало. Ми хочемо досягти все відразу, все отримати одним ударом, на повільну копітку працю дивимося зверхньо [213]. Твердий характер може і повинен поєднуватися з моральними принципами. Характер належить до області волі. Всі ці якості можуть вироблятися в процесі навчання. П. Каптерев підкреслює, що не тільки процес отримання знань має значення для розвитку характеру, що не сукупність самих знань, а принципи науки, її методи, її логічні особливості – головне у навчанні. Ця теза, на нашу думку, теж стала ключовою у дидактичних дослідженнях Григорія Ващенка.

Думка про самодіяльність та її роль у розвитку особистості – одна з основних у всьому педагогічному доробку П. Каптерева. Найбільш яскраво вона виражена в його статті «О саморазвитии и самовоспитании» [212].

Фактично кожен організм містить в собі самому джерело діяльності. Зовнішні подразники, привід для виявлення власної діяльності. Виходячи з того, що організм і навколишнє його середовище взаємодіють, П. Каптерев приходять до висновку, що людина сама себе виховує. А мистецтво розумового і морального виховання є лише «Мистецтво збудження серця і розуму учнів, а не простого повідомлення відомостей і повчання» [212]. Визнання П. Каптеревим самодіяльності як основної властивості людського організму привело його до думки про визначальну роль саморозвитку в процесі освіти і виховання. У саморозвитку він угледів основу школи та джерело її вдосконалення. Обов'язкові навчальні курси мають бути мінімальними і включати лише найголовніші і спільні наукові елементи. Ідея саморозвитку з урахуванням спадковості кожної людини становить основу праць ученого – «Педагогический процесс» та «Дидактические очерки» (2-е вид.) [214; 216].

Пріоритет морального змісту у вихованні П. Каптерев пояснює тим, що моральність діяльна, полягає у праці для інших, висловлює громадську спрямованість особистості. Моральне загартовування необхідно поєднувати з фізичним з метою підготовки підростаючого покоління до життєвої боротьби. Система душевного загартовування пов'язує воедино розвиток волі, характеру, розуму і тіла [216, с. 176-188]. Кожен вік, відзначає П. Каптерев, має свої характерні властивості, свої чільні інтереси і прагнення, свої радості і печалі. Але дорослі часом не тільки не підозрюють про таланти дітей, а й не розуміють їхній емоційний стан.

Прихильник розвивального й виховного навчання, П. Каптерев пропонував і адекватні форми та методи навчального, розвивального, виховного контролю:

- навчальна бесіда, план якої ретельно продумує вчитель;
- евристична бесіда, яка, з одного боку, вчить учнів самостійному аналізу й узагальненню фактів, з іншого – перевіряє наявність цих умінь;
- вправи, завдання, які не тільки сприяли б оволодінню знаннями, а виконання яких сприяло б формуванню вольових якостей учня.

П. Каптерев зазначав, що школа звикла цінити лише успіхи і дуже мало уваги звертає на те, якими зусиллями, стараннями вони досягаються;

- письмові характеристики учнів, у яких розкривалося б їх ставлення до занять, успіхів і невдач;
- повторення матеріалу курсу, при якому обов'язково встановлюється зв'язок між новими і старими знаннями. Таке повторення, згідно з П. Каптеревим, дасть змогу коригувати хід навчального процесу, контролювати його результати без іспитів.

Саме П. Каптерев уперше виразно зазначив, що важливим критерієм оцінювання знань учнів є вміння застосовувати їх на практиці. Він також одним з перших звернув увагу на наявну практику «підтягування одних учнів і стримування інших» до одного рівня знань і піддав її критиці [216, с. 308-320]. На нашу думку, це було надзвичайно прогресивною точкою зору, яка залишається актуальною і в наші дні.

Важливо зазначити, що в умовах розвитку вітчизняної дидактики в другій половині XIX – на початку XX ст. простежується течія «автодидактизму», спричинена потребою розв'язання загальнодидактичних проблем у межах національного контексту. У зазначений період були відомі авторські дидактичні підручники В. Водовозова, М. Корфа, Т. Лубенця, К. Ушинського [138, с. 18].

Своєрідним «автодидактичним» твором Г. Ващенко стала його праця «Загальні методи навчання» з пояснювальним підзаголовком: «Підручник для педагогів» (опублікована, за різними даними, в 1927-ому або 28-ому, або 29-ому р.) [7, с. 10]. Робота виконана як монографічне дослідження проблеми методів навчання на різних етапах освіти – від дошкільної до вищої професійної. Її можна вважати підсумковою у тому розумінні, що в ній освіта постає не тільки як навчально-виховний процес, але й як соціокультурне явище передачі досвіду від минулих поколінь до нинішніх і майбутніх. У світлі наступних праць Г. Ващенко «Загальні методи навчання» є найважливішою віхою його творчого шляху. Увесь пізніший доробок, на нашу

думку, – це прояснення та поглиблення положень даної монографії, ґрунтовний аналіз цілої низки нових концепцій освіти й виховання, що з'явилися у ХХ ст.

Рецензент монографії Г. Ващенко А. Савицька зазначала, що основне завдання автора полягало у тому, щоб подати класифікацію та характеристику методів навчання і тим визначити їх місце в процесі «навчальної роботи по установах соцвиху». Авторка рецензії виділяє 16 основних розділів, які можна поділити на дві частини. Першу присвячену аналізу поняття методів в науці й у навчанні, а другу – оглядові методів навчальної праці за даними педагогічної літератури. А. Савицька акцентує увагу на тому, що найґрунтовніше розроблено першу частину, бо до цього часу дуже мало уваги приділялося розвиткові наукового мислення учнів, тоді як «наукове мислення з його точними методами – це той зразок що до нього мусить прямувати школа» [325].

Будучи педагогом-філософом, Г. Ващенко прослідковує і окреслює мету освіти в умовах кризи індустріальної цивілізації, що полягає у вихованні всебічно розвиненої, активної особистості, здатної діяти в інтересах суспільства [41, с. 83]. Сформована науковцем мета освітнього процесу, перегукується із сучасними тлумаченнями цього поняття. Так, у сучасній педагогічній літературі можна прослідкувати твердження, що основна мета освіти – сформувати в учня таку систему знань, яка б дала йому можливість пояснити, оцінити та усвідомити зв'язки й відношення, що складають основу наукового знання, виробництва, суспільного буття загалом, виконують роль програми дій відповідно до основних інтересів особистості. Основу такої системи має складати наукова картина світу. Професор Г. Ващенко теж усвідомлював, що вироблення у юнацтва широкого світогляду «...сприятиме широкому розмахові його творчих сил навіть тоді, коли той або інший юнак обере для себе у житті якусь вузьку спеціалізацію» [129, с. 62].

У такому контексті надзвичайно важливим є встановлення завдань освітньо-виховного процесу. У результаті отриманих ґрунтовних і систематизованих знань у людини формується певний науковий світогляд. Формуванню світогляду як духовної цілісності Григорій Ващенко надає першорядного значення, вважаючи що сформувати в учнів ґрунтовні та

систематизовані знання – це значить виробити в них певний науковий світогляд, а мати світогляд – це уявляти собі буття як цілісність з певними частинами і ті закони, яким підлягає буття і його частини. У світогляді треба відрізнити головне (уявлення про буття як ціле, про природу і сенс цього буття, про його основні рушійні сили і закони; та похідне, часткове (яке стосується окремих частин буття або окремих його явищ). Залежно від того, яким чином здобуті і приведені до системи знання про світ, світогляд може бути науковим (складається зі знань, здобутих за допомогою перевірених і продуманих методів, свідомо приведених до певної системи і обґрунтованих логічно) та ненауковим (знання при цьому здобуті без застосування спеціальних методів, логічно необґрунтовані, не приведені в систему).

Григорій Ващенко особливо наголошував, що вироблення цілісного світогляду у процесі шкільного навчання молоді має поєднуватися з розвитком так званих формальних здібностей інтелекту учня.

У цілій системі виховання людини велику роль відіграє інтелектуальне виховання, виховання мислення. Педагог відзначає, що в розумовому вихованні треба відрізнити зміст і форму. «Зміст – це ...система знань, що дає учневі школа в процесі навчання». «Форма – здібність логічно мислити, обґрунтовувати свої думки і висловлювати їх в ясній, чіткій і гарній формі» [41, с. 60].

У навчанні не можна відводити виняткової ролі ні змістові, ні формі. «Школа, з одного боку, мусить дати учням певну суму наукових знань, виробити в них науковий світогляд, що стояв би на рівні сучасної науки, а з другого – виховати у них формальні здібності інтелекту» [41, с. 60].

Г. Ващенко описує таке поняття, як «український інтелект». Визначаючи, що кожний народ має свої національні властивості (психічні, інтелектуальні...), він уважає, що в галузі розумового виховання, крім загальнолюдських завдань, повинні стояти і національні. Автор зазначає, що через важкі умови нашого політичного життя, ґрунтовно і всебічно дослідити властивості українського інтелекту не вдалось ще нікому. Це питання вивчить наступне покоління.

Педагог виокремлює деякі особливі риси типового українця: високорозвинена спостережливість, здібність помітити найдрібніші деталі речей та явищ і знайти в них основне. Це пов'язано з холерико-меланхолічним темпераментом українців та, з іншого боку, умовами сільського життя. Оточення природи селянина дуже впливає на його формальні властивості інтелекту. Це відбилося і на творчості українських митців, таких як М. Гоголь, В. Короленко, Т. Шевченко, І. Франко.

«На ґрунті сприймання природи розвиваються, з одного боку, процеси уявлення й пам'яті, через які людина відбиває навколишні предмети і явища, а з другого – творча уява і мислення, через які людина переробляє сприйняті враження в нові образи й концепції, що допомагають їй перетворити саму дійсність» [41, с. 64]. Це Г. Ващенко відніс до властивостей українського інтелекту, в яких особливо виявляються творчі здібності окремої людини й народу. Український народ має фантазію, багату й міцну, про що свідчить мистецтво: пісня, казка, література, архітектура. Рівень інтелектуального розвитку народу залежить від політичних і соціальних умов життя, й виявляється у його культурних здобутках, а особливо в стані науки і техніки. Так, «Живучи сотні років під чужим ярмом, в умовах чужинецької експлуатації, ведучи криваву боротьбу за своє існування, віддаючи значну частину своєї інтелігенції на чужу роботу, кривавлячись в боротьбі з ворогами... – український народ не тільки зберіг свою національну мову і побут, але створив і свою літературу, музику, малярство...» [41, с. 68].

Ще однією рисою відмінності інтелекту націй є спрямування інтелектуальних здібностей. Український народ виявляє всебічні здібності, однак практичний інтелект у нашого народу (особливо в інтелігенції) поки що відстає від розвитку інтелекту теоретичного. Українському народу більше властиве ситуативне, ніж абстрактне мислення. Але, порівнюючи українського селянина з іншими, бачимо його природну інтелігентність і зацікавленість тим, що виходить за безпосередні межі його оточення.

Спостережливість – основа високого розвитку вищих інтелектуальних процесів, що спираються на процеси сприймання. При неточності сприймання у

свідомості дитини не окреслюються чіткі образи, без них не можуть діяти як слід ні фантазія, ні логічне мислення. Г. Ващенко на прикладі старої школи демонструє гальмівний вплив на розвиток учня механічної пам'яті. Вчителям слід пам'ятати, що учень має, «по-перше, винести зі школи тверді знання, а по-друге, школа має розвинути його пам'ять так, щоб він міг з успіхом працювати чи то в теоретичній, чи в практичній галузі та вмів при цьому найдоцільніше використовувати свою пам'ять» [41, с. 80].

Виховання пам'яті має тісно пов'язуватися з вихованням творчих здібностей учня: творчої фантазії і логічного мислення.

Г. Ващенко наводить приклад характерних властивостей логічного мислення (за американським педагогом Дж. Дьюї): 1) наявність у ньому певної проблеми, що є вихідною точкою процесу мислення; 2) ознаки речей, якими оперує це мислення, мають значення не самі собою, а як символи, що стають за основу того чи іншого розв'язання проблеми; 3) процес мислення відбувається із затримками; 4) він вимагає напруження і через це стомлює, може бути неприємним [41, с. 81].

Г. Ващенко виділяє 3 типи мислення: теоретичне, практичне і художнє. Школа повинна розвивати всі три типи, бо нашому народу потрібні і вчені-теоретики, і практики, і митці.

Вчителі повинні цінити індивідуальні нахили й здібності кожного учня і, даючи їм загальний розвиток, допомогти розвинути саме ці здібності. Розвиваючи в молоді розумові здібності, не потрібно забувати про ідеал справді інтелігентної людини. Основна її риса – це любов до правди (істини), або, інакше, любов до знання, до науки.

«Учні, засвоюючи знання й виконуючи шкільні завдання, мусять в той же час усвідомлювати, відповідно до свого розвитку і віку, той ідеал людини, який ставить перед собою школа. Тільки тоді українська школа буде виховувати гідних синів і дочок батьківщини» [41, с. 83].

Водночас Г. Ващенко прослідковував значущість уяви у освітньому процесі. Він зазначав: «У всій цій творчій діяльності величезну роль відіграють уява і логічне мислення, що їх з повним правом можна назвати вищими

психічними процесами. Вищими саме тому, що творча уява або фантазія, як і логічне мислення, властиві лише людині і невластиві тваринам. Тому-то на виховання цих здібностей у нашої молоді треба звернути особливо велику увагу» [45, с. 39]. Україні потрібні люди з високо розвинутою творчою фантазією і логічним мисленням. Аналізуючи вагомість уяви у навчальному процесі, Г. Ващенко підкреслює, що «зміст і рівень уяви великою мірою залежать від процесів сприймання і пам'яті людини, інакше кажучи, від того, що і як вона сприймає, що і як зберігає сприйняте у своїй свідомості». Але уява, будучи залежною від сприймання і пам'яті, сама теж впливає на них. Особливо це помітно на явищах ілюзії. Уява також тісно пов'язана з процесами логічного мислення. Останнє ніби контролює уяву і спрямовує її по певному шляху. «Це помітно в процесі всякої творчості, чи це буде творчість в галузі техніки, чи в галузі політики чи громадської праці» – пише науковець [45, с. 42]. Дуже великий вплив на уяву мають також почуття, передовсім стимулюючи її. Як правило, люди зі слабо розвиненими емоціями відзначаються і слабкою уявою. Навпаки, люди емоційні зазвичай мають сильну уяву, а іноді – й буйну фантазію. Нарешті, Г. Ващенко відзначав зв'язок почуття з волею. Функція волі полягає у прагненні до якоїсь мети і в її реалізації. Тому вона, насамперед, міцно зв'язана з мисленням і разом з ним впливає на уяву. Це дуже помітно у всякій діяльності – як теоретичній, так і практичній.

Видатний педагог розумів, що творча уява потрібна також у науковій діяльності, особливо в тих випадках, коли вчений досліджує якесь явище, якого у деталях не може безпосередньо сприймати. Також фантазія потрібна в процесі навчання, яке не може бути побудоване винятково на засадах наочності. Та й сама наочність вимагає підтримки з боку фантазії. Тому в процесі шкільного навчання треба дбати про розвиток не тільки логічного мислення і збагачення пам'яті знанням, а й про розвиток уяви. Цієї мети можна досягти при умові навчання, що не матиме тільки вербальний характер, а збагачуючи мову учнів, водночас поповнюватиме їх знанням конкретних речей і фактів. При цьому важливо пам'ятати, словам, які вживають учні, повинні відповідати і певні конкретні уявлення [45, с. 57].

Питання особливостей та структури системи освіти професор Г. Ващенко детально проаналізував та розглянув у роботах «Проект системи освіти в самостійній Україні», «Загальні методи навчання», «Основні засади розумового виховання української молоді» тощо [41; 105].

Особливості системи освіти, за Г. Ващенко, можна, на нашу думку, сформулювати на основі таких позицій.

По-перше, система освіти має відповідати соціально-економічному устроєві держави. При зміні державного устрою повинна зазнати змін і система освіти. Тобто, науковець наголошував на безповоротних змінах, які мають відбутися у освітній системі незалежної України. Григорієм Ващенко навіть була запропонована структура системи освіти в незалежній Україні. Ця система мала такі ступені:

- переддошкільне та дошкільне виховання: материнський догляд або ясла (до 3-х років), дитячий садок (з 3 до 6 років);
- початкова школа (від 6 до 14 років);
- середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа (від 14 до 18 років);
- висока школа: університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтв, консерваторія, військова академія (від 18 до 23 років);
- позашкільна освіта;
- науково-дослідні установи: академія наук, академія педагогічних наук [44, с. 65].

Як ми бачимо, ця структура в значній мірі (крім початкової школи) відбиває суть структури освіти в сьогodнішній Україні, що знайшла своє відображення у Законі України «Про освіту» [203].

Перший етап за Г. Ващенко має за мету навчати і виховувати дитину в сім'ї за безпосередньої участі матері. Нормальний догляд за дітьми і нормальне їх виховання, підкреслює педагог, можливі лише в умовах нормативного родинного життя. Виховання розпочинається з перших днів життя людини.

Початковий етап соціалізації особистості відбувається саме в сім'ї. Тут вона отримує перші знання і враження про життя та навколишній світ. Для забезпечення належної якості родинного виховання Григорій Ващенко ставить перед батьками дві основні вимоги. Першою є усвідомлення важливості та відповідальності ролі батька і матері як вихователів своїх дітей. Другою – наявність єдиних підходів у вихованні [50, с. 123]. Мати, за системою Г. Ващенко, на цьому етапі має бути звільнена від праці по догляду і вихованню дитини, що, до речі, відбито і в законодавчих актах нашої держави [60, с. 29]. Найближчою для дитини людиною є мати. Любов до неї – це початок усілякої любові, а тому поведінка матері, її ставлення до дитини важливі у формуванні особистості. Любов матері має бути розумною, інстинктивний бік має поступатися перед духовним. Г. Ващенко застерігає матерів від палких поцілунків, нестримних «чугикань» до дитини, які збуджують нервову систему й часто густо викликають неприємні емоції. Мати має любити дитину ніжно й водночас оточувати її атмосферою радості. Потужним джерелом приємних переживань малюка є колискова. І нехай дитина ще не розуміє її змісту, але добрий настрій, любий мамин голос залишаються у душі на все життя як джерело найшляхетніших переживань. Така ж велика виховна роль і батька, який не повинен бути холодним та байдужим до дитини. Важливе значення у вихованні дітей має моральна атмосфера, яка панує в родині. Шкідливий вплив на дитину справляють сварки батьків, вияви незадоволення життям, пригнічений настрій. І навпаки, добрі стосунки між батьками, їхні життєрадісність і бадьорість, віра в майбутнє благодійно впливають на малого, зміцнюють у нього любов до рідних. На думку Г.Ващенко, *родина — це мала Батьківщина, на ґрунті якої будується велика Батьківщина* [45, с. 194].

Продовженням навчання і виховання має стати переддошкільне і дошкільне виховання дітей віком від трьох до шести років, яке здійснюється як у сім'ях, так і в дошкільних закладах і має на меті – забезпечити фундамент міцному фізичному здоров'ю дітей, розвитку їхньої свідомості, підготовку до подальшого навчання. Глибоко розуміючи психологічні особливості дітей раннього віку, Г. Ващенко зазначає, що раннє дитинство є одним із

найщасливіших періодів у житті людини: “Дитина відвертими, нічим не затуманеними очима дивиться на світ Божий. Все притягує її увагу: і сонячне проміння, що грає на стіні, барвисті квіти, і котик, що грається на підлозі. Все це стає для неї джерелом чистої незаплямованої радості, яку вона часто виявляє в дзвінкому сміхові. Всі ці переживання глибоко западають у душу дитини, стають органічною часткою її особистості, органічно зв'язують її з оточенням, у якому вона живе, виховують любов до нього — спочатку стихійну, а потім і свідому» [50, с. 77]. Для нас надзвичайно цікавими є основні ідеї видатного педагога щодо облаштування дитячого садка. Так, усі його приміщення та ділянка мають бути гарними, мати затишний вигляд і вабити до себе малюків. Будинок слід прикрасити гарними малюнками, живими квітами, а двір має бути справжнім садком з декоративними деревами та гірками чистого піску.

Другий етап освіти (початкова школа) передбачає навчання від 6 до 14 років. Життя учнів у школі, як зауважує Г. Ващенко, має бути найповнішим, задовольняючи всі здорові їхні потреби, причому учні повинні бути не лише споживачами, а й продуцентами [60, с. 179-180].

Основними типами середніх закладів освіти (третій етап), за Г. Ващенком, є: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа. Навчання в середній школі починається з 14 і продовжується до 18 років.

Григорій Ващенко також проаналізував значення навчально-виховних закладів різних типів як головної ланки системи освіти.

Одне з найголовніших завдань школи, як зазначав учений, – розвиток в учнів ініціативи і творчих здібностей. Для досягнення цього варто дбати про ефективну організацію навчально-виховного процесу, якісне проведення позакласних заходів. Г. Ващенко підкреслював: «Школу треба розглядати не лише як установу, куди діти приходять на 4-6 годин, щоб тільки чогось навчитись, а як дитячу громаду, що має свої інтереси, своє громадське життя... Щоб в учнів виховувалась думка, що нема прав без обов'язків і що на першому місці мають стояти обов'язки, а потім уже права» [40, с. 209]. Розмірковуючи про діяльність школи, педагог виступає не кабінетним ученим, а управлінцем-

школознавцем, знання та досвід якого він набув у педагогічній школі на Шведській Могилі під Полтавою. Великий практик зазначав, що в школі виховує кожна дрібниця. Це – і розклад уроків, і поведінка педагога, і його зовнішній вигляд, вміння викладати матеріал тощо. Г. Ващенко дав багато практичних порад щодо організації шкільного життя. Так, у своєму творі «Історія однієї школи» науковець формулює основні положення концепції так званої «творчої школи»:

1. Школа не є лише установа для підготовки дітей до життя дорослої людини. Дитина вже в школі має жити повним життям, виявляючи можливо максимальний для неї ступінь ініціативи й активності в певних моральних межах. При цій умові дитина справді підготується до життя, бо воно вимагає людей повноцінних, активних та ініціативних з чітко виявленою індивідуальністю.

2. Основний зміст життя дитини в школі це творення культурних вартостей під керівництвом і з допомогою дорослих, при чому ця допомога не мусить пригнічувати активності дітей.

3. Культурні вартості, що їх творить або допомагає творити дитина в школі, поділяються на матеріальні й духові. Матеріальні вартості — це культурний, чистий, зі смаком прикрашений шкільний будинок, чисте, прикрашене квітниками та декоративними деревами шкільне подвір'я, шкільний сад, город, дитячі вироби з дерева, металю й паперу, малюнки й таке інше. Роля дітей у творенні цих вартостей може бути різна, в залежності від їхнього віку та умов шкільного виховання. Духовою вартістю є перш за все культурне шкільне суспільство, побудоване на засадах християнської моралі та здорового товариства, розподілене на окремі групи-кляси, пов'язане між собою свідомістю спільної шкільної мети. Духовими вартостями є також доповіді учнів з обговоренням їх, літературні вечірki, співи, вистави, культурні розваги, шкільне самоврядування [76, с. 1159-1160].

Професор Г. Ващенко уявляв школу як культурну дитячу республіку, в якій є все те, що і в культурній республіці дорослих людей. Тому така школа, забезпечуючи дітям життєрадісність у роки навчання, водночас найкраще готує

їх до культурної діяльності після закінчення школи [76, с. 1160]. Саме тому, як стверджував науковець, школа має стати культурним осередком для навколишнього населення, особливо для населення малокультурного, бо саме тут воно почує розумне слово, побачить культурний сад і город, подивиться на виставу і т. ін. З іншого боку, діти понесуть із школи до родини все добре, що вони одержали тут: внесуть цікавість до знання й мистецтва, «будуть сприяти піднесенню любови до України, її звичаїв, пісень, прищеплять дух солідарности й пошани до людської гідности» [76, с. 1160].

Створюючи таку концепцію шкільного виховання, Григорій Ващенко мав для себе за вихідну точку досвід школи перипатетиків, школи Вікторіно де Фельтре, аботсгольмської школи Сесіля Редді та школи Вінікена.

Отже, його концепція була значною мірою пройнята тенденціями педагогічного естетизму. Педагогічну діяльність Г. Ващенко уявляв, як «найвище мистецтво».

Не відкидав Г. Ващенко і таку ланку системи освіти, як школи інтернатного типу, позаяк значне місце в системі освіти молоді приділяв соціальному вихованню. Науковець вважав, що дитячі будинки швидше, ніж масова школа, втілять у життя ідеї нового виховання [69, с. 123]. «Дитячий будинок мусить задовольнити всі потреби дітей і разом із тим відповідає за їхнє майбутнє життя» – наголошує Г. Ващенко [69, с. 125]. Також педагог зазначав, що дитячі будинки куди більше, ніж школи, можна використати, як досвідні установи. Він писав: «Всякий експеримент має тим більшу наукову цінність, що більша є можливість урахувати всі складові елементи явища, експериментально досліджуваного» [69, с. 129]. Великого значення Г. Ващенко надавав також тому, як колонії та заклади інтернатного типу ведуть поряд із виховною роботою діяльність господарську, пов'язану зв'язками із населенням, яке їх оточує. Педагог наголошував: «Колонія веде своє господарство і їй завше доводиться мати зв'язки з оточуючим селянством. Колонія сама прагне до того, щоби ці зв'язки були найміцніші і найрізноманітніші. Удосконалюючи техніку свого господарства і підносячи рівень свого колективного життя, вона робиться для оточуючих селян могутнім культурним осередком. Селяни вчаться у

колонії нових і кращих засобів обробки землі, запозичають у неї кращі сорти сільсько-господарчих рослин, бувають на її вечірках, виставках, спектаклях і т.ін» [133, с. 34]. Професор Г. Ващенко акцентував увагу на тому, що «Сучасна школа не може замкнутися в межах свого внутрішнього життя. Вона бере багато від оточуючого життя, мусить також, в міру своїх сил, і давати йому» [118, с. 101].

Серед закладів інтернатного типу Григорій Ващенко виділяв діяльність колонії ім. М. Горького на Харківщині (там працював відомий український педагог А. Макаренко), школи в Калузькій губернії під керівництвом педагога С. Шацького, Єрмолинської школи на Смоленщині під керівництвом подружжя Мазурових [133, с. 34]. Однак науковець у діяльності таких навчальних закладів вбачав і певний негатив. Зокрема, він писав: «На превеликий жаль, наші школи мало діляться своїми досягненнями з суспільством через пресу. Доводиться також відзначити, що в багатьох школах ув'язка навчальної роботи з трудовим життям оточуючого населення має характер окремих моментів шкільної роботи й не характеризує її в цілому. Школа ніби боїться порвати з старими традиціями і дуже обережно випробовує нові шляхи в роботі» [133, с. 35]. Ще одним їхнім великим недоліком вважав низький рівень навчального процесу.

Вища школа, за Г. Ващенко, забезпечує фундаментальну професійну підготовку в таких закладах, як університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтв, консерваторія та військові академія, навчання в яких триває 5–6 років. Так, серед завдань педагогічного ВНЗ Г. Ващенко виокремив такі:

- 1) добір педагогічного персоналу;
- 2) розробка питань про методи викладання;
- 3) організація допоміжних учбових установ – кабінетів, лабораторій та майстерень;
- 4) організація педпрактики студентів;
- 5) установка зв'язку з учительством, учбовими, науковими й громадськими закладами [112, с. 15].

Педагог виділяв основні напрями навчання у межах педагогічного навчального закладу, зазначивши: «Безпосередня участь в роботі цієї установи, керування нею з педагогічного боку, спостереження над її життям, облік її досягнень мусить бути покладено в основу викладання таких дисциплін, як соцвиховання, організація дитячого життя та інші. Велику увагу треба звернути також і на педогігієну» [118, с. 96]. Корисним для студентів науковець називав організацію літніх таборів, де «де студентство могло б не тільки працювати, а й поправляти своє здоров'я серед природи» [118, с. 100].

Важливою складовою частиною структури освіти Г. Ващенко вважав позашкільну освіту, яка спрямована на розвиток здібностей і потреб учнів, та науково-дослідні установи, які у системі виконують науково-дослідницькі роботи. Серед таких установ професор Г. Ващенко відзначав кабінет соціальної педагогіки (інша назва кабінет соціального виховання), в якому він працював у 1925–1926 рр. та діяльність якого описував на сторінках різних видань [107; 108]. Цей кабінет функціонував при Полтавському ІНО, і робота в ньому велася у двох напрямках експериментально-педологічному і методичному. Г. Ващенко вказував, що методична робота акумулювалася переважно у гуртках (математичному, природничому) з виявлення та вивчення нових методів у навчанні, а експериментально-педологічна робота розподілялась на такі напрями:

- 1) перевірка та відшукання методів об'єктивної оцінки успішності дітей у шкільному навчанні;
- 2) вивчення дитячої творчості;
- 3) обслідування рівня інтелектуального розвитку дитини;
- 4) вивчення, дитячих колективів [108, с. 135].

Проводячи експериментальну роботу з вивчення дитинства, кабінет періодично інформував про неї місцеве вчительство, використовуючи для цього вчительські конференції та курси. «Під час літніх учительських курсів у кабінеті перебувало близько 200 вчителів» – підкреслював Г. Ващенко.

Друга теза Григорія Ващенко щодо організації системи освіти – ефективно організована система освіти може позитивно впливати на суспільну

свідомість і на громадське життя у державі. Відтак, на його думку, державна влада має дбати про свою освіту – це її важливий обов'язок. «Великого успіху домагаються ті народи, які добре опікуються своєю освітою й асигнують на неї великі кошти», – аналізуючи педагогічну спадщину Г. Ващенка, зазначає професор Омелян Вишневський [44, с. 13].

Третя теза – система освіти має відповідати психології народу і його національним традиціям. Така система освіти відрізняється власним національним обличчям на рівні структури, змісту, управління тощо. Професор Г. Ващенко акцентував увагу на тому, що такого «власного обличчя» не мала система освіти України, яка перебувала в складі Радянського Союзу. Ця система освіти УРСР не могла відповідати потребам українського народу, який століттями плекав духовні вартості, що втілювалися у його високій культурі, літературі і мистецтві, а також стали основними складниками побуту широких народних мас. Для повноти освітньо-виховного процесу вчений визначав необхідність зв'язку між школою, родиною і виховними молодіжними організаціями. В утвердженні твердих моральних законів, без яких суспільство піддається розпадові, педагог важливу роль відводить релігійному вихованню і церкві.

Наприкінці зазначимо, що аналізуючи ефективні форми системи освіти для незалежної України, Григорій Ващенко бачив систему освіти, побудовану з орієнтацією на особистість дитини, враховуючи закони природовідповідності, наближаючи систему (структуру, зміст, управління тощо) до потреб і можливостей дитини. Ці думки вченого можна спроектувати на сучасність через використання індивідуалізації та диференціації у навчанні шкіл нового типу, запровадженні профільного навчання.

Г. Ващенко обґрунтував закономірність потреби саме української системи освіти, яка має розбудуватися відповідно до потреб і специфічних особливостей нашої держави, які насамперед і визначають форми та зміст розвитку шкільництва. Він бачив таку систему освіти, яка б задовольняла прагнення українців, відповідала особливостям національної культури. Усе це принесло

йому широку популярність і визнання як національного педагога, подвижника української педагогіки.

2.2. Обґрунтування Григорієм Ващенком теоретичних і прикладних питань змісту освіти та особливостей здійснення навчально-виховного процесу

Теоретичні та прикладні питання освіти і навчання у педагогічній спадщині Г. Ващенка нами розглядатимуться з позицій сучасного розуміння дидактики як галузі педагогіки, яка розробляє теорію освіти, навчання та науково обґрунтовує зміст освіти і принципи навчання.

Термін «дидактика», який вперше використали В. Ратке і Я.А. Коменський у XVII ст., був прийнятий у багатьох європейських країнах. Спочатку він означав мистецтво вчити, тобто практичну діяльність, згодом його почали застосовувати для позначення науки про навчання й учіння. Поряд з дидактикою, відомою як загальна дидактика, з'являється термін «конкретна дидактика», або «методика навчання» певного навчального предмету [354, с. 8].

Навчання – складний динамічний процес, а будь-який процес означає рух вперед і є сукупністю дій, спрямованих на досягнення планованого результату. Процес навчання спрямований на розв'язання дидактичних цілей і одержання результату в оволодінні школярами знаннями, уміннями й навичками, розвитку їхніх пізнавальних сил і здібностей, формуванні системи поглядів і переконань [291, с. 118].

І. Малафійк у книзі «Дидактика» зазначає: «Корінні дидактичні категорії – «навчання», «зміст навчання», «методи навчання», «принципи навчання», «цілі навчання», «організаційні форми навчання», «урок», «дидактична система» тощо. Навколо цих категорій, як навколо ядра в атомі, будується вся система понять дидактики. До них необхідно віднести учіння, викладання, види навчання, оцінювання тощо. Намагаючись знайти вирішення зазначених вище

проблем, дидактика надала їм свого специфічного смислу і значення. Цими поняттями вона користується як базовими, головними» [190, с. 13].

Чільне місце у педагогічному доробку Г. Ващенка займають питання, пов'язані із теорією навчання, які він вважав ключовими у педагогічній науці.

Ми не можемо залишитись осторонь розуміння Г. Ващенком змісту освіти. О. Вишневський, аналізуючи це питання у творчості педагога, скеровує нас до такого розуміння: «Будучи завжди дискусійним, це питання все ж формулюється доволі просто: що дитина повинна у школі взяти? Або: що школа повинна дитині дати? На жаль, розв'язка цього питання далеко не проста і дуже залежить від соціально-економічного й духовного стану суспільства» [44, с. 14].

Г. Ващенко відзначав, що вже починаючи з XVI ст., у педагогіці йде боротьба на ґрунті оцінки двох підходів до питання змісту освіти: «змістовного» та «формального». Педагог пояснював назви цих підходів: «Зміст – це сума й система тих знань, що дає учневі школа, форма – це ті властивості інтелекту, що їх виховує школа у процесі навчання» [44, с. 117].

Міркування вченого тут зводяться до такого висновку: школа повинна давати молоді ґрунтовні й систематизовані знання і водночас розвивати здібності інтелекту [41, с. 72]. Можна, отже, констатувати, що Г. Ващенко дотримується принципу «золотої середини».

Аналізуючи дослідження В. Лая про «сприймання, перероблення і виявлення як триєдиний психічний процес в межах навчання», Г. Ващенко доводив, що, крім знань, школа повинна забезпечувати дитині ще здатність діяти. Завдання вчителя – включати дитину не лише у процес пізнання, але й у процес перетворювальної діяльності. Як приклад таких форм діяльності дитини у молодших класах педагог наводить: малюнок, складання оповідань, вирізування, участь у громадській роботі, деякі ігри тощо. До речі, О. Вишневський зазначає, якщо незвичний для нас термін «проект» замінити терміном «творче завдання», то вимога Г. Ващенка виявляється відразу обґрунтованою на тлі сучасної школи [44, с. 15].

У своїх судженнях Г. Ващенко підкреслював також, що засвоєння великої кількості інформації у школі притуплює і вбиває творчі здібності учнів. На його думку, цінними є не знання самі собою, які з часом можуть втрачатися, а вироблення на основі знань певного наукового світогляду, який формується на основі вмілого опрацювання інформації. На думку О. Вишневського: «...послідовно йдучи за поглядами Г. Ващенка та враховуючи сучасну реальну ситуацію, ми повинні трактувати інформацію на уроці не стільки як самоціль, скільки як засіб інтелектуального розвитку дитини. А відтак виникає потреба обережного ставлення до визначення її кількості. Вона, як дрова в печі: якщо їх занадто багато, то вогонь добре не горітиме» [44, с. 16].

Становлення змісту освіти у досліджуваній період проходило у руслі ще однієї тенденції його розвитку, а саме: трансформації релігійно-духовного змісту. Духовна освіта і релігійне виховання були значною складовою змісту освіти на усіх її рівнях. Видатним ідеологом такої школи був Григорій Ващенко. Його провідною ідеєю побудови змісту школи стала ідея з'єднання морального та розумового виховання підростаючого покоління: навчання та виховання на принципах православної педагогіки, опора на історичні, релігійні, моральні і культурні традиції народу, активне засвоєння досягнень науки. Метою освіти, на думку Г. Ващенка, повинно стати виховання християнина, здатного виконувати обов'язки громадянина своєї держави, а також розвиток природних здібностей дитини.

На початку ХХ ст. широкого розповсюдження набули ідеї вільного виховання. У зв'язку з цим ставилися відповідні вимоги до формування змісту освіти. Популярною стає думка, що у справі побудови змісту освіти, обов'язком викладача-вихователя є вилучення з маси фактів кожної науки тих, що можуть відігравати певну роль у справі виховання та навчання, відокремивши їх від великої кількості таких фактів, які такої ролі мати не можуть, потім звести відібрані таким чином факти один до одного, і скласти з них «удобообозревану систему» [10].

Але проблема полягала у тому, що не було визначеності – які факти з тієї чи іншої науки вважати необхідними і важливими для процесу навчання та

виховання, а які такими бути не можуть. У відповідь на це П. Каптерев заявив, що освіта не може бути надана випадковості – повинна існувати певна освітня система, відпрацьовані загальні освітні начала, які надаватимуть різноманітним освітнім типам єдності. Він виділяв у змісті освіти дві частини: 1) обов'язкову, що становить загальноосвітній курс; 2) факультативний курс, який розглядався не як спеціальна освіта, а як частина загальної, тільки узята у більш широкому обсязі, у вищих відділах і галузях. При цьому, загальноосвітня частина змісту освіти повинна зайняти достатньо навчального часу, щоб здібності учня могли розвинути достатньою мірою, а сама дитина – визначитись [10].

На початку ХХ ст. спірним залишалось питання щодо того, на яких засадах будувати зміст освіти. Відомі вітчизняні педагоги розділилися на дві групи: одні були прибічниками професійної спеціальної освіти, другі – відстоювали ідею «загальнолюдської освіти», виступаючи проти швидкої професіоналізації в освіті. Кожен з них наводив вагомі аргументи на користь своїх переконань. Прибічники навчання і виховання (М. Корф, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.), пов'язаного з життям, різко виступали проти заміни загальноосвітніх знань професійною підготовкою. На їх думку, навчання повинно розумітися як засіб для гармонійного розвитку молодшої людини і необхідна умова її підготовки до життя.

З проблемою змісту пов'язані ще й інші аспекти організації освіти та навчання, зокрема ті, що стосуються організації навчально-виховного процесу, дотримання принципів навчання, професійної підготовки вчителя.

Григорій Ващенко сформулював низку пропозицій щодо побудови навчально-виховного процесу. Він, зокрема:

- ставить під сумнів доцільність предметної системи навчання (в молодших класах);
- вважає, що предметна система навчання не відповідає особливостям мислення молодших школярів, відриває їх від реального життя, надає навчанням схоластичного характеру;

- виступив за впровадження «комплексної» системи, коли основою навчання є самостійна робота учня відповідно до його інтересів та навколо тем з його життя, природи тощо.

Педагог акцентує увагу на складності навчального процесу і виділяє у ньому такі моменти: 1) організація шкільної групи або цілої школи, що її проводить учитель; 2) улаштування навчально-допоміжних закладів при школі (кабінети, лабораторії тощо); 3) готування вчителя до роботи з учнями (добір дидактичного матеріалу, вивчення певних явищ); 4) безпосередня праця над розробленням дидактичного матеріалу та 5) облік успішності учнів [41, с. 103].

Розглядаючи вчення американського педагога Дж. Дьюї, Г. Ващенко відзначає такі особливості навчання нового типу:

а) наявність у навчанні певної проблеми, що є вихідною точкою мислення;

б) ознаки речей у процесі мислення стають не самоціллю, а засобом розв'язання проблеми;

в) процес мислення відбувається із затримками, труднощами;

г) цей процес вимагає напруження, стомлює і може бути неприємним. [41, с. 81].

Розмірковуючи про навчальний процес, професор Г. Ващенко схиляється до нових систем, «що ставлять своїм завданням наблизити навчання до особливостей інтелекту дитини й надати йому суцільний характер. Ці системи будуються на принципі кореляції або на принципі концентрації» [117, с. 765]. Принцип кореляції полягає у тому, що окремі шкільні дисципліни в процесі навчання так узгоджуються між собою, що утворюють певну цілість. Концентрація навчання має дві форми: концентрація навколо якоїсь певної дисципліни, що стає центром навчання, або навколо конкретних явищ навколишнього життя. Г. Ващенко більше схилявся до концентрації навчання навколо певних життєвих явищ. Таку форму навчання назвали комплексною. Вона широко застосовувалася у молодших класах ляйпцигських шкіл. Близько до неї стоїть система розроблена гамбурзькими педагогами Шарельманом і Гансбергом, так званого «навчання з нагоди».

Одним із негативних проявів сучасної освіти є спрямованість навчально-виховних завдань на рівень «середнього» учня. Фронтальні форми роботи педагога з дітьми, недостатність диференціації та індивідуалізації у процесі навчання, призводить до розвитку дитини з власне середнім рівнем інтелектуальних і вольових можливостей. Вихованці з вищим та нижчим потенціалом до навчання втрачають здатність й уміння долати перешкоди – розвиватися. Перші через легкість труднощів, другі – через важкість. Нездатність долати труднощі стимулює реакцію «втечі від життя». Зважаючи на це, практика виховання повинна змалку прищеплювати людині думку про необхідність і гідність життєвої боротьби, плекати переконання про невдачі як закономірний, але проміжний етап, формувати уміння самоорганізації у доланні незгод. На цьому особливо наголошував Г. Ващенко у працях «Виховний ідеал» [60, с. 186] та «Виховання волі і характеру» [42, с. 267-268].

В основу так званої «комплексної системи» дуже добре вписуються самоосвіта та самостійна робота вихованців. Розглядаючи проблему самовиховання, Г. Ващенко стверджував, що основними духовними факторами розвитку людини є самовдосконалення і самоосвіта, які відображають її внутрішній світ, здатність самостійно розвиватися. «В процесі навчання учитель подає учням певні знання, допомагає їм оволодіти здобутками науки, а разом з тим стимулює їх самостійну працю в напрямку поширення знань і розвитку творчих розумових здібностей. З цією метою він рекомендує учням певну літературу, підтримує інтерес учнів до знань, до самостійних дослідів над природою, підтримує нахили до самостійної творчості в галузі науки чи мистецтва» [42, с. 206]. Отже, займаючись самовихованням, людина дбає і про самоосвіту. К. Ушинський також наголошував на необхідності виховання прагнення і уміння самостійної діяльності. І Г. Ващенко, і К. Ушинський наполягали на тому, щоб учень оволодівав умінням здобувати корисні знання не тільки з книг, але й з предметів, що його оточують, із життєвих подій. Це сприятиме формуванню потреби в пізнанні, самоосвіті.

Пріоритетом сучасної освіти є побудова навчально-виховного процесу на основі самостійності дитини, її праці над собою. Як підкреслює І. Зязюн,

цитуючи Л. Швайцера, школа має орієнтуватися не на виховання особистості, бо особистість народжується лише зусиллями самої людини [205, с. 5]. Тому важливим завданням сучасної системи освіти молоді є запропонувати належним чином розроблену методичну систему самовиховання, над обґрунтуванням якої і працював Г. Ващенко. Не втратили цінності погляди науковця на триєдиність самовиховного процесу: самопізнання, самопрограмування, саморозвиток. Особливе значення має другий складник. Якщо самопізнання і саморозвиток виконують інструментальну функцію, то самопрограмування — скеровуючу.

У процесі самоосвіти, як і в цілому навчально-виховному процесі, надзвичайно помітне місце займає постать вчителя, педагога. Григорій Ващенко і сам мав багатющий досвід педагога, вчителя, вихователя. Ще на початку ХХ ст. учителював у різних гімназіях в Україні, а також в Грузії, і весь набутий великий педагогічний досвід використовував в часи творення Української держави в 1917–20 рр., організовуючи учительські курси і школи та проводячи просвітницьку роботу серед населення Полтавщини. У 1927 р. Г. Ващенко стає професором Педагогічного інституту. Емігрувавши до Німеччини, очолив кафедру педагогіки в Українському вільному університеті, а також став ректором Української Богословської Академії в Мюнхені. Однак чи не найбільше своєї праці вклав у справу національного виховання української молоді в умовах діаспори. Він залишив багату спадщину теоретика й практика, чий твердження щодо ролі педагога в освітньо-виховному процесі не втратили актуальності й сьогодні.

«...в тому і полягає одна з бід освіти в Україні на сучасному етапі, що достатньої кількості національно свідомих учительських кадрів держава поки що не має, – підкреслював у своїй статті багаторічний голова Всеукраїнського Педагогічного Товариства імені Григорія Ващенка Анатолій Погрібний. – Відтак зусилля українських організацій мають бути спрямовані на употужнювання згаданої еліти й особливо її молодій верстви, що здатна буде вивести Україну на високий рівень духовного, науково-технічного й економічно-соціального життя» [303].

У своїй творчій діяльності Г. Ващенко значну увагу приділяв ролі вчителя у освітньо-виховному процесі. Він зазначав, що діяльність вчителя – це «найскладніше й найшляхетніше мистецтво, що перевищує всі інші мистецтва й дає найбільше моральне задоволення» [76, с. 659].

Жодна інша професія не висуває таких вимог до людини, як професія педагога. Учитель – це особа, якій суспільство довіряє найдорожче і найцінніше – дітей, свої кращі сподівання, майбутні досягнення. Тому Г. Ващенко виділяв такі основні чесноти, якими має бути наділений справжній учитель:

- широка і ґрунтовна освіченість;
- шляхетність поведінки;
- принциповість і чесність;
- організованість і наполегливість у роботі;
- бути зразком для інших.

Майстерність педагога полягає в умінні побачити здібності кожної дитини, визначити галузь застосування її інтелектуальних і творчих сил, поставити перед нею завдання, щоб це сприяло подальшому її розвитку. Цю тезу розумів і підтримував професор Г. Ващенко. Він зазначав, що «педагоги мусять вивчати своїх учнів і вживати заходів, щоб властиві їм позитивні нахили і здібності не занепадали, а розвивалися. Засобом для цього можуть бути спеціальні домашні завдання для окремих учнів, різноманітні теми самостійних викладів, із яких учні можуть вибирати собі ті, що більш відповідають їхнім нахилам, організація не тільки у високих, а і в середніх школах семінарних зайнять, самостійна праця учнів у шкільних кабінетах, лабораторіях і т. ін.» [98].

Справжній вчитель, справжній майстер своєї справи залишається в освітньо-виховному процесі мовби «за кадром» і тим самим стимулює активність своїх вихованців. Такий вчитель, зазначав професор Ващенко, «діє на свідомість і волю вихованця, але так, щоб той сприйняв його науку і поради як щось своє, згідне з його волею, бажане для нього. Разом з тим виховник всіма засобами стимулює власну ініціативу вихованця, його творчі поривання. Таким чином виховання переходить у самовиховання.» [44, с. 347].

Шкільне навчання має бути радісною, бажаною працею для кожної дитини, і педагог повинен сприяти її всебічній та гармонійній освіті, вихованню й розвитку. Погляди Григорія Ващенка на процес шкільного навчання синтезуються в оригінальній за змістом рекомендації: «...треба так перебудувати навчально-виховний процес, щоб учні не були пасивним об'єктом його, щоб вони брали активну участь у ньому під керівництвом педагогів. Школа мусить стати для них маленькою батьківщиною, яку вони люблять і честю якої вони дорожать, яку вони разом з педагогами розбудовують...» [40, с. 261].

Висока моральність учителя і толерантність у ставленні до учня, на переконання професора Г. Ващенка, є найважливішими умовами педагогічної майстерності, тому він зазначав, що «...основну роллю ... посідає особа вчителя, його власна релігійна настроєність, бо щире слово легко знаходить для себе відгук у дитячому серці, а з другого боку, це серце швидко відчує нещирість вчителя.» [41, с. 75]. Щодо авторитету вчителя науковець стверджував: «Одною з умов успішного виховання є авторитет виховника. Але це не є зовнішній авторитет, що спирається лише на вік виховника та його становище і підтримується виключно суворістю, карами або нагородами. Це – авторитет внутрішній, що спирається на почуття щирої пошани і навіть любови до педагога... Вихованець охоче і з вірою сприймає те, що подає йому виховник, а останній, не насилуючи волі вихованця, веде його вперед» [44, с. 347].

Дуже важливий елемент педагогічної культури вчителя складає багатство методів вивчення дитини, безпосереднє звернення до психологічної науки. Не можна бути добрим педагогом, не знаючи психічних властивостей людини взагалі і властивостей виховання зокрема. У фізичному й психічному розвитку дитини педагогіка розрізняє окремі періоди, на які мусять зважати батьки й педагоги. З цього приводу Г. Ващенко писав: «В наслідок психічних властивостей підлітка виховання його вимагає від родичів і педагогів великого такту. Тиск на волю підлітка, накази в різкій категоричній формі, кари часто не тільки не дають бажаних наслідків, а навпаки спричиняються до спротиву й негоції. Натомість тактовний підхід, заснований на розумінні дитячої психіки,

часто дає добрі наслідки. До таких педагогів підлітки ставляться з великою пошаною і навіть з любов'ю» [98, с. 24]. Дитяча душа для педагога має бути розкритою книгою, читаючи яку він довідується, чим дитина живе, чого вона прагне, які почуття й думки сповнюють її. Вчений радить усім педагогам вести систематичні записи спостережень за дітьми — це привчає глибше вдивлятися у дитячу душу, бачити в ній те, що раніше не помічалось. Крім того, вихователь має студіювати підручники з педагогіки, читати педагогічні журнали, брати участь у конференціях педагогів.

Тобто вчителю також необхідне глибоке знання науки, основи якої він викладає. Наприклад, він повинен чітко уявляти характерні риси українського інтелекту — як позитивні, так і негативні. Перші він, звісно, має всебічно плекати та розвивати, другі — усувати й замість них виховувати інші, що підносять нашу духовність [41, с. 61]. Поряд із тим він повинен систематично працювати над удосконаленням своєї освіти, щоб задовольнити різнобічні інтереси учнів, їхню цікавість до всього, що оточує. Вчитель має також добре володіти технікою малювання, ліплення, вирізування, знати багато пісень і вміти їх співати. Особливо ж важливо, на думку Г. Ващенка, досконало послуговуватися технікою розповідання — вміти майстерно переповідати дітям казки, оповідання тощо.

Допомогти вчителю у його самовдосконаленні мають різні науково-дослідні установи. Г. Ващенко зазначав: «... перш за все потрібно буде організувати українську Академію педагогічних наук, забезпечивши її всім потрібним для науково-дослідницької роботи... До участі в праці академії й науково-дослідних закладів треба буде притягати найширші кола вчительства, що буде, з одного боку, сприяти піднесенню рівня науково-дослідчої роботи, а з другого боку, серед самого вчительства буде збуджувати дух шукань і творчості» [44, с. 62]. Хороший педагог має багато працювати над власною вдачею, без чого він не зможе виховати і вдачі дітей. Крім любові до своїх вихованців і до праці з ними, він повинен виховувати в себе душевну рівновагу, здатність володіти собою, бадьорість і щире життєрадісність. Особливо важливо вміти радіти за дітей і разом з ними. Педагог має часом ніби

перевтілюватися, зливатися душею з дітьми, причому не вдавати із себе дитину, а щиро жити її почуттями.

Педагогічну діяльність відомий український педагог Г. Ващенко визначав, як формування людської особистості. Вихідною точкою й кінцевою метою такої діяльності має бути певний виховний ідеал. Педагогів, які не мають чітко визначеного ідеалу, а працюють «з дня на день», виконуючи навчальні програми, і не думають про те, які психічні й фізичні риси виробляються у їх учнів професор Г. Ващенко називав «ремісниками від педагогіки». Науковець вважав, що справжній педагог неодмінно мусить мати чітко усвідомлений виховний ідеал, який він і реалізує в процесі систематичної та довготривалої праці. «У всякій роботі основне — визначити точно її мету. А особливо це стосується до роботи педагогічної. Педагог мусить чітко уявляти собі образ людини, на який він має орієнтуватись у своїй роботі. Цей образ повинен відповідати загально-людському ідеалові, відбитому у світових релігіях і у найвидатніших філософських системах. Крім того, він має відповідати національним властивостям народу, до якого належать учні. Нарешті, щоб бути конкретним, він має включати й риси, що їх вимагають історичні умови народного життя і ті завдання, що стоять перед народом у певний період його історії» [76, с. 908]. «Людина, що віддала себе науці, не терпить неправди й не відступається від своїх переконань, як не відступив від них Галілей... Цей ідеал людини мусить усвідомити й завжди тримати перед собою учитель, виховуючи нашу молодь» [41, с. 82].

Отже, український педагог-державник Г. Ващенко, як свідчить аналіз педагогічної літератури, надавав великого значення праці вчителя. В автобіографічній повісті «Історія однієї школи» директор школи Горовий (прототип самого Ващенка) говорить про педагогічну працю як «найвище мистецтво, вище за малярство, скульптуру й поезію, бо там мистець має справу з мертвим матеріалом або зі словом, а тут, у педагогічній роботі, з живою людиною, у якій він має збудити найкращі сили її духу, щоб, кінець-кінцем, вона сформувалася в прекрасну, повноцінну особистість» [76, с.1160].

У наш час перед учителями стоїть вічне завдання – виховувати молоде покоління, яке матиме високі моральні якості й фундаментальні знання. Саме тому сучасний учитель повинен звертатися до праць професора Г. Ващенка, які будуть сприяти досягненню навчальних і виховних цілей. Потреба в працях видатного українського педагога зростатиме, і ще не одне покоління вчителів знаходитиме в них щось нове та корисне для себе.

Спираючись на українську освітню думку (Г. Сковорода, К. Ушинський, П. Юркевич тощо) та європейську (Я.А. Коменський, Й.-Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо та ін.), Г. Ващенко також детально обґрунтував принципи навчання. Питанням про принципи навчання педагоги цікавилися впродовж історії розвитку педагогічної науки. Г. Ващенко виділяв такі принципи:

- 1) науковість навчання,
- 2) систематичність навчання,
- 3) принцип виховного навчання,
- 4) принцип життєвості,
- 5) принцип активності,
- 6) принцип природовідповідності,
- 7) принцип індивідуалізації,
- 8) принцип наочності й конкретності.

Принципи навчання повинні бути в єдиному взаємозв'язку і розвивати «ідею навчання» [41, с. 83]. Г. Ващенко охарактеризував кожний принцип, виділивши істотні його ознаки.

Принцип *науковості* означає, що школа має подавати знання, які відповідають об'єктивній правді. Ніщо не дає права вчителеві перекручувати її і подавати дітям сфальшовані знання. Подавати дітям складні наукові знання, звісно ж, не слід. Учні оволодівають у школі здобутками науки в певній послідовності і відповідно до вікових властивостей. Цей принцип належить до властивостей інтелекту – цікавість до знання, любов до правди і науки.

Цікавим є застереження Григорія Ващенка: «Правдиве наукове знання єдине, й тому не повинно бути такої організації навчання, що на нижчих ступенях його ми подаємо як правду те, що на вищих ступенях будемо

визнавати як брехню, хоч і педагогічну. Така постава навчання не тільки не буде виховувати в дітей любові до правди й науки, а навпаки – буде розвивати в них безпринциповість» [41, с. 84-85].

Принцип науковості стосується не тільки змісту навчання, але і явищ, пов'язаних із цікавістю школярів до знання, любов'ю до науки. Одним із завдань школи є навчити учня опановувати наукове мислення.

Органічно поєднаний з першим принцип *систематичності*, що стосується окремих дисциплін, і навчання загалом. Принцип систематичності повинен охоплювати як зміст навчального матеріалу, так і техніку його викладання. У свідомості учня потрібно завжди підтримувати цілість знань окремої науки та взагалі навчання.

Для того, щоб у свідомості школяра склалася чітка система знань, вчителів слід викладати свій предмет із певною послідовністю. Це досягається завдяки зв'язку нового матеріалу з попереднім, тому особлива увага має бути приділена змісту уроку, тобто тій сумі знань, умінь і навичок, що засвоюється учнями на уроці.

«Тільки система ... дає нам повну владу над нашими знаннями. Голова, наповнена уривчастими, незв'язними знаннями, схожа на комору, в якій усе без ладу і де сам господар нічого не знайде; голова, де тільки система без знання, схожа на крамницю, в якій на всіх ящиках є написи, а в ящиках порожньо. Справжня педагогіка дає учням раніше матеріал і в міру нагромадження цього матеріалу приводить його в систему. Чим більший і різноманітніший нагромаджується матеріал, тим вищою стає система і, нарешті, доходить до абстрактності логічних і філософських положень», – зауважував К. Ушинський [359, с. 231]. Тому кожен учитель ставить перед собою мету викликати інтерес учня до навчання, оскільки саме це мобілізує увагу учня, дає радість, підвищує інтенсивність сприйняття знань, сприяє активізації мислення, обдарованості, вірі в свої сили.

Принцип *виховного навчання* розглядали Сократ, Герbart. Його основна ідея полягає в тому, що навчання, сприяючи утворенню того чи іншого світогляду, впливає на поведінку людини, яка залежить від світогляду і

переконань. Незаперечним є вплив і методів навчання на дитину, що можуть виховувати наполегливість і недбальство, системність і безсистемність, відповідальність і безвідповідальність, залежно від умов. Принцип виховного навчання лежить в основі патріотичного виховання молоді [41, с. 86-87].

Принцип виховного навчання вимагає високої патріотичної налаштованості викладачів та вмінь заповнити школяра своїми творчими здобутками. Г. Ващенко, аналізуючи це питання, зазначав: «На школі лежить найвідповідальніше завдання: ... надихнути молоде покоління любов'ю до своєї батьківщини, виховати свідомість високих якостей нашого народу й великої місії, що призначила йому доля» [41, с. 87].

Принцип *зв'язку навчання із життям* у свій час висували Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнер, Я.А. Коменський, Дж. Локк, Й.-Г. Песталоцці, В. Ратке, Ж.-Ж. Руссо. Проте у них не було єдності у розумінні принципу життєвості навчання. Існують різні підходи щодо розуміння принципу зв'язку навчання з життям і сьогодні. На нашу думку, головним у цьому питанні необхідно визнати тенденцію наближення школи до життя, поставити навчання й виховання так, щоб школяр здобуті знання міг застосувати у практичній діяльності.

Г. Ващенко відзначає, що школа покликана виховувати всебічно розвинену особистість, і виховання не повинно бути відірваним від життя. «Учень загальноосвітньої школи має засвоїти знання, що науково відбивають дійсність і допомагають йому ґрунтовно зрозуміти її. Крім того, він мусить ще на шкільній лаві застосувати на практиці свої теоретичні знання,... (опанувати) технічні здібності в галузі ручної праці» [41, с. 90]. Педагог схиляється до розуміння принципу життєвості так, як трактував його Я. Коменський, який був противником винятково словесного навчання. Також Г. Ващенко наголошує на тому, що школа певною мірою відстає від життя, бо «основне завдання її – передавати молоді досвід попередніх поколінь. Із цього досвіду передається переважно те, що вже випробуване й зафіксоване» [41, с. 87]. Тому, на думку педагога, завданням школи є виховати дитину, тобто всебічно розвинену особистість, а не передати велику кількість знань та інформації.

Автор проаналізував принцип *природовідповідності*, згадуючи «Емілія» Ж.-Ж. Руссо. «Все виходить прекрасним з рук Творця, і все псується в руках людини» – такими словами починається твір. Дитина повинна вільно розвиватися, відкриваючи свої природні здібності, а вихователь лише спостерігати за нею і створювати відповідні умови для її розвитку. Ідея вільного виховання перегукується з принципом природо відповідності, що передовсім полягає у тому, що вчитель мусить ґрунтовно засвоїти здобутки сучасної психології дитинства і відповідно до неї будувати навчальний процес. Принцип природовідповідності ставить до вчителя високі вимоги. Виконати їх може тільки педагог, добре озброєний знаннями.

Продовженням принципу природовідповідності, на думку Г. Ващенка, є принцип *індивідуалізації*. Упроваджуючи його, учитель повинен систематично вивчати учнів, за допомогою щоденних записів спостережень, їхнього усного та писемного мовлення, адже кожен із них має свої нахили й прагнення, свій тип мислення й рівень розвитку знань.

Автор наводить порівняння Я. Коменського. «Як швець шиє на один копил серію чобіт, приладжуючи, мнучи і розбиваючи шкіру і натягуючи її, так і педагог на один кшталт виховує дітей, не рахуючись з індивідуальними їх властивостями» [41, с. 92]. Г. Ващенко звертає увагу на те, що в сучасних школах переважає фронтальне навчання, коли вчитель працює над певною темою з порівняно великою кількістю учнів. Однак він повинен «виробити в себе ставлення до учнів не як до безособової маси, а як до спільности, що складається з окремих особистостей, із котрих кожна має свої особливості: свої нахили і прагнення, свій тип мислення і почувань, свій рівень розвитку і знань, свій темперамент і вдачу» [41, с. 94].

У досвідченого вчителя на уроках індивідуальний підхід виявляється в тому, що, пояснюючи матеріал, він у полі зору тримає кожного учня, стежить за тим, як школярі слухають і чи розуміють пояснення. Зауважимо, що слухним є те, коли учитель ретельно перевіряє знання, вміння і навички кожного учня, з'ясовує, чому відстає учень, дає спеціальні завдання, перевіряє їх виконання. Учням, що відстають, безумовно, треба приділяти особливу увагу, не

випускаючи, однак, з поля зору здібних. Така копітка праця вчителя формує школяра у прекрасну повноцінну особистість.

Принцип *активності* у навчанні вимагає збільшити активність учня у ньому з метою виховання в нього ініціативи і творчих здібностей. Навчально-виховний процес – це двоспрямована дія, в якій беруть участь дві особи: учитель і учень. Щоб досягти активності учня, необхідно розвивати в нього ініціативу й творчі здібності. Принцип активності потрібний тому нашій школі, наголошує відомий педагог, «бо якраз нам треба перебороти ту пасивність, що віками вироблялась у нашого народу, і розвинути ініціативу та творчі здібності нашої молоді» [41, с. 96].

Але не слід виключати активності вчителя, який «добирає навчальний матеріал, подає його учням, але так, щоб вони виявляли найбільше активності в засвоєнні його, дає учням завдання для самостійної роботи, стимулюючи їх активність, розвиваючи в них творчі шукання, а учні намагаються найглибше зрозуміти матеріал, що їм подається, самостійно розв'язують певні проблеми або навіть ставлять їх, взагалі виявляють ініціативу в навчальній роботі». Тому під активним навчанням Г. Ващенко розуміє «таку організацію навчального процесу, при якій активні учитель і учень» [41, с. 95].

Принцип активності зумовлений внутрішніми якостями вчителя, його знаннями, педагогічним тактом, умінням захопити учнів навчальним процесом. Він у жодному разі не знижує авторитету вчителя, а навіть підносить його на вищий щабель.

У XIX і XX ст. видатні педагоги наполягали на тому, що одним із найважливіших завдань школи є виховати людей активних, ініціативних, здібних рухати все нове вперед. Це питання є актуальним і сьогодні.

Навчання стає доступнішим, більш зрозумілим і цікавим для учнів, якщо при викладанні застосовуються *наочність та конкретність*. Використання наочних посібників – своєрідний спосіб навчання. Принципова вага наочного навчання полягає у тому, що воно є протилежністю навчання словесного (вербального), запереченням навчання схоластичного, відірваного від реального, чуттєвого досвіду учня, від кола його уявлень. Наочне навчання своїм

безпосереднім зв'язком із реальним світом створює належні умови для пізнавальної діяльності людини.

Г. Ващенко вважає, що наочне навчання полегшує дітям засвоєння навчального матеріалу, але водночас і застерігає, що при зловживанні воно може спричинитися до лінивства думки.

Отже, завдання наочного навчання – це:

- повноцінне втілення звукової сторони матеріалу – наочність слухова;
- належне використання зорових вражень при вивченні різноманітного матеріалу – наочність зорова;
- на основі повноцінних слухових і зорових вражень правильне пов'язування конкретного і абстрактного за семантикою навчального матеріалу – наочність смислова.

Г. Ващенко наголосив на тому, що ще Я. Коменський дав чітке формулювання принципу наочності. «Сенс його полягає в тому, що в процесі навчання діти перш за все мають використовувати так звані зовнішні відчуття, як зір, дотик, нюх і та ін., за допомогою яких вони сприймають конкретні речі або, при неможливості цього, - зображення їх» [41, с. 96]. Науковець особливо підкреслював, що використання наочності залежить від вікової періодизації учнівської молоді. Він зазначає: «наочне навчання може мати широке застосування в молодшому віці дитини, хоч і тут вже, спираючись на конкретні враження, треба поступово розвивати абстрактне мислення дитини. Щодо старших учнів, то в навчанні їх теж не виключається наочність, але вона не посідає такого місця, як в молодшому віці: тут уже на першому місці виступають методи, що розвивають абстрактне мислення» [41, с. 97].

На принципах навчання, виокремлених Григорієм Ващенко, будуються зміст, форма навчального процесу та правила навчання. Таких правил є безліч. Ми наведемо декілька, на нашу думку, найважливіших. Це правила, сформульовані А. Дістервегом, Я. Коменським і К. Ушинським. Саме вони склали основу дидактичних поглядів Г. Ващенка:

1. У навчанні треба йти від відомого до невідомого.

Г. Ващенко акцентував увагу, що досить докладно це правило обґрунтував з психологічного погляду А. Гербарт своїм вченням про роль аперцептивної маси в процесі сприймання. Унаслідок досвіду в людини утворюється певна сума уявлень про ті чи інші речі та створюються певні інтереси, прагнення до пізнання речей і явищ. Людину цікавить нове, так чи інакше зв'язане з набутими вже знаннями або уявленнями.

2. У навчанні слід йти від близького до далекого.

У поясненні цього правила Г. Ващенко вказував на доцільність в процесі навчання зв'язувати нові поняття із раніше вивченими. Він писав: «Дитину треба навчити спостерігати й розуміти те, що її оточує, а потім переходити до того, що знаходиться далі. Вона має ознайомитися бодай з елементарними явищами сучасності, а потім вже переходити до минулого» [41, с. 97-98].

3. У навчанні йти від часткового до загального, від простого до складного, від конкретного до абстрактного, від легкого до трудного.

Г. Ващенко наголошує, що у дітей слабо розвинуте дедуктивне й абстрактне мислення. Тому вони можуть зрозуміти якийсь закон чи правило, коли при поясненні їх під керівництвом учителя спочатку аналізують конкретні факти або явища, а потім з них виводять якийсь загальний висновок. Уточнюючи свою думку, науковець остерігає від плутанини у поняттях «просте» і «складне» та від доречності використання цих термінів у правилі «вчити від простого до складного». «Тут треба мати на увазі «просте» й «складне» не в фізичному, матеріальному, а в психологічному розумінні. Наприклад, з боку фізичного атом є просте поняття, а рослина — складне. З погляду психологічного навпаки: рослина є просте, а атом — складне, бо дитина легше сприймає і розуміє рослину, як щось конкретне, і не розуміє атома, бо він для неї щось занадто абстрактне» – зазначає педагог [41, с. 99].

4. Учи ґрунтовно.

Г. Ващенко усвідомлював, що дане правило має глибокий сенс і стосується як змісту навчання, так і його методики. Воно спрямоване проти поверховості в навчанні.

Науковець ставив наголос на тому, що «грунтовність характеризує, перш за все, ставлення до знання як з боку вчителя, так і учня. Знання є не засіб демонстрування своєї дійсної або вдовоаної зверхності над кимсь іншим, а оволодіння істиною, що дає людині можливість гідно організувати своє життя й виконувати свої громадські обов'язки» [41, с. 100]. Професор Г. Ващенко також вважав, що принцип ґрунтовності характеризує таке навчання, внаслідок якого знання, одержані учнями, міцно тримаються в їхній свідомості. А цього можна досягнути конкретними і доцільними методами навчання, зокрема систематичним повторюванням засвоєного матеріалу.

5. Учи цікаво, але не розважай.

Г. Ващенко вказував на те, що це правило висунув К. Ушинський, який розглядав навчання як збудник інтересу учня через його зміст, подразник бажання пізнати те, що не є відоме йому, стимулювати його до самостійної праці, а не розважати його тим, що безпосередньо змісту навчання не стосується. Цікавим, на нашу думку, є твердження Г. Ващенка: «Інтересне навчання не завжди є легке» [41, с. 100].

6. Учи енергійно.

Професор Г. Ващенко запевняв, що це правило навчання А. Дістервега перед усім ставить вимоги «до вольових властивостей учителя». «Останній мусить бути енергійним, жвавим, наполегливим, бо тільки такий учитель може виховати вольових учнів і захопити їх навчанням. Навпаки, учитель апатичний, безвільний вже своєю особою викликає нехоть до науки» – зазначав український педагог [41, с. 101].

У навчальному процесі повинні враховуватися фізіологічні та психологічні особливості дітей, що знаходить відбиття у принципах навчання.

Отже, в системі формування людини мають значення зміст, форми, принципи навчання.

Г. Ващенко переконливо обґрунтовує і виділяє два принципи побудови системи освіти в Україні: перший – демократизація освіти; другий – нарощування нею свого державотворчого покликання, перетворення її на силу, націлену на інтелектуальне зміцнення Української держави.

Таким чином, педагогічні міркування та рекомендації Григорія Ващенка щодо організації освіти та навчально-виховного процесу можна сформулювати, на нашу думку, так:

- утворення проблемно-діяльнісного типу навчального процесу;
- подолання стереотипної системи «суб'єктно-об'єктних» відносин між тим, хто навчає, і тим, кого навчають, та утвердження нової «суб'єктно-суб'єктної» системи, за якої учень чи студент – не пасивний засвоювач знань, а активний учасник їх набуття;
- удосконалення форм організації навчання;
- оновлення змісту освіти і виховання;
- розвиток нових типів навчально-освітніх закладів, які у своїй абсолютній більшості є актуальними як для педагогів-вчених, так і для педагогів-практиків.

Аналізуючи ґрунтовно педагогічну спадщину Г. Ващенка, ми прийшли до висновку, що уваги заслуговує дослідження ним однієї з найвагоміших загальних проблем педагогіки – проблеми методів навчання на різних етапах освіти (дошкільне виховання, початкова, неповна і повна середня загальноосвітня та вища професійна школа).

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що педагогічна наука завжди приділяла багато уваги проблемі методів навчання, що складають один із найважливіших структурних компонентів навчального процесу. Термін «метод» походить від давньогрецького слова «methodos», що в перекладі означає «шлях, спосіб пізнання» [337].

Етимологія цього слова відображається і на трактуванні його як наукової категорії. «Метод – у самому загальному значенні – спосіб досягнення мети, певним чином впорядкована діяльність» – зазначено у «Філософському словнику» [360, с. 287].

Метод навчання – це спосіб спільної діяльності вчителя і учнів, спрямований на розв'язання навчальних завдань. При цьому між способами діяльності вчителя (викладання) і способами діяльності учнів (учіння) існує тісний взаємозв'язок і взаємовідповідність. Учитель здійснює різноманітні дії,

які допомагають учням оволодіти навчальним матеріалом, сприяють активізації навчальної діяльності учнів, учень сприймає, осмислює, здобуває, розв'язує навчальні задачі, засвоює, розвивається, виховується. Метод при цьому виступає як упорядкована взаємодія, співробітництво, партнерство. Саме ця впорядкована взаємозв'язана діяльність учителя та учнів є однією з основних, загальних ознак сутності методу навчання.

Учені, дослідивши сутність методу навчання, виділили такі його ознаки:

- метод навчання – спосіб отримання інформації та оволодіння учнями вміннями і навичками;
- спосіб спільної діяльності вчителя й учнів, керівництва навчально-пізнавальною діяльністю учнів;
- сукупність упорядкованих прийомів, дій і операцій, достатніх для отримання результатів спільної діяльності вчителя й учнів;
- спосіб і форма руху змісту навчального матеріалу за правилами індуктивної, дедуктивної чи традуктивної логіки його розгортання;
- спосіб і рівень руху пізнавальної самостійності і активності учнів, спосіб стимулювання і мотивації учіння, спосіб емоційних переживань, спосіб формування оцінних суджень.

Проаналізувавши підходи до визначення поняття «метод навчання» серед вітчизняних (А. Алексюк, І. Бех, В. Бондар, В. Вихрущ, С. Вітвицька, Д. Луцик, Н. Мойсеюк, І. Підласий, О. Савченко) та зарубіжних дидактів (Ю. Бабанський, Д. Вількеєв, М. Левіна, І. Лернер, М. Махмутов, В. Оконь, В. Сітаров, М. Скаткін та ін.), найбільш загальним можна вважати таке визначення: метод навчання – це спосіб упорядкованої взаємозв'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на досягнення завдань освіти, розвитку і виховання в процесі навчання [3; 16; 138; 150; 261; 274; 285; 288; 305; 326].

Методи навчання виконують важливі загальні функції у процесі навчання. З їх допомогою здійснюється оволодіння учнями змістом навчальних предметів, управління пізнавальною діяльністю, інтелектуальний розвиток учнів; формування особистісних якостей. Тобто, метод навчання виконує освітню, розвивальну і виховну функції. Крім того, методи навчання також

виконують стимулюючу, комунікативну, діагностико-коригувальну функції, що необхідні для нормального функціонування навчального процесу.

Освітня або навчальна функція методів є провідною, бо передбачає застосування таких прийомів, дій та операцій з боку вчителя, які б сприяли успішному набуванню учнями знань, а також умінь і навичок практичної та творчої діяльності.

І. Зайченко вважає, що метод навчання передбачає, передовсім, мету вчителя і його діяльність з допомогою наявних у нього засобів. У результаті формується мета учня і його діяльність завдяки наявності відповідних засобів. Під впливом цієї діяльності виникає і здійснюється процес засвоєння учнем навчального змісту, досягаються визначена мета або результат навчання. Цей результат слугує критерієм відповідності методу меті. Отже, будь-який метод є системою цілеспрямованих дій учителя, які забезпечують організацію пізнавальної і практичної діяльності учня, засвоєння ним змісту і тим самим досягненню мети навчання. Інакше кажучи, метод навчання передбачає обов'язкову взаємодію вчителя і учня, спрямовану на організацію навчання учня, а в результаті цієї діяльності реалізується процес навчання, засвоєння учнем змісту освіти [201, с. 159].

На думку С. Максимюка, з боку вчителя методи викладання – це різноманітні спроби, які допомагають учням засвоїти програмовий матеріал, сприяють активізації навчального процесу. З боку учнів методи учіння – це відбиття глибинного процесу засвоєння знань, формування вмінь і навичок [267, с. 169].

У вузькому значенні, зазначає Н. Волкова, метод навчання є способом керівництва пізнавальною діяльністю учнів, що має виконувати три функції: навчаючу, виховну і розвивальну. Він є складним педагогічним явищем, в якому поєднані гносеологічний, логіко-змістовий, психологічний, педагогічний аспекти. Складовою методу навчання є прийом навчання [155, с. 275-276].

У зв'язку з тим, що метод навчання – досить складне утворення, має багато ознак, то за кожною з них методи можна погрупувати. На цій підставі створюються класифікації методів, тобто, як вважають Н. Мойсеюк та

І. Підласий, що класифікація методів навчання – це впорядкована за певною ознакою їх система [274, с. 269; 305]. Справді, в основі класифікації методів навчання повинна виявлятися їхня внутрішня форма взаємопов'язаної діяльності вчителя та учня, спрямована на розв'язання завдань навчання.

А. Алексюк дає визначення наукової класифікації методів навчання. Він зазначає, що наукова класифікація – це стійка система поділу предметів на групи, яка має застосовуватися у науці тривалий час [7, с. 56]. Проаналізувавши різні підходи до визначення суттєвих ознак методу навчання, відомий педагог у книзі «Загальні методи навчання в школі» визначає три видові ознаки:

- «бути формою руху пізнавальної діяльності, зокрема:

«бути певним логічним шляхом засвоєння знань, умінь та навичок учнями» (індукція і дедукція, аналіз і синтез, порівняння, абстрагування, конкретизація, узагальнення тощо);

«бути певним видом і рівнем пізнавальної діяльності учнів» (репродуктивний, евристичний, дослідницький);

- «бути певною формою обміну науковою інформацією між тим, хто вчить, і тим, хто вчиться» (словесна, наочна чи практична);

- «бути певним способом керування пізнавальною діяльністю учнів»; зокрема, бути засобом викладу знань, умінь та навичок для учнів (учитель, книжка, навчальна машина тощо) [3, с. 39].

Кожна з наведених видових ознак, взята окремо, вже дає можливість розпізнати «метод навчання» серед інших педагогічних явищ. Тільки щоразу за визначальну (розпізнавальну) рису ми беремо то одну істотну ознаку, то іншу. Проте кожне з цих визначень, відірване від інших, було б однобічним. Хоч визначити (дефініціювати) поняття можна будь-якою окремо взятою істотною ознакою, але збагнути суть, не враховуючи різних сторін, аспектів методу, важко.

Дидактами розроблено десятки класифікацій методів навчання. Цю проблему у свій час досліджували Ю. Бабанський, Г. Ващенко, Е. Голант, В. Галузинський, М. Данилов, М. Євтух, Б. Єсипов, І. Лернер, С. Петровський,

М. Скаткін [41; 160; 288; 289; 291; 292]. Учителеві потрібні лише ті, які узгоджуються з практикою навчання і слугують основою для її ефективності.

Якщо переглядати педагогічну літературу, що стосується ближче нашого часу, то привертає увагу класифікація російських вчених 70-х рр. ХХ ст.:

1. За джерелами знань – словесні, наочні, практичні (Н. Варзилін, Е. Голант, Є. Петровський).

2. За основною дидактичною метою – методи набуття нових знань, формування вмінь і навичок, закріплення, застосовування, перевірки (М. Данилов, Б. Єсіпов).

3. За ступенем активності учнів – методи пасивні й активні (Е. Голант).

У 80-х рр. ХХ ст., виходячи з цілей навчання, його змісту, етапів засвоєння знань, формування умінь і навичок, І. Лернер і М. Скаткін запропонували такі методи навчання: пояснювально-ілюстративний, і інструктивно-продуктивний, проблемний, формування творчих можливостей учнів, що відповідають різним рівням пізнавальної діяльності учнів.

У праці «Дидактика початкової школи» академік О. Савченко, опираючись на досягнення педагогічної науки у галузі класифікації методів навчання, пропонує таку класифікацію для початкової школи: методи усного викладу навчального матеріалу, наочні методи навчання, практичні методи навчання, дидактичні ігри, самостійна робота учнів як метод навчання, формування в молодших школярів досвіду пошукової діяльності [326, с. 173-212].

Д. Луцик у праці «Дидактика початкової школи» подає таку класифікацію методів навчання за різними ознаками:

– За зовнішніми ознаками і джерелами знань: словесні, наочні, практичні.

– За характером пізнавальної діяльності учнів: пояснювально-ілюстративне, проблемне навчання і формування творчих можливостей.

– За компонентами навчальної діяльності: методи організації навчально-пізнавальної діяльності; стимулювання мотивації навчально-пізнавальної діяльності; методи контролю, самоконтролю в процесі навчання,

- Логічні методи навчання.
- Народно-педагогічні методи навчання [261, с. 111-112].

В. Сухомлинський поділяв методи на дві групи. До першої відносив методи попереднього ознайомлення учнів з навчальним матеріалом. До другої групи - методи засвоєння учнями програмного матеріалу [352].

А в педагогічному посібнику «Педагогічні технології» авторів А. Нісімчука та С. Падалки з посиланнями на Ю. Бабанського наводиться така класифікація:

1-а група методи організації навчально-пізнавальної діяльності (словесні, наочні, практичні, проблемно-пошукові, індуктивно-дедуктивні);

2-а група – стимулювання навчально-пізнавальної діяльності (пізнавальні ігри, навчальні дискусії, заохочення, покарання);

3-а група – методи контролю та самоконтролю в навчанні (опитування, письмові роботи, тестування) [285, с. 28-31].

Отже, методів навчання сучасна педагогічна наука називає чимало. Підходи науковців до їх класифікації в основному збігаються, але існують і певні відмінності. Завдання вчителя – творчо підійти до їх використання, вміти вибрати оптимальні, на його думку, або синтезувати, інтегрувати їх у навчальному процесі.

Н. Волкова зазначає, що розгалуженість класифікаційних типів методів навчання цілком закономірна. Однак відсутність єдиної загальновизнаної системи методів спричиняє труднощі для обміну й поширення досвіду, невизначеність місця конкретного методу в різних класифікаційних системах [155, с. 278].

Одним із важливих інформаційних джерел вибору вчителем методів навчання для реалізації в освітньому процесі є вчення про методи навчання видатного українського педагога Г. Ващенко [41].

Відштовхуючись від педагогічного принципу виховного навчання, важливим чинником розвитку особистості Г. Ващенко вважає навчальну діяльність. «Виховуючи інтелект, даючи дітям знання, ми так або інакше впливаємо на їх волю і почуття» [60, с. 173]. Вчений зупиняється на

різноманітних методах навчання, які розвивають не лише інтелект, а й виховують вдачу людини, її характер. Він відзначає певну полярність у впливі на характер людини різних методів навчання: «При одних методах навчання школа виховує наполегливість, ретельність, систематичність у праці, свідомість особистої відповідальності, при інших вона може розвивати у дітей безсистемність, недбальство, безвідповідальність» [41, с. 86]. Однак Г. Ващенко не конкретизує, які саме навчальні методи так впливають на виховання людини.

Необхідно зазначити, що Г. Ващенко, услід за К. Ушинським та галицькими педагогами, головною метою едукації людини вважав не накопичення знань, а виховання характеру. Він пише: «...основне в людини не знання самі по собі, навіть не глибина і систематичність їх, а характер і добра воля, що визначаються спрямуванням сил людини до високої мети, поєднанням з енергійністю, великою наполегливістю і стійкістю у досягненні поставлених перед собою завдань. Людина з таким характером уже через свою послідовність і наполегливість буде шукати засобів до здійснення своїх високих завдань, а одним із наймогутніших засобів до цього є знання» [44, с. 116]. Тому вчений засуджує однобічний характер едукації в сучасних йому європейських школах, оскільки увага в них зосереджується переважно на інформаційному збагаченні учнів. «Діти виходять з такої школи з певною кількістю знань з різних дисциплін, але безхарактерні, безпринципові, неенергійні, а часто і фізично слабкі» [42, с. 277].

На жаль, його теорія методів навчання ще не увійшла до змісту дидактичних знань сучасної української педагогіки. Між тим, його фундаментальна праця «Загальні методи навчання», в якій ґрунтовно висвітлена позиція автора, на нашу думку, в сучасних умовах, коли посилюється увага до проблем розвивального навчання та виховання учня як творчої особистості, може надати педагогові велику теоретичну та практичну допомогу.

Необхідність організації дослідницької діяльності учнів у процесі розвитку розумових здібностей визначає своєрідність методів навчання.

Проблема методу навчання, на думку Г. Ващенка, має надзвичайно важливе значення в системі освіти і не тільки педагогічне, але й культурно-історичне.

Як теоретик педагогіки і практик, Г. Ващенко значну увагу приділив обґрунтуванню поняття «метод навчання». Аналіз цієї проблеми він здійснює з демократичних позицій, порівнюючи точки зору різних науковців і чітко висловлюючи свою позицію, своє бачення її суті. Педагогічний процес – складне явище, що має різні частини, які розкривають його зміст і техніку. Метод Г. Ващенко відніс до техніки навчального процесу, наголосивши, що немає загальноприйнятого означення методу навчання. «Для вияснення того, що таке метод навчання, доцільно почати з визначення методу взагалі» [41, с. 102], і далі – «свідомість та систематичність – головні прикмети методу».

Педагог пропонує таке визначення методу: «Метод навчання можна визначити як засіб або система засобів, свідомо вживаних для досягнення тих спеціальних завдань, що має в собі навчальний процес» [41, с. 103].

Слово «засіб» – це «увесь навчальний процес у цілому з усіма його складовими частинами», до яких відносимо зміст, цілі, процес, форми організації.

Г. Ващенко зазначає, «що розуміти так широко поняття методу, звісно, не можна... Щоб не змішувати поняття методу з такими поняттями, як система, програма, план тощо, ми повинні мати на увазі, що метод визначає головну техніку навчального процесу, тим часом як система та програма стосується переважно до змісту його. При цьому нам не слід забувати, що ми тільки умовно, маючи на меті детальне вивчення педагогічного процесу, відокремлюємо в ньому зміст від техніки. Фактично вони зливаються в єдиному процесі; цим же й пояснюються почасти труднощі в розумінні дидактичних понять».

«Явища природи, суспільного життя, теоретичні відомості, що їх набувають діти, певна сума технічних навичок – це стосується змісту навчального процесу. А саме процес навчальної роботи: як учитель готується до неї, як організовує учнів, як розробляє з ними ту чи іншу тему, як проводить

облік успішності дітей, – ми причисляєм до техніки навчальної роботи і називаємо її методами» [41, с. 105].

Г. Ващенко зазначав, що навчальний процес – це дуже складна система, в якій виділяються певні моменти (організація школи, готування вчителя до роботи з учнями, облік успішності), що «мають свою спеціальну техніку, а значить – вимагають і спеціальної методики» [41, с. 103].

Отже, ми бачимо, що Г. Ващенко звернув увагу на труднощі, які виникають при визначенні сутності поняття методу. Але педагог переконаний, що ця проблема може бути розв'язаною за умови, що не будемо прагнути до єдиного правильного визначення, а дамо можливість існуванню декільком науково-правильним твердженням, що характеризуватимуть поняття «метод» у різних аспектах. Звісно ж, що зпоміж цих тверджень окреслиться якесь одне, що буде прийняте за основу, серцевину поняття.

Г. Ващенко також дає ґрунтовний аналіз методів навчання. Він вважає, що слід враховувати два елементи техніки навчального процесу:

- 1) інтелектуальні процеси учня;
- 2) організовану систему технічних способів роботи вчителя.

Пояснюючи інтелектуальні процеси учня в навчанні, він детально розглядає аналіз, синтез у навчанні, синтетичні способи в навчанні, індукцію, дедукцію, аналогію, зв'язок між способами мислення в процесі навчальної роботи. Сучасна дидактика, на жаль, дуже мало уваги приділяє цим питанням.

Г. Ващенко стверджував, що розумове виховання має завдання:

- 1) збагатити учня науковими знаннями та виробити у нього науковий світогляд;
- 2) розвинути у нього інтелект, спостережливість, пам'ять, творчу фантазію, логічне мислення [41, с. 137].

Друге завдання педагога здійснюють недостатньо. Ідеалом мислення, до якого має вести учнів школа, є мислення наукове. Воно володіє розробленими методами пізнавати істину: аналізом, синтезом, інтуїцією тощо. Під керівництвом учителя цими методами мають оволодіти й учні з наймолодших років. Г. Ващенко наголошує на ролі вивчення мови, ігор у розвитку

аналізаторських здібностей дитини, шкільного навчання. Важливе значення має спостереження за явищами життя. На здатності до аналізу починаються ті процеси, що їх можна назвати синтетичним мисленням [41, с. 152]. Така залежність синтезу від аналізу особливо виявляється в утворенні понять, що становлять поєднання істотних ознак речей. Недосконалий аналіз породжує малоцінні поняття.

Г. Ващенко наголосив, що цього органічного зв'язку між аналізом і синтезом, їхньої взаємної зумовленості не треба ніколи забувати в процесі інтелектуального виховання дітей. Слід розвивати вміння схоплювати подібність між речами, використовувати для цього різний дидактичний матеріал [41, с. 153]. Могутнім засобом синтезуючого мислення є слово. Велику вагу мають різні терміни, що визначають собою поняття, які з'явилися у результаті практичної діяльності людини та теоретичного думання. До їх засвоєння дитину треба готувати, організовуючи серйозну роботу над конкретним матеріалом, особливо працюючи зі словом [41, с. 154]. Слід вчити учнів підводити явища під певні закони або констатування певних зв'язків між явищами. Г. Ващенко розглядає три типи такого підведення:

1. Індукцію, коли мислення йде від часткових явищ до загального положення.

2. Дедукцію – мислення рухається від загального до часткового.

3. Аналогію, де мислення йде від часткового до часткового на основі подібності між явищами [41, с. 160]. Г. Ващенко аналізує всі ці інтелектуальні процеси в навчанні, даючи конкретні поради педагогам: привчати дитину до послідовності мислення, застерігаючи від квапливості у висновках, організовувати спостереження, сприяти самостійності у висновках, критичності думки, розумінню причиново-наслідкових зв'язків і т.д. [41, с. 162-163]. Індукція широко застосовується при вивченні ботаніки, фізики, хімії, рідної мови. Педагог ілюструє ці положення прикладами з шкільної практики.

Значення дедукції він розкриває на прикладі наукової роботи і шкільного навчання. У старій школі дедуктивний метод вів до схоластичного навчання:

«Це був нудний для дітей метод, що часто відбивав у них охоту до розумової праці» [41, с. 170].

Дедукцію не можна широко використовувати в інтелектуальному вихованні дітей молодшого віку, але це не значить, що не треба дбати про розвиток у дітей молодшого віку дедуктивного мислення, адже дедукція має велике значення в теоретичній розумовій роботі і в практичному житті. За її допомогою систематизують здобуті знання, більш часткове твердження виводять з більш загального. Через дедукцію прикладають загальні висновки науки до конкретних явищ або конкретних випадків життя. Вона є і засобом відкриття [41, с. 168-169]. При викладанні різних предметів у школі, особливо в старших класах, слід прагнути до використання дедукції. Вона широко реалізується при закріпленні та перевірці знань, різноманітних вправах і практичних заняттях, екскурсіях. Але учитель часто допускав помилки, не спонукаючи учнів при виконанні практичних робіт пригадувати правила, закони і т.д. [41, с. 172].

Гірше в науці розроблені питання аналогії як форми мислення. Г. Ващенко вважає, що аналогія відрізняється від дедукції тим, що в ній за вихідну точку для висновку є часткове, а не загальне твердження [41, с. 174]. У молодших дітей аналогія виявляється своєрідно, часом – хибно. Дитина вбачає подібність там, де її нема, приписує речам такі самі почування і потреби, які має сама [41, с. 178]. Тому слід попереджати виникнення у дітей неправильних уявлень за аналогією, виправляти їх, зрозуміло пояснювати явища життя, причиново-наслідкові зв'язки. Слід давати для порівняння молодшим дітям якомога більше речей, щоб вони навчалися за допомогою дорослих правильно розуміти їх взаємини.

Поради Г. Ващенка щодо форм мислення, які слід використовувати в навчальному процесі, є дуже цінними для сучасного вчителя. На жаль, практика засвідчує, що вчителі до певної міри недооцінюють їх необхідність і прийоми реалізації.

Широко і ґрунтовно аналізує Г. Ващенко на аналізі методи, що відбивають другий елемент навчального процесу – організовану систему

технічних способів роботи вчителя. Автор запропонував поділ методів на пасивні і активні. При пасивних активна роль належить вчителю, а учень лише засвоює матеріал; при активних в активній ролі виступає учень, а вчитель лише допомагає йому, створюючи сприятливі умови. У першому випадку діти дістають «готові знання», в другому – виховуються ініціативність, творчі здібності.

Аналізуючи поняття «метод навчання», Г. Ващенко зазначає, що в педагогічній науці виникла «потреба в сталій класифікації методів навчання, що приділила б кожному з методів певне місце в їх системі на підставі точно визначених ознак» [41, с. 105].

У дослідженні академіка А. Алексюка вказано, що на основі ґрунтовного аналізу класифікаційних побудов методів навчання різних авторів (Б. Всесвятський, В. Пінкевич, Н. Попова, В. Селінов та ін.) Г. Ващенко приходить до одного з фундаментальних висновків. Цей висновок полягає у тому, що «наукова класифікація методів навчання повинна мати на увазі як мінімум два істотні елементи, які передбачає техніка навчального процесу, а саме: 1) певні логічні способи мислення і 2) певну, організовану переважно учителем, систему подразнень або суто технічних засобів навчальної роботи» [41, с. 20].

Педагог звернув увагу на те, що методи, які характеризують інтелектуальні процеси в навчальній роботі (певні логічні способи мислення), тотожні з методами науки взагалі. Адже між ними є безперечна подібність, хоча в об'єктивній вартості методів навчання і науки деякі риси відмінні. «Ті інтелектуальні процеси, що в супроводі їх відбувається робота вчителя і учня, в основному нагадують інтелектуальні процеси в роботі ученого,... розв'язання учнем поставлених перед ним проблем... нагадує дослідницьку роботу вченого» [41, с. 111].

Щоб визначити класифікацію методів науки, «наукову роботу» ще до її методів, треба розглядати з таких поглядів: 1) загальний ґрунт, що на ньому базується робота; 2) спосіб здобуття матеріалів; 3) спосіб розроблення матеріалів і 4) спосіб встановлення законів» [41, с. 112].

Відповідно до першого погляду, методи науки поділяються на апріорні та апостеріорні.

«Коли вчений робить висновки або будує систему знань, маючи для себе за вихідну точку загальні міркування, а не дані досвіду, то такий метод роботи зветься апріорний; коли ж учений спирається на спостереження певних речей і явищ, то метод його зветься апостеріорний» [41, с. 112].

Другий погляд уможлиблює виділити емпіричні та експериментальні методи.

«Робота вченого завжди оперує якимсь матеріалом. Матеріал цей здобувають двома способами: або його беруть в такому вигляді і в таких умовах, як він існує в природі (емпіричний метод), або вчений сам штучно викликає якісь явища чи робить у природніх явищах якісь зміни (експериментальний метод)» [41, с. 113].

Після того, як учений зібрав певний матеріал, він його розробляє – третій погляд. Матеріал (речі, явища природи, поняття) або ділиться на складові елементи (аналітичний метод) або прості явища об'єднуються у складні сполуки (синтетичний метод).

«Останнім кроком у науковому досліді є висновок на підставі попередньої роботи. Висновування може йти в напрямі: 1) від часткового до загального; 2) від загального до часткового; 3) від часткового до часткового на підставі подібності в цілій низці ознак. Тим-то наукові методи висновування можна поділити на індуктивні, дедуктивні та методи аналогії» (четвертий погляд).

Отже, Г. Ващенко запропонував таку класифікацію методів навчання (аналогічну методам науки):

- методи апріорні та апостеріорні;
- методи емпіричні та експериментальні;
- методи аналітичні та синтетичні;
- методи індуктивні, дедуктивні та методи аналогії [41, с. 113].

Свої міркування щодо методів навчання та їх класифікації вчений ґрунтував на двох важливих моментах: по-перше, на традиційному визначенні

навчального процесу як прямої та постійної взаємодії вчителя та учня. При цьому він вважав, що учень є центральною фігурою навчального процесу – він працює (навчається), а вчитель – його працю організовує (викладає); по-друге, вбачав головним критерієм класифікації методів навчання співвідношення таких якостей як «активність» і «пасивність».

Г. Ващенко звертає увагу на вирішальну роль учителя в організації навчального процесу. Адже саме від нього залежить, які функції виконує учень на уроці: чи залишається пасивним і тільки сприймає, механічно повторює те, що йому подає вчитель, або навпаки, виявляє найбільше ініціативи й активності, а вчитель стимулює цю активність і керує нею.

Педагог зазначав, що не існує абсолютно активного чи абсолютно пасивного методу навчання, йдеться про міру активності чи пасивності учня в навчальній роботі. Останнім часом у педагогічній практиці помічається збільшення активності учня.

Отже, Г. Ващенко запропонував поділити методи навчання на три категорії:

- 1) пасивні;
- 2) напівактивні;
- 3) активні.

При організації навчання *пасивними методами* учень тільки механічно засвоює матеріал, який подає вчитель. Характерні ознаки цих методів: вчитель – непорушний авторитет і головний передавач знань, сам організовує і визначає зміст роботи; в учнів переважає механічна пам'ять; аналогія – форма висновування; головне знаряддя – навчання або писання; сувора дисципліна визначає слухняність і покірливість учнів.

До пасивних методів належать:

- метод заучування зі слів учителя;
- лекційний метод;
- метод механічного заучування книжки певними частинами;
- метод пасивного переймання вчителевих дій.

Наприклад, представимо тут погляд вченого на сутність і завдання лекції та вимоги до її підготовки і проведення. На думку Г. Ващенка, «Лекція може дати добрі наслідки, коли вона відповідає таким вимогам:

1. За своїм змістом лекція має стояти на належному науковому рівні...
2. Лекція мусить мати струнку структуру. Будучи суцільною за змістом і формою, вона мусить чітко розподілятися на логічно зв'язані між собою частини, що розкривають певну тему.

Звичайний склад лекцій такий:

- а) Вступ, у якому визначається тема лекції і зміст її зв'язується зі змістом вже засвоєних розділів курсу й розкривається актуальність теми...
 - б) План лекції, себто визначення порядку питань, що їх має розглядати лектор...
 - в) Виклад теми лекції. Це – центральна частина її. Вона має відповідно до плану, послідовно розкрити зміст теми...
 - г) Заключна частина. В ній лектор робить підсумки думок, поданих у лекції...
3. Мова лекції повинна бути правильна як з боку граматичного, так і з стилістичного, і доступна для розуміння учнів...
 4. Форма лекцій має бути жива й цікава...
 5. Лектор повинен звертати пильну увагу на вимову, що має бути зразком для слухачів.
 6. Лектор повинен також звертати увагу на т. зв. допоміжні засоби мови: інтонацію, міміку і жести. Основна вимога до них — це природність і відповідність до змісту лекції...
 7. Під час лекції учитель має сидіти або, ще краще, стояти за кафедрою, так щоб він міг бачити усіх учнів...
 8. Лектор неодмінно мусить готувати перед лекцією конспекти. У вищій школі цим конспектом він користується в процесі читання лекції, що ніскільки не знижує якості її...

9. Треба звертати увагу і на темп лекції... Слід було б експериментально встановити нормальний темп для лекції залежно від змісту її та віку слухачів...

10. Нарешті, лектор мусить тримати повний контакт з аудиторією, бо без цього навіть добре побудована й майстерно виголошена лекція не дасть добрих наслідків...» [41, с. 194-197].

Г. Ващенко наголошував, що найбільшу ефективність лекція має у старших класах та вищій школі, де «вчаться старші підлітки й юнаки, що мають уже достатню кількість знань і розвинуті інтелектуальні здібності». Педагог також стверджував про доцільність застосування лекційного методу на годинах історії і літератури, «себто на таких дисциплінах, у викладанні яких, поряд з освітніми моментами, визначне місце посідають моменти виховні» [41, с. 194].

До пасивних методів навчання Г. Ващенко відносив і розповідь учителя. Цей метод навчання найбільш поширений у початковій та середній школі.

До розповіді вчителя професор Г. Ващенко ставив певні вимоги:

- доступність для дитячого розуміння;
- досконале уявлення вчителем у процесі розповіді того, що він подає учням;
- раціональний вибір форми розповіді та її темпу (форма і темп повинні відповідати віковим особливостям учнів);
- підсилення розповіді наочними засобами (таблиці, малюнки) [41, с. 200-204].

Одним із видів розповіді є художнє і творче оповідання. На думку Г. Ващенка, основне завдання художнього і творчого оповідання – подати учням яскраві образи, вплинути на їх фантазію та почуття [41, с. 204]. Серед художніх оповідань педагог віддавав перевагу казкам, зокрема їх значенню у системі навчання і виховання молодших школярів. Він наголошував: «...значення має вона (казка – авт.) і як засіб національного виховання. У казці відбивається світогляд народу, його мудрість і мораль, його минуле, відбивається природа, серед якої він живе, і ставлення до неї, інакше кажучи, — відбивається душа народу. Тому через казку дитина зв'язується з народом, з

його давнім минулим, через неї вона засвоює народну мудрість і народну мову зі всіма її багатствами» [41, с. 207]. На думку вченого, художні і творчі оповідання можна використовувати і в шкільному навчанні, і в діяльності молодіжних організацій, наприклад, Пласту.

Водночас Г. Ващенко прослідковує використання книг (підручників) для підсилення методичного інструментарію процесу навчання. Педагог вважав книжку одним «із наймогутніших засобів культури». Він наголошував, що у книзі «найекономніше, найзручніше зберігаються здобутки культури і тому школа не виконає свого завдання, коли не навчить дітей володіти і користатися з книжки» [41, с. 212]. Цікавим, на наш погляд, є твердження вченого: «...треба зовсім відкинути думку про те, що діти вивчають у школі книжки. Вони вивчають живу дійсність. За неправильної організації навчання іноді книжка не те що не допомагала, а навіть заважала дітям вивчати життя. Вона стояла між дітьми і дійсністю» [41, с. 212]. Справді, для того щоб вивчити дійсність, потрібно поспостерігати за нею, пізніше набравшись достатньо матеріалу із спостережень, обробивши його, можна приступати до роботи з книгою чи підручником. Тому Г. Ващенко виділяв два завдання книги у навчальному процесі:

1. Допомога у підбитті підсумків проведеної роботи (спостереження за дійсністю).

2. Поширення знань (подання матеріалів, які учні не можуть спостерігати в дійсності) [41, с. 213].

При цьому шкільні підручники мають відповідати таким вимогам:

- 1) за своїм змістом вони мусять стояти на рівні сучасної науки навіть тоді, коли призначені для дітей молодшого шкільного віку;

- 2) зміст і форма підручника мають відповідати віковим особливостям дитини і бути для неї зрозумілими, принаймні після пояснень учителя;

- 3) виклад тексту мусить бути систематичним і послідовним;

- 4) підручник повинен збуджувати інтерес до знань, стимулювати самостійні пошуки учнів;

- 5) мова підручника мусить бути точна, проста і в той же час жива;

б) крім освітніх завдань, книжка має виконувати й завдання виховні. Вона покликана виховувати любов до рідного краю свого народу, пошану до наших історичних діячів та кращих традицій, сприяти вихованню моральної свідомості учнів [41, с. 216].

Для того, щоб виробити в учнів ефективні методи роботи з друкованими джерелами, на думку професора Ващенка, школа повинна стимулювати вироблення навичок: правильно фіксувати прочитане (навички конспектування), складати цитатники, користуватися словниками, написання статей на основі декількох джерел.

При організації навчання *напівактивними* методами учень свідомо засвоює матеріал, який подає вчитель. Характерні ознаки: вчитель обирає зміст і техніку навчання; технічні засоби для їх кращого засвоєння; з інтелектуальних процесів переважає логічна пам'ять; дедукція, аналогія і індукція – форми висновування; знаряддя навчання – розмова, наочні посібники (речі і явища природи); шкільна дисципліна не має суворого (жорстокого) характеру.

До напівактивних методів належать:

- вербальні (метод бесіди, метод запитань – відповідей (сократівський);
- наочні (ілюстративні, екскурсії, лаєвський метод (малювання, ліплення тощо)).

У статті «Сообщающая беседа» Г. Ващенко окреслював перелік вимог до повідомляючої бесіди вчителя:

- бесіда повинна мати науковий характер,
- бесіда не повинна перетворюватися «в пустую эвристику» (в процесі бесіди учень повинен отримувати не готові висновки, а робити їх сам);
- бесіда повинна проходити по наперед наміченому плану;
- бесіда повинна стимулювати самостійну роботу учня [121].

Професор Г. Ващенко виокремлював два способи побудови структури бесіди. Індуктивна застосовується у тих випадках, коли учням потрібно повідомити нові правила або закони, які не можуть бути виведені з більш загальних законів, а дедуктивна – коли учні вже засвоїли якийсь матеріал і на

основі нього під керівництвом вчителя виводять похідний закон або часткове правило. Також педагог зазначав: «Активность беседы в значительной мере зависит от того, насколько удачно подобраны примеры, конкретные факты и предметы, насколько удачно поставлен опыт» [121, с. 40]. Важливим, на нашу думку, є те, що під час проведення бесіди педагог повинен стимулювати активність та самостійну роботу учнів. Г. Ващенко наголошував, що «в процессе беседы учитель должен так ставить вопросы и организовать работу класса чтобы учащиеся сами под его руководством давали определение научных понятий». Неправильно роблять ті педагоги, які самі дають визначення понять, не залучаючи до цього учнів, і потім вимагають, щоб вони точно засвоїли дані їм формулювання [121, с. 42]. Такою «активною» бесідою науковець вважав сократівський метод її ведення. Г. Ващенко вказує на те, що сократівський метод можна було б віднести і до активних методів навчання, проте активність учня обмежується тим, що всім ходом роботи з усіма його деталями керує вчитель. Учні не самостійно доходять певного висновку – його дає дітям учитель [41, с. 118]. Науковець вказував на хиби такого методу: відсутність нових знань, поверхнева самостійність учня, невизначений для учня план бесіди, а також такий метод «в непевних руках може бути засобом до нав'язування учневі зовсім неправильних думок, незважаючи на зовнішню самостійність учня» [41, с. 251]. Цінність сократівського методу, на думку Г. Ващенка, полягає в розвитку в учнів логічного мислення та здатності до міркувань і побудови висновків.

Наступним видом напівактивних методів навчання, за Г. Ващенко, є наочні. Педагог поділяє їх на три групи залежно від характеру самої наочності. Перший вид наочності – ілюстрування відомостей за допомогою малюнків, моделей, препаратів, різних приладів; другий вид – це екскурсія, спрямована на уточнення та зміцнення знань, які подавалися на уроці; третя форма – це лаєвський метод: фіксування знань за допомогою малювання, ліплення, моделювання [68, с. 148]. Відповідно до особливостей використання, професор Г. Ващенко поділяв засоби наочності на ті, які використовують перед поясненням матеріалу, які супроводжують пояснення і ті, що використовуються

після пояснення матеріалу, конкретизуючи його [41, с. 238]. Науковець акцентував увагу також на певних вимогах щодо наочних методів навчання:

- демонстрація та ілюстрація мусять проводитися за добре продуманим планом у певній логічній системі й послідовності;
- засоби наочного навчання мають бути естетично оформленими, відповідно до вимог граматики та стилістики;
- відбір наочних посібників мусить відповідати меті уроку, його змісту та віковим особливостям дітей.

Музику і співи, вважав Г. Ващенко, слід використовувати як засіб наочності на годинах рідної мови, історії, літератури та характеризуючи творчість композиторів.

Водночас Г. Ващенко застерігав: «Методи наочного навчання... можуть дати й значні позитивні наслідки, а можуть затримати розвиток абстрактного мислення учнів і навіть сприяти лінивству думки, в залежності від того, як вони застосовуються» [41, с. 240].

З цього погляду Г. Ващенко поділяє наочність на такі типи:

- предметна (демонстрація та ілюстрація самих предметів: рослини, мінерали, досліди);
- образна (зображення предмета у формі малюнка чи моделі);
- умовна (схеми, діаграми, графіки, географічні чи історичні карти) наочність;
- музика і співи.

У своїх міркуваннях професор Г. Ващенко частково залишався на позиціях т.зв. педагогіки «дії» – течії в реформаторській педагогіці кінця XIX – початку XX ст. в Німеччині, яка зводила виховання до вироблення реакцій і була спробою біологізувати педагогіку. Засновником цього напрямку був німецький педагог Вільгельм Лай (1862–1926), який вважав, що кожен психічний акт – це відповідь на зовнішнє або внутрішнє подразнення і складається з трьох моментів: враження, перероблення вражень і їхнє виявлення. Кожен психічний акт – це єдиний процес і поєднує всі три моменти. Але в єдиному психічному процесі вони можуть мати різне місце. Це особливо

стосується дітей. У дорослих момент перероблення (обмірковування вражень) відіграє більшу роль, ніж у дітей.

В. Лай критикував навчання за те, що головна увага в ньому зверталася на перші два моменти і нехтувався третій. Зловживаючи слухом та почасти зором, школа подавала дітям відомості і вимагала їх застосування. Діти, на думку В. Лая, повинні не тільки засвоювати знання, але й виявляти їх, тим більше, що дитяча вдача має моторний характер.

Способи виявлення вражень можуть мати у школі різноманітний характер. Діти можуть зафіксувати їх у малюнку, ліпці, вирізуванні, слові (усні та письмові оповідання, співи), складних актах поведінки (іграх, громадській роботі і т.д.).

Звернувши увагу на найголовніше у навчальній системі В. Лая, Григорій Ващенко зауважував, що вона застосовувалася частково, у формі так званих активно-ілюстративних методів. Він зазначив, що в 1920–1922 рр. активно-ілюстративні методи широко практикувалися у школах Полтави. Учні багато часу присвячували виготовленню ілюстрацій до програмового матеріалу у вигляді малюнків, виробів з дерева тощо. За В. Лаєм, це було здійснення принципу кореляції [94]. Однак цей метод Г. Ващенко відносив до напівактивних через вагоме втручання у роботу дітей вчителя (вибір теми роботи, скеровування процесу дії) та мінімум самостійності учнів у представленні кінцевих результатів роботи (результат як фіксація набутих знань і тільки).

Активні методи навчання найбільшою мірою розраховані на розвиток в учнів ініціативи і самостійної думки. Вчитель дає учням завдання, вказує основний напрям роботи, організовує оточення. Працюючи самостійно, в окремих випадках, учні можуть звернутися за допомогою до вчителя.

Характерні особливості *активних методів*: з інтелектуальних процесів переважає логічне мислення, використовуються усі форми висновування (особливо індукція), учень сам доходить висновків і формулює їх; потрібне особливе обладнання: кабінети, лабораторії, прості і складні прилади, замість підручників – довідники, робочі книжки, архівні джерела, дисципліна – робоча.

Активні методи поділяються на:

- дослідницькі (рефератно-семінарський, лабораторно-дослідний, екскурсійно-дослідний);
- методи проектів (розв'язування практичних проблем).

За Г. Ващенком, дослідницькі методи стосуються такої роботи, коли учень розв'язує переважно теоретичні завдання, виступаючи вченим-дослідником. Вчений наполягав на наявності подібних рис у досліді вченого й досліді дитини. Подібності в особливостях формальних розумових процесів: і вчений, і дитина ставлять перед собою певне питання щодо явищ і розв'язують його через спостереження та певну систему міркувань.

Дослідницькі методи включають три форми:

- рефератно-семінарський метод (об'єктом досліду є красне письменство і наукові твори, архівні матеріали);
- лабораторно-дослідний;
- екскурсійно-дослідний (об'єктом досліду є речі, явища природи, суспільне життя людини).

При лабораторно-дослідному методі вивчення природи здійснюється у штучних умовах за допомогою приладів, із застосуванням експериментальних методів; при екскурсійно-дослідному – в природних умовах, із застосуванням емпіричних методів.

Г. Ващенко підкреслював, що дослідницький метод повинен спиратися на особистий досвід дитини, на її власні спостереження, тобто слід формувати спеціальну культуру дитячої спостережливості. З цією метою він пропонував використовувати дидактичний матеріал Марії Монтессорі. Особливого значення педагог надавав природним умовам оточення, які дають багатий матеріал для дитячого спостереження. Так, він рекомендував організовувати прогулянки в природу, які завжди можна і слід використовувати для розвитку в дітей спостережливості й навіть проводити цю роботу в певній системі, що її розробив вихователь [41, с. 307].

Результати дитячих спостережень, дослідів Г. Ващенко пропонував оформлювати й зберігати у формі ілюстративних робіт: колекції природного

матеріалу, малюнки, аплікації, вироби із залишкового матеріалу тощо. Науковець був глибоко переконаний у тому, що впроваджувати дослідний метод у педагогічну діяльність зможе лише педагог, який має хист до експериментальної роботи. Треба насамперед, щоб сам вихователь мав живий інтерес до наукових дослідів, оволодівав методами дослідницької роботи: «Він повинен уміти мислити над довколишніми явищами, повинен бути краєзнавцем-дослідником» [41, с. 329].

Методу проектів в процесі навчання значну увагу приділив у свій час відомий американський учений У.Х. Кілпатрик. Він розробив систему навчання і виховання, яка дістала назву «інструменталізм». Учений вважав, що найкращий спосіб побудови навчальної програми полягає в організації серії дослідів, коли учні під керівництвом учителя приходять до особистих висновків, які потім можуть використати у своїй подальшій діяльності. На думку У. Кілпатрика, метод проектів – метод планування цілеспрямованої діяльності у зв'язку з розв'язанням певної задачі в реальних життєвих обставинах. Метод проектів, за У. Кілпатриком, – це певний іспит для учня, в процесі якого він набуває впевненості у собі, у нього розвиваються навички спілкування, взаємодії у процесі спільної праці. Головна перевага методу проектів полягає у тому, що в процесі навчання одночасно можна здійснити контроль знань, умінь та навичок, якими володіє учень. У. Кілпатрик виділяв систему різних проектів, зокрема: виробничий проект (ручна праця, малювання, вирощування), споживацький проект (перегляд картин, прослуховування музики), проблемний проект (з постановкою проблеми задалегідь), проект тренування (відпрацювання навичок та умінь), проект спеціалізації (поглиблення конкретної сфери пізнання). На практиці всі ці види проектів перетинаються і доповнюють один одного [41, с. 339].

Великої уваги аналізу методу проектів приділив у своїх дослідженнях і Григорій Ващенко. Передовсім його зацікавили переваги характерних ознак цього методу, тобто «повна і органічна узгодженість навчання з наочним життям, а також із різноманітними інтересами дитини, включаючи сюди не тільки суто інтелектуальні, але й інтереси іншого порядку», а також те, що

цей проект ставить «учня в становище, аналогічне до становища дорослої людини... Працюючи за методом проектів, він нагадує практичного діяча: агронома, лікаря, інженера і т. д.» [41, с. 332]. Важливо, на наш погляд, зауважити, що Г. Ващенко обґрунтовує різницю між позиціями учня при використанні дослідницького методу та методу проектів на користь останнього.

Позитивні риси методу проектів професор Г. Ващенко вбачав у тому, що він спрямований на розвиток «технічного» (практичного–авт.) мислення. Педагог писав: «учні використовують і теоретичні знання, що вони набули в процесі навчання, а разом з тим, зміцнюють їх, перевіряють та набувають нових знань» [41, с. 334]. При цьому він наголошує на тому, що «об'єднання теорії з практикою тільки тоді характеризує метод проектів, коли в основі його лежать творчі шукання учня» [41, с. 332].

Оскільки Г. Ващенко був прихильником методу проектів, то він наполягає на домінантній ролі під час навчання саме цього методу, звісно ж, із застосуванням різних способів організації освітньої діяльності. Учитель, обираючи метод, має зважити на вік дітей, обсяг програмового матеріалу, на устаткування школи тощо. Найкращим визнається той метод, який найбільшою мірою відповідає меті навчання й умовам, в яких воно відбувається.

Г. Ващенко звертав увагу читачів на деяку *подвійність* своєї класифікації, але зазначав, що вона «дає можливість характеризувати їх в основних рисах і приділити кожному методу певне місце в техніці навчальної праці. У ній кожний окремий метод характеризується в усіх своїх елементах» [41, с. 121].

Г. Ващенко підмічає, що деякі назви методів навчання мають історичне походження, пов'язане з ім'ям якогось великого педагога (сократівський) чи відповідають і вказують на істотну ознаку змісту методу (екскурсійно-дослідний). Історичні назви не слід відкидати, адже вони прижились у педагогічній науці і користуються популярністю.

Існує велика кількість назв методів навчання. «Але було б дивно, якби протягом довгого часу розвитку освіти людство вигадало якихось два-три

методи навчання і цим обмежилось. Річ не в кількості назв методів, а в точності і однаковому їх розумінні» [41, с. 121].

Педагог підкреслює, що подана ним класифікація не є остаточною і безперечною. «Це тільки матеріал до їх класифікації. Остаточна ж, природна і цілком наукова класифікація – справа майбутнього», що вимагає детального аналізу навчального процесу та ґрунтовного вивчення історії методів навчання.» [41, с. 121].

Отже, Г.Ващенко розкрив своє розуміння поняття методу навчання, здійснив глибокий аналіз поглядів педагогів-дослідників на проблему кваліфікації методів навчання. Він відзначив складність проблеми і хибність позицій деяких науковців через однобічний, обмежений підхід до класифікації.

Суттєвим у поглядах Г.Ващенко на класифікацію методів є положення про необхідність аналізу техніки навчального процесу і врахування того, що ця техніка складається з двох основних елементів: інтелектуальних процесів, що характеризують роботу учня та організованої системи способів, які використовує учитель. Слід враховувати і особливості наукових методів роботи. Сучасні докорінні зміни в системі освіти вимагають підвищеної уваги до формування людини, а у зв'язку з цим – оновленої парадигми виховання. В її основі – розуміння дитини як суб'єкта і мети виховання, забезпечення з цією метою у навчально-виховних закладах суб'єкт-суб'єктних морально-естетичних взаємин на рівні співробітництва і співтворчості. Подібні ідеї дитиноцентризму знаходимо і в творчості Г. Ващенко. Підсумовуючи все вищевикладене, наводимо твердження академіка А.Алексюка: «... Ми звертаємось до педагогічної спадщини Григорія Ващенко не лише як до педагога уже минулої доби, а й як до сучасного історика української школи і педагогіки. Його педагогічні міркування та рекомендації щодо суті методів навчання, їх вибору і застосування вчителем у своїй абсолютній більшості є слухними і для сучасної школи, для її учнів та вчителів, усіх педагогів України» [136].

2.3. Використання ідей Григорія Ващенка в сучасному освітньому просторі України

Здійснюючи концептуальний виклад науково-педагогічних ідей Г. Ващенка, необхідно окреслити шляхи впровадження його педагогічних ідей в освітню систему сьогодення.

Найбільш загальні відомості про життя й педагогічну діяльність Григорія Ващенка, напрями використання педагогічної спадщини науковця містяться у матеріалах роботи Педагогічного Товариства імені Григорія Ващенка. Історично склалося так, що українські педагогічні товариства багато зробили для розвитку національної свідомості та зміцнення національно-культурних традицій нашого народу і гуртували освітян навколо своїх педагогічних ідей. Одним із таких у роки незалежності України і стало Всеукраїнське Педагогічне Товариство імені Григорія Ващенка, діяльність якого вивчена ще недостатньо.

Основною передумовою створення Педагогічного Товариства імені Г. Ващенка стало прийняття у 1991 році Концепції національної школи, над якою працювала група освітян під орудою Ірини Калинець, народного депутата України, начальника Львівського обласного управління освіти у 1990–92 рр. та Омеляна Вишневського, професора Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, який розробив і виклав основні засади відродження національної школи у праці «На шляху до рідної школи» [142, с. 27-28]. У червні 1994 р. відбулась науково-практична конференція «Національне виховання молоді у навчальних закладах» у залі Львівського державного університету, на якій були присутні науковці, педагоги вищої школи, вчителі. На конференції обговорювалися концепції українського національного виховання. І вже тоді визріла ідея створення педагогічного товариства як громадської організації. 22 березня 1995 р. відбулось перше засідання ініціативної групи для заснування Педагогічного Товариства та розпочалась робота над Статутом і підготовкою Установчих зборів. 22 травня 1995 р. можна вважати днем заснування товариства. В цей день відбулись Установчі збори Львівського Педагогічного Товариства імені Григорія

Ващенко. Першими членами Товариства стали 50 учасників Установчих зборів, серед них організатори згаданої вище конференції у Львівському держуніверситеті ім. І.Франка. На конференції було обрано керівні органи та склад правління з 15 осіб. Всі учасники зборів отримали вперше виданий у Полтаві «Виховний ідеал» Г. Ващенко. На Установчий Конгрес Всеукраїнського Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенко делегували 12 членів Львівського Педтовариства.

У вересні 1995 р. відбувся Установчий Конгрес Всеукраїнського Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенко у Києві, що зібрав 192 делегати з 19 областей України, серед – них народні депутати України, громадські та політичні діячі, 19 докторів наук, 27 кандидатів наук, педагоги вищої та середньої школи [157; 310]. У роботі Конгресу взяли участь магістр Омелян Коваль (Бельгія), професор Григорій Васькович (Німеччина), письменник Євген Сверстюк та інші. Прийнято Статут, сформовано керівні органи товариства та затверджено емблему (рис 2.1.).

Рис 2.1. Емблема Всеукраїнського Педагогічного Товариства імені Григорія Ващенко

Головою Товариства був обраний академік Анатолій Погрібний, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка, дійсний член НТШ, письменник, культурний та громадський діяч, який виголосив доповідь про діяльність Товариства. У ній були акцентовані першочергові завдання організації. Це – обстоювання засад української національної освіти, її підпорядкованість справі побудови Української держави, пропагування та захист системи освіти і виховання, що її створили видатні українські педагоги Г. Ващенко, А. Волошин, Б. Грінченко, І. Огієнко, С. Русова, С. Сірополко,

Г. Сковорода, В. Сухомлинський К. Ушинський, та ін. Відзначалось, що для досягнення цих цілей Товариство розробляє власний проект реформування та демократизації освіти в Україні, організовує лекції, науково-практичні конференції, семінари, співпрацює з педагогічними установами, творчими спілками, державними й громадськими освітньо-культурними закладами. У рамках відкриття Конгресу відбулася презентація двох видань Товариства — фундаментальної праці Григорія Ващенка «Загальні методи навчання» [1], що не мала аналогів в українській педагогіці (вийшла ця книга як другий том творів Г. Ващенка, першим була його книга «Виховний ідеал» – 1995), і книги новаторських педагогічних концепцій «Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні» [157].

З метою популяризації концепції національного виховання та освіти у 1996 р. було організовано два «круглі столи» на теми «Християнство у системі українського виховання» та «Концепція сучасного українського виховання», учасники яких рекомендували керівникам освіти спільно з членами Товариства ім. Г. Ващенка, розпочати роботу над програмою впровадження Концепції та опрацюванням нової редакції програми з християнської етики на основі діючих на той час експериментальних програм. У зв'язку з цим у 1996 році, Товариство підготувало до друку методичний посібник О. Вишневського «Сучасне українське виховання» та видало його накладом у 2 тис. примірників [146]. Теоретичні матеріали цих «круглих столів» подали на своїх сторінках обласна педагогічна газета «Основа» та всеукраїнська «Освіта».

Важливо зауважити, що у жовтні 1997 р. спільним рішенням Колегії Міністерства освіти України і Президії Академії педагогічних наук (протоколи №20/6-5 і 1-7/10-103) затверджено систему відзначення особливих успіхів педагогічних працівників у розвитку педагогічної освіти та науки України, що забезпечується п'ятигалузевою структурою нагород – іменних медалей визначних педагогів України: Софії Русової, Бориса Грінченка, Григорія Ващенка, Івана Стешенка та Івана Огієнка. У листопаді цього ж року Педагогічне Товариство зібралося на свій Другий Конгрес у Києві. На ньому одним із важливих питань було обговорення проблеми виховного впливу

українського телебачення. Конгрес звертав увагу президента України, урядових структур, педагогічної громадськості, всього нашого народу на те, що стан справ на нашому телебаченні суперечить статті 17 «Конвенції про права дитини» (1989), де йдеться про її право на захист від шкідливої інформації, і закликав зробити все можливе для морального й національного очищення екрану центрального телебачення, як і телебачення на місцях, оскільки цей сильний чинник виховання, якщо буде діяти всупереч національним цілям, він заподіє велику шкоду державності і моральному здоров'ю нашої молоді [357]. На виконання ухвали II Конгресу Всеукраїнського Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка було створено, як благодійну організацію, Міжнародну педагогічну Фундацію ім. Г. Ващенка, яка ставила перед собою такі основні завдання (див. додаток Е):

- пропагування ідей українського національного відродження у педагогічних та студентських колективах, широких колах громадськості;
- пропагування і популяризація освітньо-виховної системи Г. Ващенка та впровадження його педагогічних ідей у різні ланки освіти в сучасній Україні;
- увіковічення пам'яті Г. Ващенка в Україні;
- надання допомоги Всеукраїнському Педагогічному Товариству ім. Г. Ващенка у виданні його творів та праць інших діячів української національної педагогіки;
- підтримка вчителів, студентів, науковців, які практично реалізують та розвивають педагогічні ідеї Г. Ващенка, інших видатних українських педагогів – обстоювачів національних засад в освіті й вихованні.

У травні 1998 р. з ініціативи Педагогічного Товариства до 120-ліття від дня народження видатного українського педагога відбулася наукова конференція, де всі її учасники (понад 250 осіб) одержали можливість ознайомитися з багатьма педагогічними ідеями Г. Ващенка, оскільки в саме тоді вийшла у світ збірка його праць «Вибрані педагогічні твори». Вступне

слово на конференції виголосив А. Погрібний. У його виступі та промовах учасників наголошувалося на необхідності активного вивчення та творчого використання багатой педагогічної спадщини вченого-педагога у практичній навчально-виховній діяльності.

З 1999 р. Товариство почало активно видавати серію брошур професора О. Вишневського для самоосвіти вчителів під загальною назвою «Сучасне українське виховання». Ці книжечки також надсилалися зацікавленим педагогам.

Квітень 2000 р. ознаменувався конференцією під назвою «Життя віддане служінню народові», яка була присвячена 122-й річниці від дня народження Г. Ващенка, що проходила в педагогічному училищі ім. І. Филипчак (м. Самбір).

На початку червня 2000 р. у Києві відбувся 3-й Конгрес Всеукраїнського Педагогічного Товариства імені Григорія Ващенка, в роботі якого взяла участь і делегація Львівської обласної організації. Голова Всеукраїнського Педагогічного товариства академік А. Погрібний у доповіді відзначив роботу Львівської організації як кращу в Україні. Член її правління, професор Дрогобицького педагогічного університету ім. Івана Франка О. Вишневський був нагороджений медаллю Григорія Ващенка і дипломом, а голова секретаріату організації Оксана Гентош була визнана кращим освітянином 1999 року, нагороджена грамотою і відзнакою [1]. Провідною в роботі Конгресу була ідея, висловлена А. Погрібним про те, що доки не буде цілеспрямовано здійснюватися курс на утвердження українських національних пріоритетів, доки національна ідея не сповниться тривким національним змістом, доти не збудується Українська національна держава. Мова велася і про деякі позитивні зміни в освітній системі, про те, що створюються нові освітні програми, видаються нові підручники, де викладено нові підходи в педагогіці, про вивільнення дедалі більшої частини вчительських кадрів від ідеологічної заангажованості імперських часів. Йшлося і про те, що видатний педагог Г. Ващенко був великим українським державником-патріотом. Він свою педагогічну думку спрямував на процес українського державотворення.

Товариство наголошувало, що пропагуючи ідеї Г. Ващенка, воно іде в авангарді тієї педагогічної думки, яка потрібна Україні, аби вона зростала в міцну європейську державу. На 3-ому конгресі неодноразово акцентувалось, що державницькі концепції освіти й виховання Г. Ващенка повинна належно підтримувати і держава. Оскільки на державному рівні достатня увага розв'язанню цієї проблеми не приділялась, одним із пріоритетних завдань своєї діяльності Товариство визначило повернення спадщини Г. Ващенка в Україну та її популяризацію серед освітян і широких кіл громадськості.

2001 р. для Педагогічного Товариства розпочався з організації науково-практичної конференції «Національна ідея в українському вихованні», а 26 квітня 2001 р. у Києві пройшла наукова конференція «Державна мова у новій системі освіти та виховання у навчальних закладах України». Її організаторами виступили Товариство «Просвіта» і Всеукраїнське Педагогічне Товариство ім. Г. Ващенка.

У 2003 р. Товариство разом із громадськістю відзначало 125-річчя від дня народження Григорія Ващенка як вченого-педагога й Українця з великої літери, в творах якого відображена цілісна система поглядів на освіту та виховання молоді [230, с. 10]. У цей рік було організовано чимало педагогічних семінарів, читань, конференцій, дискусій. Міністерство освіти України видало розпорядження про відзначення 125-ліття Г. Ващенка у ВНЗ, яким було рекомендовано проведення семінарів, конференцій, презентацій друкованих видань тощо. Один із таких семінарів відбувся в Інституті фізичної культури, де з доповіддю виступив А. Погрібний і презентував книгу «Роздуми про наболіле». Була також видана його праця «Видатний національний педагог Григорій Ващенко» [301].

У квітні цього ж року у Києві пройшла Міжнародна науково-практична конференція «Григорій Ващенко і його роль у розвитку національних засад освіти та виховання в Україні». Від Львівського осередку Товариства її учасниками були та виступили з доповідями: Омелян Вишневський, Оксана Гентош, Андрій Окопний, Марія Чумарна і Наталія Ярема [317]. Тоді ж розпочався четвертий Конгрес цього Товариства, на якому про його діяльність

звітував А. Погрібний (як його голова) та голови обласних організацій. Львівське Товариство було названо серед кращих і відзначено «Медаллю Григорія Ващенка».

У 2005 р. Товариство налічувало вже 343 члени. У травні цього року відзначалося 10 років його заснування у Львові, вийшов у світ збірник матеріалів до ювілею «10 років школи громадянства» і відбулася науково-практична конференція «Громадські ініціативи у системі сучасної освіти» [1].

У грудні 2006 р. пройшов п'ятий Конгрес Всеукраїнського Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка. 23 квітня 2008 р. Товариством у Київському міському будинку учителя була організована міська конференція, присвячена 130-й річниці від дня народження видатного українського педагога. Ювілейну дату широко відзначала вся педагогічна громадськість міста. Таке зібрання дало можливість ще раз повернутися до духовних витоків педагогічної спадщини великого педагога, визначити пріоритетні напрями розвитку сучасної педагогічної науки і практики. До 130-річчя від дня народження професора Григорія Ващенка відбувся також педагогічний конгрес на тему: «Духовно-моральна парадигма творчості Григорія Ващенка». Організаторами заходу виступили Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Інститут вищої освіти АПН України, Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, Полтавський обласний інститут післядипломної освіти імені М.В. Остроградського, Всеукраїнське Педагогічне Товариство імені Григорія Ващенка. Проводився конгрес на базі Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, де і було відкрито кімнату-музей Г. Ващенка. Тематична структура експозиції музею розроблена за такими основними розділами:

1. «Автобіографія»;
2. «Полтавський період»;
3. «Мюнхенський період»;
4. «Етапи життя та основні праці»;
5. «Заповіти і сучасність».

Екскурсії у кімнаті-музеї Г. Ващенка проводяться для ознайомлення студентів, учнів та вчителів регіону і країни з педагогічною творчістю вченого, розвитком вітчизняної освіти. Фонди музею використовуються під час організації науково-дослідницької діяльності викладачів і студентів

університету, роботи творчої наукової групи, в процесі вивчення спеціального навчального курсу «Музейно-педагогічна діяльність як засіб виховання».

Науково-педагогічні читання, присвячені 130-річчю від дня народження українського вченого, педагога й освітнього діяча, відбулися також у Львівському національному університеті імені Івана Франка (див. додаток Ж).

Ім'я відомого українського педагога Григорія Ващенка повернулося в Україну із його творами, які були видані при безпосередній участі Педагогічного Товариства імені Григорія Ващенка. Хронологія виходу у світ цих творів є такою:

- 1994 р. – «Виховний ідеал», як перший том зібрання творів Г. Ващенка (м. Київ);
- 1997 р. (листопад) – другий том праць вченого-педагога «Загальні методи навчання»;
- 1997 р. – «Вибрані педагогічні твори», куди ввійшло вісім праць педагога, серед яких і «Проект системи освіти в самостійній Україні» (ініціатор видання Львівська обласна організація Всеукраїнського педагогічного товариства ім. Григорія Ващенка);
- 1999 р. – третій том праць Г. Ващенка – його ґрунтовна філософсько-психологічна праця «Виховання волі і характеру».
- 2000 р. – четвертий том «Праці з педагогіки та психології».
- 2001 р. – у видавництві «Українські технології» побачила світ окремим виданням праця Г.Ващенка «Тіловиховання, як засіб виховання волі і характеру».
- 2003 р. – п'ятий том «Хвороби в галузі національної пам'яті».
- 2006 р. (грудень) – шостий том «Спогади. Статті».

Педагогічне Товариство ім. Г. Ващенка виконує широке коло завдань: вивчає творчість Г. Ващенка та заохочує до знання інших, поширює і пропагує його педагогічні ідеї та твори, організовує семінари, конференції, «круглі столи», наповнює національним змістом навчально-виховну роботу з молоддю.

Оксана Гентош, багатолітній керівник Львівського осередку Педагогічного Товариства, констатує: «Минулий час можна назвати часом нереалізованих можливостей, однак, він був для Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка школою громадянства. Досвід десятилітньої громадської праці з відстані часу увиразнив проблеми, труднощі, перешкоди. Перешкоди часто створювались штучно, а через відсутність інформації доводилось витратити багато часу і зусиль. Вражала нещирість посадовців, нерідко імітація ними бурхливої діяльності, за якою були мізерні результати.» [1].

Отже, своє найважливіше завдання сьогодні Товариство вбачає у тому, щоб донести до вчителя потрібну йому книгу, допомогти розширювати горизонти знань, змінитися самому і змінювати світ навколо себе. Працює на громадських засадах, не очікуючи ані визнання, ані нагород. Звісно, що інтелектуальний потенціал Товариства міг би використовуватися раціональніше, однак існують проблеми. Корисні ініціативи людей часто не можуть бути реалізованими через нестачу коштів, відсутність підтримки влади. Однак життя не стоїть на місці, і так чи інакше, нове знайде свою дорогу. І те, що ім'я Григорія Ваценка повернулося на Батьківщину, що його праці сьогодні може прочитати і використати вчитель – найкращий цьому доказ. Та найважливіше – злам у свідомості багатьох педагогів, які впізнали Г. Ваценка як українського педагога-патріота, науковця, практика освіти і виховання молодого покоління.

Інноваційні зміни, що відбуваються у системі освіти України, пояснюються прагненням до вдосконалення якості освітніх послуг як необхідної умови до євроінтеграції. Вступ України до Болонської співдружності передбачає якісні перетворення в системі освіти, де провідним напрямом реформування є розробка та впровадження нових підходів до системи оцінювання шкільних досягнень учнів і студентів. У цьому контексті основне місце посідає тестування як ефективний метод психолого-педагогічної діагностики.

У зв'язку з цим неабиякого значення набуває вивчення та узагальнення історичного досвіду тестів в історії педагогічної думки та школи України 20 –

30-х років ХХ ст., коли тести заповнили освітні установи й широко впроваджувалися для діагностики навчальних досягнень учнів та випускників шкіл. У цей період розробкою та впровадженням тестів як методу діагностики займався і професор Г. Ващенко.

Серед праць ученого можна виділити ті, в яких педагог аналізував доцільність та достовірність використання тестів з метою діагностики і виявлення досягнень учнів. Це праці «Психологічні профілі студентів ПІНО за колективним тестом Россолімо», «Методи об'єктивного обслідування техніки читання», «Фізичні властивості студентів Полтавського ІНО», «Наслідки математичного тесту над дітьми Полтавських шкіл», «Записи поведінки дитячих колективів, яко методи вивчення дитинства», «Родинні умови життя і дитячі правопорушення» [47; 74; 82; 88; 112; 130].

Методи тестів, вважав Г. Ващенко, значно полегшував роботу вчителя, який звітував перед батьками й адміністрацією школи з приводу рівня засвоєння шкільної програми учнями, звівши до мінімуму власну суб'єктивну оцінку. Також педагог зазначав: «Використання тестів дасть можливість...не тільки встановити рівень успішності, але й вирішити питання про доцільність того чи іншого методу навчання» [82, с. 108]. Результати тесту вважалися більш об'єктивними, достовірними, дешевими та зручними порівняно з іншими педологічними методами. Залежно від цілей застосування тест набував форми психологічного чи педагогічного діагнозу. Психологічний тест розглядався як різновид психологічного експерименту, а педагогічний тест, відповідно, як різновид педагогічного. Психологічний тест вимірював рівень загальної обдарованості й окремих видів розумової діяльності. Саме в цій вимірювальній можливості приховувалася уся методологічна сила, у тому ж полягала й основна складність створення ефективного тесту [15]. Педагогічний тест розглядався як метод обліку шкільних досягнень та метод дослідження педагогічного процесу. Як метод обліку тест був спрямований на вимірювання динаміки шкільної успішності. Він давав можливість виокремити успішність шкільної групи з певного предмету, розділу, теми. Стандартизація педагогічних тестів уможлилювала порівнювати успіхи шкільної групи чи конкретного учня

з середньою успішністю класу та встановленою нормою [27]. Якщо за метою використання тести поділялися на діагностичні, тести шкільних досягнень та тести профвідбору, то Г. Ващенко особливу увагу приділяв саме двом першим. Діагностичні тести розкривали рівень успішності, сильні й слабкі сторони окремих учнів, демонстрували наявність сформованих навичок школяра у певному виді діяльності, допомагали виявити помилки, характерні для групи. Тести навчальних досягнень розроблялися спеціалізованими установами на основі шкільних програм і демонстрували ступінь засвоєння програмового матеріалу за шкільними дисциплінами. Так, наприклад, на основі американських тестів з геометрії Hawkes'a та Wood'a були створені вітчизняні тести з геометрії І. Василенка, які виявляли масовий досвід викладання дисципліни та рівень засвоєння програмового матеріалу. Тест складався з двох формулярів, сконструйованих так, що тестування можна було проводити в усіх групах старшого концентру протягом навчального року. Інтенсивність набуття навичок визначали за кількістю розв'язаних завдань та часом, затраченим на роботу. Обидва формуляри містили короткі задачі, подані у вигляді математичних схем, що розв'язувалися на основі певного правила. На виконання завдань за обома формулярами відводилося 100 хвилин [32].

Сучасна освітня система, особливо у зв'язку з розвитком навчально-виховних закладів нового типу, гостро потребує об'єктивних методик психолого-педагогічного обстеження дітей в різних періодах розвитку, особливо — під час зарахування їх на навчання до гімназії чи ліцею, а також спеціальних методів та експериментів, які дали б можливість стежити за динамікою навчально-виховного процесу, результатами його проміжних етапів, проводити діагностування впливів соціального середовища. Таким чином, сказане свідчить про необхідність розвитку і використання в сучасних умовах педологічних пошуків Г. Ващенко.

Продовжуючи аналіз концептуальних напрямів творчого використання педагогічної спадщини Г. Ващенко, варто зазначити, що праці педагога стали настільними книгами для вихователів і вихованців організації СУМ (Спілка Української Молоді) – молодих людей, які живуть і вдосконалюють себе під

відомим гаслом «Бог і Україна». Це гасло є могутньою організуючою і мобілізуючою силою, бо воно органічно найточніше відповідає духовності нації та її потребам. Саме в ньому вся суть праці Спілки, адже це гасло є підґрунтям системи ідейно-програмових засад юнацтва Спілки Української Молоді. Виховання в Спілці відбувається за всіма напрямками виховного процесу, на яких наполягав і відомий науковець: розумового, морального, естетичного, релігійного, фізичного.

Григорій Ващенко розробив концепцію розвитку українських молодіжних організацій на основі поданих ним ідеологічних засад Спілки Української Молоді (СУМ). Ці засадничі постулати українського педагога, на нашу думку, можуть бути використані для створення і діяльності сучасних молодіжних утворень. Зупинимось на деяких з них. Найголовніше Г. Ващенко зазначав, що «усяка громадська, партійна або ідеологічна організація може бути тривкою й розвиватися, коли вона має міцні основи й виникає не випадково, а в силу певних історичних обставин. Навпаки, організації, що не мають тривких засад, що виникають випадково, внаслідок особистих амбіцій окремих людей або якихось несуттєвих мотивів, не мають перспектив на розвиток: вони або швидко розпадаються, або животіють» [75]. На думку педагога, є декілька засад виховання молоді в структурі молодіжної організації. Перша з них віра: «Ім'я Бога мусить бути у нашої молоді не тільки на устах, а й на думці, бо визнання Христа лише на словах мало що важить. Молодь насамперед мусить мати тверду віру в Бога і християнський світогляд» [75]. Окрім вищеназваного фактора, необхідними умовами існування будь-якої молодіжної організації, мають бути також виховання самостійності людини та прагнення до самовдосконалення, виховання любові до Батьківщини, виховання прагнення до знань та освіченості, виховання позитивного ставлення молоді до старшого покоління.

Усі риси характеру – мужність, рішучість, працездатність – не даються людині від природи, вони – наслідком наполегливої роботи людини над собою. Критерієм самовиховання виступає розуміння людиною мети життя. «Основна життєва мета, що її ставить перед собою людина, є рушійною силою в її

діяльності. Відповідно до цієї мети, вона не тільки діє, а й виховує й перевиховує себе, себто формує свою особистість» [101, с. 92]. Завданням молодіжної організації є також розвиток у молоді винахідливості і творчості, що сприятиме у процесах адаптації, інтеграції та реалізації особистості у суспільстві.

Важливою, на думку Григорія Ващенка, є співпраця молодіжних організацій із старшими ровесниками, старшим поколінням. Педагог зазначає: «Молодь має великі запаси енергії і завзяття. Їй властиві ініціатива й палкі поривання. Зате вона має мало потрібного досвіду й виробленого життєвого такту, а тому її поривання можуть іноді призвести до небажаних наслідків. Старше покоління хоч і не має молодечого запалу та енергії, зате передбачливіше й обережніше володіє своїм великим досвідом. Тому ідеальним станом громадського і політичного життя суспільства є такий, коли старше й молодше покоління працюють у повному контакті між собою...» [54, с. 120].

Підсумовуючи, зазначимо, що на основі наведених аргументів, невід'ємною умовою соціалізації молодої людини професор Г. Ващенко вважав її участь у молодіжних товариствах: «Товариство є само по собі дуже важливим чинником у вихованні дітей. Товариші – це твої близькі люди. Любов до них... поширюється потім на цілу націю» [60, с. 21]. Григорій Ващенко зазначає, що для повноти виховного процесу мають існувати міцні зв'язки між школою і родиною, а також між школою, родиною і виховними молодіжними організаціями, які можуть справляти великий доповнювальний вплив на виховання волі, характеру й почуття патріотизму. Школа, дитячі і молодіжні організації відіграють, на думку педагога, значну роль у соціалізації молодої людини.

Сучасні СУМівці твори Григорія Ващенка вважають неоціненним скарбом для молоді в Україні і всієї СУМівської спільноти [338]. Отже, парадигма соціального виховання у межах молодіжних організацій, яку запропонував Григорій Ващенко в середині ХХ ст., спрямована на виховання в Україні молодої людини з певними світоглядом, який «веде її на шлях служіння подвійній високій меті: Богові і своїй нації; Богові як абсолютній Правді, Красі,

Справедливості і нації як реальній земній спільноті, в якій ці абсолютні вартості мають знайти своє втілення» [60, с. 204], не втратила актуальності й сьогодні, у XXI ст.

Аналіз педагогічної спадщини Г. Ващенка свідчить, що в центрі своєї освітньо-виховної системи він ставив моральне виховання, підготовку підростаючого покоління до життя, до праці на користь Батьківщини. Тому педагогічний досвід та ідеї Г. Ващенка повинні стати дієвим стимулом у розвитку української педагогіки на всіх її головних напрямках: методології, теорії і методики навчання та виховання, актуальних проблемах педагогічної майстерності, підготовці вчителів і вихователів.

Найбільш широкі відомості про педагогічну та громадсько-просвітницьку діяльність Григорія Ващенка містяться у матеріалах роботи Всеукраїнського Педагогічного Товариства імені Григорія Ващенка, публікаціях Омеляна Коваля (Бельгія), Гьотца Хілліга (Марбург, Німеччина), Анатолія Погрібного. Сучасні українські педагоги та вчені О. Вишневський, О. Любар, М. Стельмахович вважають, що праці, написані Г. Ващенком, створюють цілісний курс української педагогіки. Позитивно оцінюють спадщину Григорія Ващенка також А. Алексюк, А. Бойко, Г. Бугайцева, О. Гентош, П. Кононенко, В. Майборода [1; 2; 4; 7; 19; 20; 21; 24; 142; 163; 221; 262; 264; 296; 301; 343; 345; 364].

У творах вищевказаних науковців високо оцінена просвітницька, наукова і громадська праця Г. Ващенка. Зокрема, учень професора Г. Ващенка Омелян Коваль, акцентуючи увагу на особистості великого українського педагога, підкреслив: «Великі світочі духу патріотичного, серед яких — І. Огієнко, Г. Ващенко, С. Русова, продовжили й розвинули педагогіку Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Г. Сковороди, Т. Шевченка. Синтез їхньої та народної педагогіки став однією із найяскравіших сторінок світової системи виховання. І безумовно, що найповніше та найдокладніше розкрив у численних працях засади української національної педагогіки Григорій Ващенко» [136, с. 3]. Отже, вже на початку XXI ст. він ставить ім'я Григорія Ващенка в один ряд з іменами великих синів українського народу.

Шанувальник праць і дослідник творчості Г. Ващенка О. Вишневський, аналізуючи його науковий доробок, зазначає: «...значущість цього педагога полягає у тому, що він, як ніхто інший у ХХ ст., увібрав у себе багатовікову українську педагогіку, оберігав її і розвивав далі. І власне у цьому сенсі можемо стверджувати, що його педагогічна спадщина містить у собі цілісну систему поглядів на освіту й виховання молоді.» [44, с. 29]. Сьогоднішня ситуація засвідчує життєвість цих слів.

Досліджуючи педагогічні погляди та ідеї Г. Ващенка у контексті розвитку української педагогіки, ми дійшли таких висновків:

1. У педагогічній спадщині Г. Ващенка можна виділити три групи проблем: загальнопедагогічні ідеї щодо процесу навчання; методичні питання; проблеми національного виховання. Багато з них є актуальними для сучасників.
2. Особливе місце в педагогічній спадщині Г. Ващенка займає дидактика, тобто та частина педагогіки, яка обґрунтовує зміст, принципи і методи навчання. Дидактика Г. Ващенка є науковим узагальненням передового для того часу педагогічного досвіду. Він приділяв велику увагу не тільки практичній педагогічній діяльності, але й популяризації передової педагогічної думки в Україні. Ідучи услід за передовими педагогами свого часу, керуючись настановами К. Ушинського, Г. Сковороди, провідних російських педагогів того часу Г. Ващенко радить навчати та виховувати дітей в любові до Бога та Батьківщини.
3. Навчання та виховання молоді в дусі народності, за Г. Ващенком, це передусім виховання у них любові до Батьківщини. Але треба не тільки любити батьківщину, але й добре знати її, закликав він. Педагог вимагав, щоб діти вивчали рідну мову і літературу, географію та історію, природу рідного краю.
4. Глибоко усвідомивши безпосередні зв'язки, які існують між суспільним життям і вихованням, Г. Ващенко базує педагогічну діяльність на одному з провідних принципів дидактики – принципі поєднання навчання з життям. У своїх педагогічних переконаннях він іде

услід за народом, за його педагогічними ідеалами, історичними традиціями і устремліннями. Педагог прагнув розв'язати істотне для того часу питання наближення школи до народу, потреб життя.

5. Як просвітитель, педагог-державник, професор Г. Ващенко виступав за демократизацію освіти, поширення наукових знань, відстоював право українців на школу з рідною мовою навчання, закликав до професійної підготовки вчителів, боровся проти консервативних середньовічних педагогічних традицій, сприяв втіленню в Україні передової педагогічної думки. Він мріяв про незалежну Українську державу і національну освітньо-виховну систему в ній. Своєю педагогічною системою Г. Ващенко прагнув поставити кожну людину в активну позицію в суспільному і особистому житті, розкрити творчий потенціал кожного, що в ті часи було новим у педагогічному плані і актуальним є сьогодні.

6. Отже, освіта молоді за Ващенком – процес або продукт формування розуму, світогляду, характеру, волі, фізичних здібностей особистості через передачу молодому поколінню культурної спадщини минулого з метою гармонійного розвитку особистості. Провідною ідеєю побудови змісту освіти стала ідея з'єднання морального та розумового виховання підростаючого покоління: навчання та виховання на принципах православної педагогіки, опора на історичні, релігійні, моральні і культурні традиції народу, активне засвоєння досягнень науки. Метою освіти, на думку Г. Ващенка, повинно стати виховання християнина, здатного виконувати обов'язки громадянина своєї держави.

ВИСНОВКИ

Опрацювання історико-педагогічної літератури, архівних документів, першоджерел дало підставу для твердження, що спадщина Г. Ващенко становить цілісне історико-педагогічне явище, у якому органічно поєднуються теоретико-педагогічні ідеї та погляди, узагальнення яких є результатом багаторічної вчительської і викладацької діяльності. У науковому доробку педагога, окрім праць, присвячених розв'язанню проблем педагогіки та психології, приділено увагу питанням філософії та історії.

Встановлено, що творча праця Г. Ващенко складалася з трьох взаємопов'язаних складових – педагогічної, громадсько-просвітницької та літературної. *Педагогічна діяльність* включала такі напрями:

- *творення історико-педагогічної хроніки* (аналіз і висвітлення подій науки та освіти в Україні й за кордоном тощо);
- *вчительська та викладацька робота* (вчителювання на Полтавщині, Поділлі, в Грузії; викладання на різноманітних курсах підвищення кваліфікації для народних учителів в Україні, курсах українознавства, курсах підготовки вчителів рідномовного шкільництва, у Полтавському українському університеті; робота директором школи у Біликах Полтавської губернії; педагогічна діяльність в Українському Вільному Університеті та Богословській академії в діаспорі);
- *науково-теоретична діяльність* (обґрунтування засад української педагогіки, розробка основних положень українського виховного ідеалу, висвітлення проблем національного, естетичного та релігійного виховання та різноманітних аспектів освіти та навчання молоді в численних публікаціях на сторінках періодичних видань);
- *виховна робота* (виховання національно свідомих українців-патріотів у Спілці Української Молоді та в умовах діаспори);
- *навчально-методична діяльність* (автор підручника «Загальні методи навчання» для вищих навчальних закладів, укладач книги національного спрямування «Виховний ідеал», автор цінних методичних рекомендацій, що стосуються навчання і виховання української молоді в діаспорі);

- *організаційна робота* (керівник аспірантських груп в Україні, організатор різноманітних педагогічних курсів вишколу в діаспорі, курсів українознавства, пластових таборів тощо).

Здійснене дослідження засвідчило, що громадсько-просвітницька діяльність Г. Ващенка була не менш важливою, ніж науково-педагогічна. Основними напрямками *громадсько-просвітницької роботи* педагога були:

- *громадська діяльність* (активна участь у Другому Загальноукраїнському педагогічному з'їзді у Києві (10–12 серпня 1917 року), керівництво кафедрою педагогіки Полтавського Інституту Народної Освіти, членство у Спілці Української Молоді та союзі “Українська культура”, управління Богословською академією у Мюнхені на посаді ректора);

- *журналістська робота* (редактор і автор друкованого органу в окупації України «Голос Полтавщини», автор українських періодичних педагогічних видань в Україні та діаспорі («Шлях освіти», «Дитяче містечко», «Визвольний шлях», видавництво Спілки Української Молоді, «Записки полтавського ІНО», «Наше слово»), постійний дописувач СУМівських журналів (“Авангард”, “Крилаті”, «На варті»);

Літературна творчість педагога включає: цикл художніх п'єс та оповідань, збірки творів на соціально-психологічну тематику, низку публіцистичних та критичних статей. У діаспорі Г. Ващенко проявив себе не лише як педагог і активний громадський діяч, а й як публіцист, літературний критик. У його статтях для молоді віддзеркалені християнські, моральні та національно-патріотичні переконання педагога.

Доведено, що визначаючи освітній ідеал, мету діяльності освітнього закладу, учений обстоював концепцію формування гармонійно розвиненої особистості. Г. Ващенко наполягав на тому, що школа повинна розв'язувати два головні завдання – виховувати досконалу молоду людину, починаючи з раннього етапу навчання, і готувати її до продовження освіти й постійного професійного та компетентнісного розвитку впродовж усього життя. Розвиваючи ідеї Я. Коменського, Г. Сковороди, К. Ушинського та ін. про значущість народної освіти, Г. Ващенко окреслив напрями гармонійного

розвитку молоді (розумове виховання, морально-релігійне, естетичне, патріотичне, фізичне, виховання волі і характеру, виховання мовної культури) та обґрунтував шляхи досягнення головної освітньої мети.

З'ясовано, що розвиток української національної школи педагог розглядав як одну з головних умов розвитку нації, а відтак і держави. Її основними завданнями педагог уважав: формування гідного члена нації, виховання громадянина – патріота України й активного, працьовитого, свідомого своїх прав і обов'язків члена суспільства. Мета виховання в національній школі повинна відповідати потребам нації, держави й суспільства.

Г. Ващенко узагальнив погляди педагогів минулого і сучасників щодо вибору методичного інструментарію у навчанні молоді, класифікував методи навчання, розкрив сутність наукового підходу до їх класифікації. Педагогічна практика вченого, спрямована на становлення й розбудову національної системи освіти та виховання, була одночасно перевіркою власних педагогічних ідей, а також їхнім джерелом. Узагальнення наукового доробку вченого дає підстави визначити сутність поняття «метод навчання» та стверджувати, що одним з перших в історії вітчизняної освітньої галузі Г. Ващенко ґрунтовно проаналізував і висвітлив світовий доробок щодо методів навчання, схарактеризував історичний та порівняльно-педагогічний аспекти цієї проблеми. Учений доводив, що навчання не буде успішним, якщо вчитель не здатний викликати і підтримати активність учнів. Ефективно підібраний дидактичний метод, на думку педагога, викликає прагнення до ініціативної діяльності учня в навчальному процесі. Розроблені Г. Ващенко рекомендації з проблеми методичного інструментарію не втратили своєї актуальності в освітньому просторі сьогодення.

У результаті наукового пошуку схарактеризовано і узагальнено теоретико-методичні підходи Г. Ващенка до організації навчально-виховного процесу та виявлено його позицію щодо необхідності їх детального обґрунтування. Провідними ідеями педагога щодо розбудови української національної освіти є: організація навчально-виховного процесу в школі на основі української національної ідеї; принципах демократизму, гуманізму,

народності, культуровідповідності та соціальної зумовленості навчання й виховання; необхідність єдності теоретичних і практичних знань, набуття умінь і навичок, формування світогляду, моральних, вольових, естетичних якостей особистості; пріоритетність в освітньо-виховному процесі розумового, морального й естетичного розвитку в досягненні мети виховання; врахування мети виховання у формуванні змісту освіти, а також теорії, згідно з якою головним критерієм визначення її змісту є практичне значення знань; перевага практичних, дослідних методів навчання, вдосконалення форм навчально-виховного процесу задля підвищення можливості застосування набутих знань та умінь, розвитку в учнів творчого підходу до розв'язання завдань.

Науково-теоретичні положення і методичний доробок Г. Ващенка, його висновки і рекомендації щодо організації національної системи освіти й виховання є помітним вкладом у вітчизняну педагогіку. Зокрема, заслуговують уваги створена ним концепція українського виховного ідеалу, підходи до національного, релігійного, естетичного, фізичного, патріотичного виховання молоді, збереження й розвитку рідної мови і літератури в полікультурному середовищі, діяльності молодіжних організацій та їх ролі у становленні особистості молодої людини. Вони й сьогодні актуальні та цінні як у теоретичному, так і практичному аспектах.

Освітньо-виховний процес Г. Ващенко тлумачить як формування людської особистості. Процес формування людської особистості відбувається не тільки під впливом педагогів та батьків. У вихованні активну участь беруть також держава, церква, громадські інституції. Але принциповою є думка Г. Ващенка про користь самовиховання, тобто він активну роль відводить і вихователю, і вихованцеві, вважаючи їх суб'єктами навчальної діяльності.

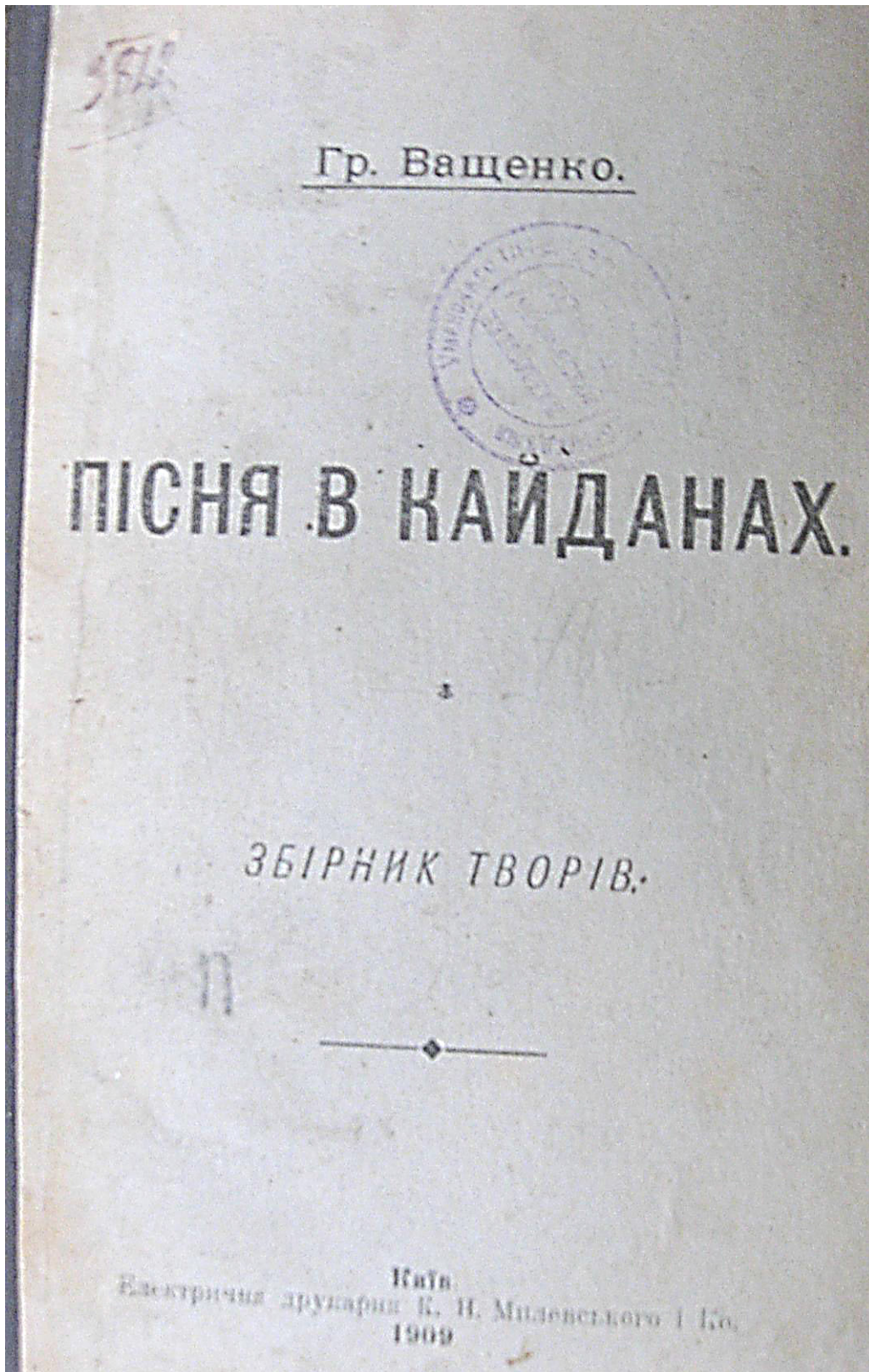
Г. Ващенку належить обґрунтування взаємозв'язку науки та освіти. Він уважав, що система освіти є показником рівня розвитку молодої людини, а тому мусить не тільки чітко реагувати на всі досягнення наукової думки, але й бути постійно націленою на майбутнє. Розбудова національної школи цілком зв'язані з національною наукою та її розвитком. Проаналізувавши погляди Г. Ващенка, стверджуємо, що нову освітню систему України слід будувати з

орієнтацією на особистість молодої людини, потрібно не дитину пристосовувати до системи чи схеми освіти, а саму систему наближати до потреб і можливостей молодого покоління.

Значну роль у поширенні педагогічних ідей, громадсько-просвітницької і науково-педагогічної діяльності та творчості Г. Ващенка в сучасних умовах відіграє Всеукраїнське педагогічне товариство імені Григорія Ващенка. Діяльність товариства різноаспектна: пошук, систематизація та видання творів педагога, організація наукових конференцій, педагогічних читань, проведення тематичних виставок тощо. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність, педагогічні погляди та ідеї Г. Ващенка становлять значний інтерес для працівників середньої та вищої школи і можуть активно використовуватися в навчально-виховній та освітній роботі з молоддю. Формами поширення надбань ученого-педагога можуть бути доповіді на нарадах працівників освіти, лекції у вищих навчальних закладах, написання студентами рефератів, курсових і дипломних робіт, різні публікації про видатного вченого. Доцільним є більш глибоке вивчення педагогічної діяльності та наукової спадщини Г. Ващенка у вищих навчальних закладах України.

Наше дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків вважаємо вивчення проблеми обґрунтування вченим наукових засад та пріоритетних напрямів діяльності молодіжних організацій, а також окремого дослідження потребує педагогічний доробок Г. Ващенка у сфері морально-релігійного виховання.

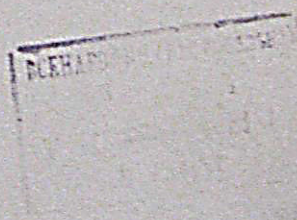
ДОДАТКИ

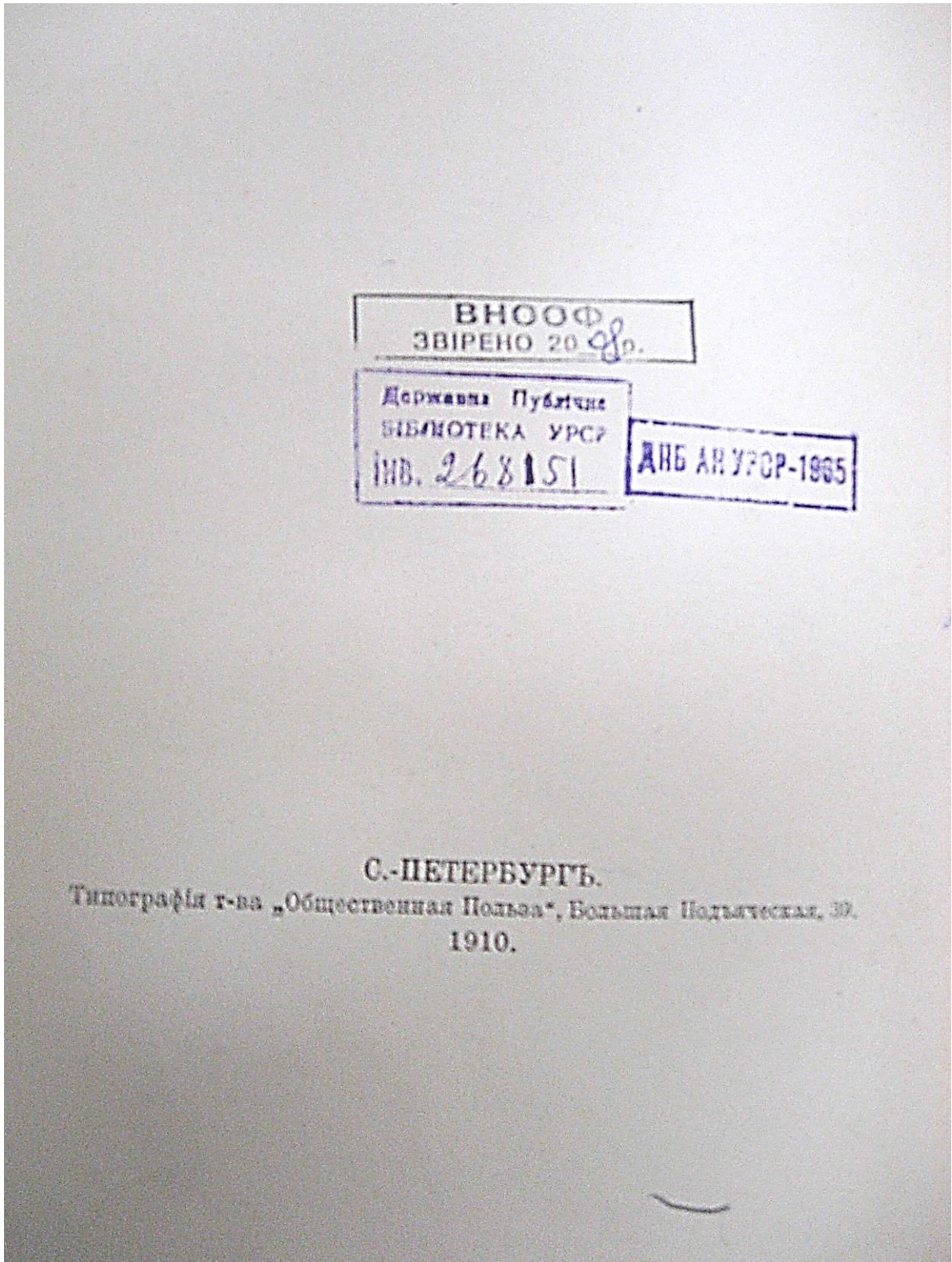
Г. ВАСЦЕНКО.

СЛІПИЙ

П'РЭСА.

Продовження додатку Б

Додаток В

B-21

360

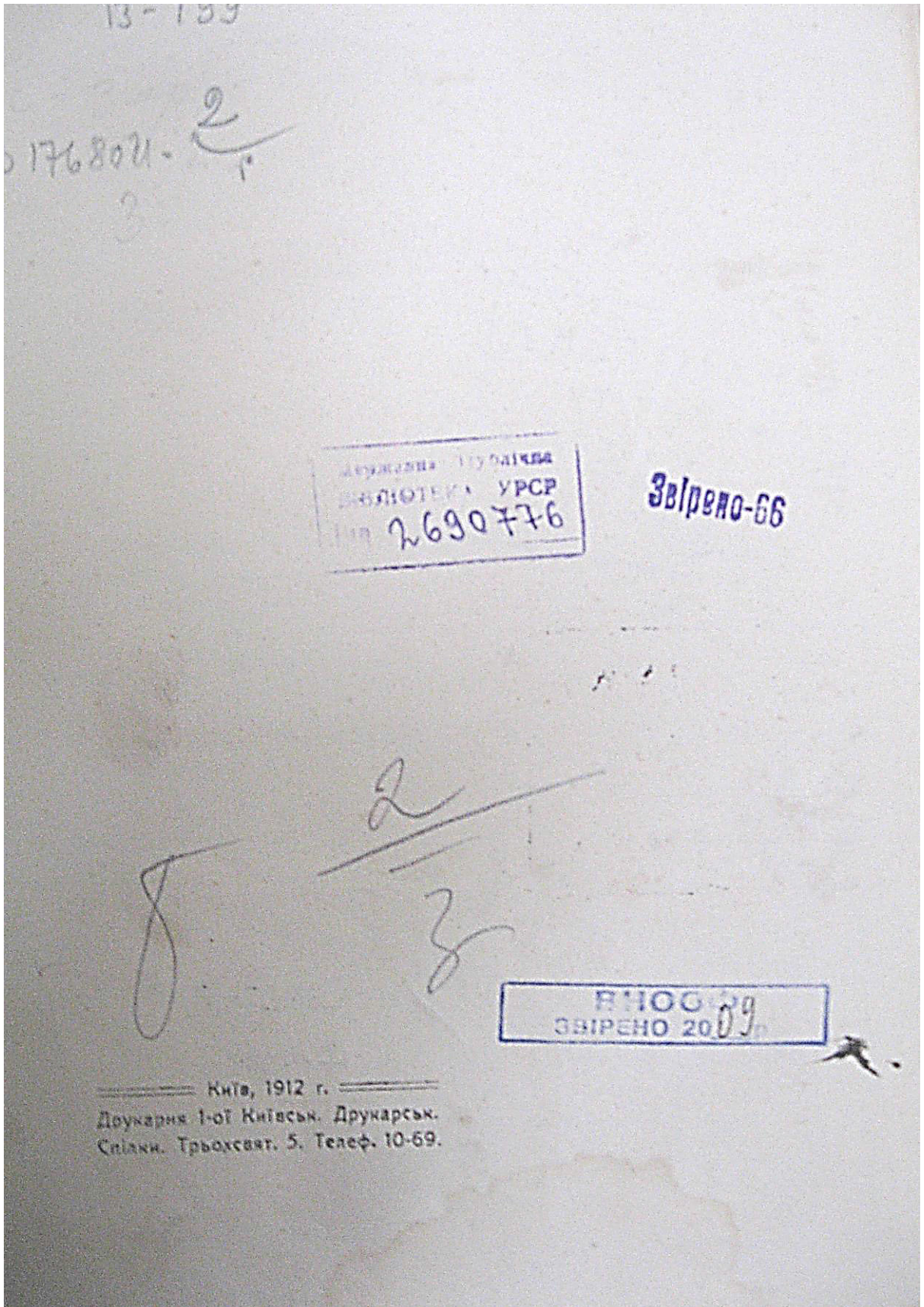
Г. Васьківський.

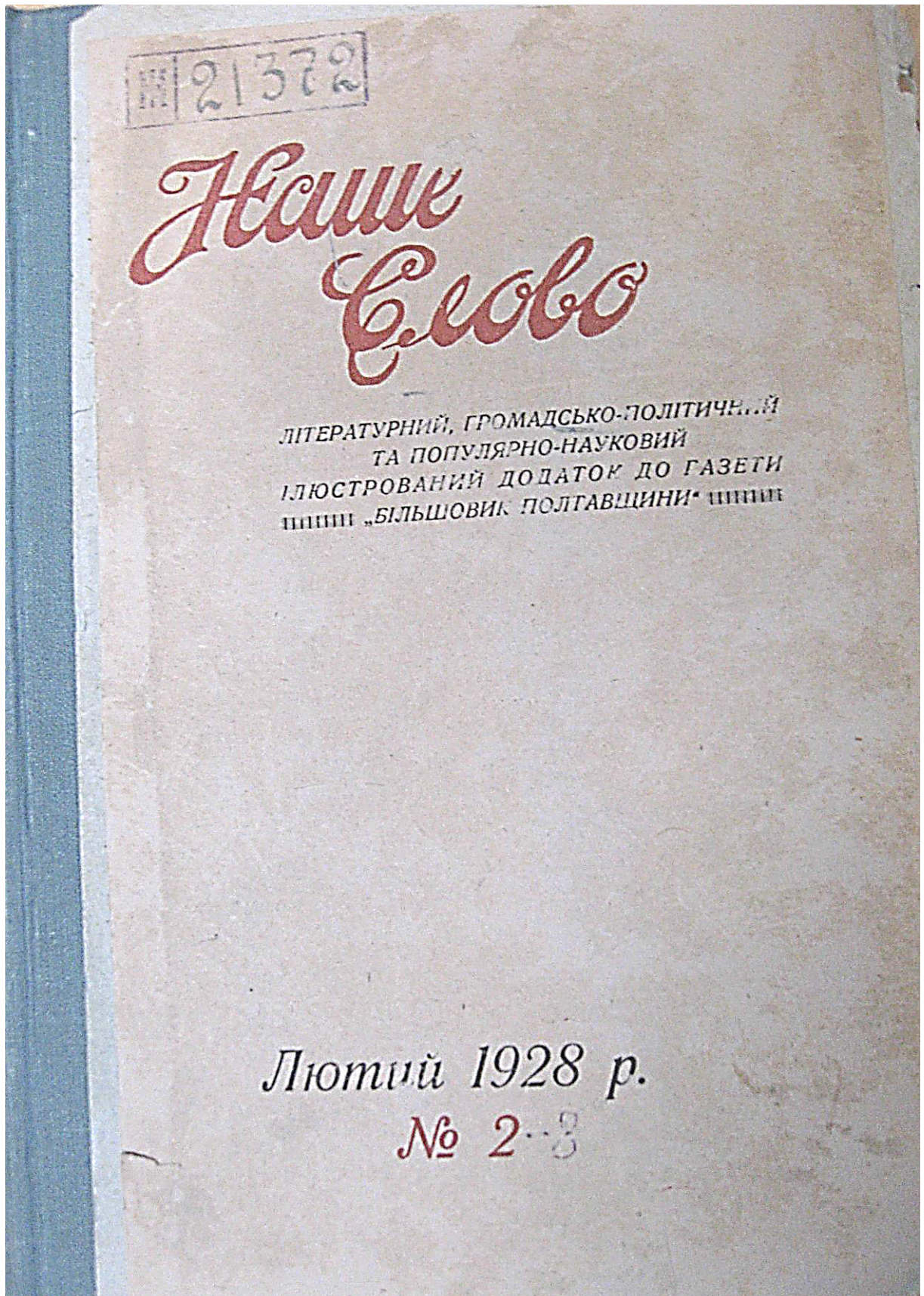
БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТУ
~~1929~~
УБЧЕНКА
154

Самотній.
Феєрія.
До ґрунту.

40

Продовження додатку В

Г. Ващенко

Мрії й дійсність

(З оповідання „До ґрунту“)

Влада відчувала під собою все твердіший ґрунт. В суспільстві збільшувалися розходження. Виникали нові політичні партії — між ними — досить численна партія „істинно русских людей“. Навколо неї ґуртувалися ті, що взагалі боялися всяких змін. Багато урядовців, поміщиків та земських діячів, що раніше були не проти того, щоб погудити сучасний лад, поскаржитися на погані порядки, часом висловити співчуття до „несчастливого селянина“, тепер рішуче міняли свої погляди. Їх налякала революція. Одні стали боятися за свої посади, права та привілеї, другі за своє майно.

Почалися єврейські погроми. Загітовані, а часом і підкуплені натовпи п'яних, озвірілих людей вривалися у єврейські квартали, грабували крамниці, викидали на вулицю майно, вбивали старих і малих, гвалтували жінок. На Кавказі йшла різанина між армянами й татарами. Почувалося, що влада роздмухує національну ворожнечу, а тим часом приборкує визвольний рух.

В місця, де були повстання, посилялося карні заgonи козаків та салдатів. Налякані повстанням поміщики наймали десятками чеченців та інгушів для охорони себе й свого добра. По селах не стало життя. Запанував терор. Чеченці поводитися з трудящим людом нахабно й жорстоко. Не зважаючи на те, що поміщики годували їх, мов на сало, і давали їм добру платню, вони ходили по селянських дворах і, коли потай, а коли й одверто, ловили й забирали курей та качок. Скарги не помагали. Доставалось і селянській молоді. Непрохані гості заходили на доріжки й вечорниці, зачіпали дівчат, ображали парубків. Виникали суперечки. Були навіть випадки, коли озвірілі чужаки в сварці вбивали парубків і залишалися без кари. Чого не було!

Але ще гірший жах зазнали ті села, де розташувалися карні заgonи. Вони без жалю відбирали, перш за все у бідноті, не тільки харч, а й сіно та соломку. Сховати щось не було змоги. За всіма слідкували, до всього приглядалися. Щодня відбувались арешти, були й розстріли. Збідніли села. Радість і пісня покинули їх.

Але в Савинцях після наскоку урядовця якийсь час було спокійно. Родини заарештованих ще плакали, побивалися за ними, відвідували їх у в'язниці, ходили до „начальства“. А останні жили собі, як звичайно... Наче нічого й не трапилось...

Там десь, за шістьдесят — сімдесят верстов когось мордували, когось гвалтували... А нам що? Іноді тільки червяком ворухилася думка про те, що лихо може докотитись і до Савинців... Згадувалося недавнє катування... Але турботні думки скоро зникали. Навкруги було так спокійно. Точилося помалу одноманітне селянське життя, покірне віковичним звичаям...

Юрко теж непомітно для себе проймався селянськими настроями. Його хвилювали й обурювали езекуції та погроми, але все це здавалося випадковим, скороминучим. Це останні корчі старого ладу... Ще місяців три-чотири, найбільше півроку — і все це шезне, розвіється, як вранішній туман. Над щасливою країною засяє сонце нового життя...

Г. Ващенко

К а р а ¹⁾

(З подій 1905 року)

I

Село готувалося до рішучих подій. По хатах ходив Веклич, лаяв царя та поміщиків і підбурював селян до боротьби. Вечорами в нього збирався невеликий гурток, що керував селянським рухом. Тут були завзяті люди, які не раз ходили на заробітки, побували на війні й недавно на власні очі бачили, що робиться в місті. Готувались до виступів проти панів майже відверто. По селу ширилися чутки про страйк робітників, про хвилювання у війську, про селянські заколоти. Розповідали про те, як селяни палять маєтки, забігають панській хліб та худобу.

Місцева влада не знала, що їй робити. Стражники та урядники спочатку спробували налякати селян, де-кого навіть заарештували за вільні розмови, а потім і самі злякалися. В губернії вони бачили нерішучість. Вище начальство не давало певних вказівок, само хиталося. Ніхто не знав, чим воно все скінчиться... Краще тоді не чіпати селян. Т. Ващенко-Васьківський Нехай собі йде все, як ідеться. А далі може видно буде, що робити. Тому селяни майже вільно збиралися невеличкими гуртками на вулицях, лаяли сучасні порядки, глузували з начальства, що програто війну, балакали про свої злидні й про те, що з них п'ють кров. Кінець-кінцем вирішили розбити графський маєток. Особливо настоював на цьому Веклич.

Осіннього ранку, перед світанком, коли було ще зовсім поночі, зібралися селяни, щоб іти на панський маєток. Було до півсотні підвід. Вирушили так незаможні, як і заможні люди. Виїхав навіть один з найбагатіших куркулів, що мав хутір недалеко від села.

— Ти теж проти панів? — глузували з його селяни. — Ти ж і сам як той пан.

— Який я там пан? Я сам роблю на землі. Чого ж я буду своє теряти? Люди понабірають собі панського добра, а я буду сидіти, склавши руки?

— А як всиплять тобі туди, відкіля ноги ростуть?

— Коли будуть сипати, то всім.

Між возами ходило душ півтораста селян з вилами та сокирами. Настрій у всіх був у всякому разі не войовничий. Ніхто навіть не уявляв собі, що доведеться когось бити або навіть грабувати. Чулося жарту й регіт. Іноді лише хтось з обережніших зупиняв гомін, щоб не

¹⁾ Від Редакції: „Кара“ є уривок з другої частини повісті того ж автора „До ґрунту“. Першу частину видруковано ще 1912 року за псевдонімом „Г. Васьковський“. Її зустріли прихильно так читачі, як і критика. Редакція вітає повернення т. Ващенко-Васьківського до літературної праці.

Г. Ващекко

Годі мрій

(З повісти „До ґрунту“*)

Село, куди був засланий Юрко, містилося в східній частині Архангельської губернії. Разом з ним було заслано чоловіка десять „політичних“. Між ними було три інтелігенти: лікар із України, що належав до партії трудовиків, учитель із Орловської губ., по переконаннях ес-ер., і безпартійний агроном із Чернігівщини. Більшість були робітники із різних міст, заслані за участь в страйковій та повстанній. Частина робітників були беспартійні, а двоє належали до соціал-демократичної партії.

Перші дні заслання пройшли навіть дуже цікаво. Всі засланці перед цим перебували у в'язницях, знудьгувалися за людьми та волею. Хоч і тут була неволя, а все-ж таки не така тяжка, як у в'язниці. Заборонялося без дозволу „начальства“ виходити за межі села. Крім того, всі засланці повинні були двічі на тиждень з'являтися до місцевої поліції. Хіба це можна було порівняти з одноманітним життям в одиночках або навіть в спільних камерах в'язниць? Але найбільше знудьгувалися вони по людях. Особливо ті, що до цього сиділи в одиночках.

Отже спочатку між засланцями встановилися надзвичайно гарні та щирі відношення. Вони зіходилися з ранку і розіходилися тільки пізно ввечері, коли треба було йти спати. Без кінця між ними точилися жваві розмови. І кожен із них свідомо уникав усього, чим можна було-б хоч трохи образити або неприємно зачепити другого. У них були різні політичні погляди і тому в розмовах вони завжди шукали спільних пунктів, на яких вони всі зіходилися. Це була ненависть до уряду та повне недовір'я до влади. Ніхто з них, і в тім числі Юрко, зовсім не вірили в те, що уряд справді хоче послабити тяжкий царський режим. „Воля“, державна дума, — це ті кістки, що їх кинуті суспільству в часи розпаду. А тепер знову натягають віжки. Потрібна боротьба з владою, боротьба вперта й довгочасна.

Але не погоджувалися між собою засланці в тім, як вести цю боротьбу й до чого прагнути в майбутньому.

З помешканням улаштувалися скоро. Село було велике й досить багате. Сюди здавна вже засилали політичних, і де-хто з селян від року до року здавали їм помешкання, вбачаючи в цьому свій приробіток. Трудніше було дістати якусь роботу. Вчитель за невелику платню умовився з місцевим крамарем підготувати його дочку до гімназії. Лікар мав невелику практику, за яку одержував іноді грішми, іноді натурою. Один робітник, добрий столяр, робив для селян меблі. Решта не могла знайти собі роботи. Особливо тяжко було робітникам, що до заслання працювали на шахтах...

Починалася довга північна зима. Треба було подбати про паливо та наладити харчування. Вирішили харчуватись і готувати запаси спільно. Обрали на завідувача господарством одного з робітників; він і керував усією справою. Коштів у всіх було не багато. Казна одпущала копійки. Де-хто з засланців одержував з дому невелику допомогу,

*) Див. ч. 5 „Н. С.“ Де-кілька розділів повісти пропущено Г. В.

**РОЗМОВА З п. ОМЕЛЯНОМ КОВАЛЕМ, ДОСЛІДНИКОМ І ПОСЛІДОВНИКОМ
НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО**

ПЕДАГОГА Г.Г. ВАЩЕНКА

(ЛЬВІВ-МОРШИН, СЕРПЕНЬ 2009 РОКУ)

- **Пане Омеляне, на початок розкажіть про свою діяльність в межах Спілки Української Молоді**

На початку 1948 року я приїхав на студії до Бельгії і цього року там розпочала роботу Спілка Української Молоді. В той час був великий вплив молоді з Німеччини до копалень, які хотіли позбутися “дарового хліба” американських визволителів і просто нормально жити. Молодих людей було порядку 10000 і це був матеріал для діяльності СУМу. Ще 1946 року в Німеччині була відновлена Спілка Української Молоді та що була в Україні. А в Бельгії я зразу ввійшов до управи СУМу і 10 років був керівником спілки, а також вважався заступником Центральної управи СУМу з 1952 року. У 1958 році мене обрали головою СУМу в діаспорі. Я 20 років перебував на цьому пості і що 5 років ми мали конгреси, поновлювався мій мандат та забезпечували, якщо так можна сказати, духовну поживу для молоді. Ми зорганізували видавництво СУМу і там випускалося два журнали “Крилаті” для доросту, тобто для молодших та “Авангард” для старшої молоді. Я також об’їздив понад 10 країн, де були відділення СУМу, включно з Австралією, Південною Америкою і т.д. Ті всі країни, то був мій терен дій, де я повністю повинен був зайнятись проблематикою виховання, а професор Ващенко був тим, хто давав напрям і навіть практичні поради, щодо такої діяльності.

- **Розкажіть будь-ласка, чому саме СУМ і Ви зокрема зупинили свій вибір на творах професора Ващенко, чому він став ідеологом СУМу?**

Можна сказати, що крім нього альтернативи не було. Хоча були педагоги в діаспорі, але не мали вони такого масштабу ідеологічного, який би підходив для СУМу. Як тільки СУМ створився в Мюнхені він (Г. Ващенко) зразу був у контакті з нами і задавав напрям діяльності, написав на прохання тодішньої центральної управи СУМу “Виховний ідеал” у рукописі, бо тоді не було таких технічних засобів. А вже у 1962 році ця книга була випущена друком у Бельгії.

- **В цій книзі були сформовані ідеологічні засади Спілки Української Молоді...**

Так, Бог і Україна це було центральне гасло і з тих засад, Божих засад, виходилося до виховання. Моральне виховання не може бути без релігійних засад – це був один головний мотив, а патріотизм впливає із самої настанови любові до ближнього. Це все вибудовувалось у систему, яка заповнювала світоглядну цілість молодої людини.

- **Пане Омеляне, декілька слів про такий собі тандем професора Ващенко і Спілки Української Молоді**

Я думаю без Ващенко СУМ не була б тою спілкою якою вона стала. Ми мали співпрацю із багатьма педагогами, але основа, фундамент – це є твори

Ващенко. Професора Ващенко сміло можна вважати ідеологом спілки української молоді. Залишилось дуже мало свідчень і документів про діяльність тої першої СУМ керованої студентом Павлушковим у Києві, на суді у Харкові у 1930 р. спілка була ліквідована. Але достеменно відомо, що вони (сумівці) були державниками, тобто домагались створення незалежної

української держави. Мова велась навіть про відтворення Гетьманщини. Ідея створення СУМу в діаспорі – це об’єднання української молоді і активна діяльність її в умовах проживання не в своїй державі.

- **В чому полягала освітня діяльність Спілки Української Молоді?**

Продовження додатку Д

В СУМі була напрацьована ціла система щодо вишколу членів спілки. Починалося від 6 років до 12 – молодше юнацтво, від 12 років до 18 років – старше юнацтво і для кожної з

цих груп передбачалася програма вишколу. Ця програма залежала від віку. Для молодших програма реалізовувалась у формі казки, у формі оповідань виховуючого впливу, які давали певний напрям у житті. Молодші юнаки також від 6 до 12 років проходили три ступені (кожні 2 роки), де йшла перевірка того, що ними засвоїлось на теоретичних та практичних заняттях відповідно до віку дитини. Між 12 і 18 роком були ще два ступені (по три роки підготовки до ступенів). Тому молодше юнацтво зачиналося від ступеня “отрока” і продовжувалось до ступеня “звідуна”. А в старшому юнацтві вже згадані два ступені закінчувалися званням “кандидата до Спілки Української Молоді”. Отже, були таких 12 років освітньої підготовки майбутніх сумівців. Також членство в СУМі зобов’язувало змагатися в опануванні певних знань світоглядного порядку. Тому починаючи з 18 року життя молоді людини йшла мова про те, що має бути у неї сформований світогляд, знання з українознавства, а також ширші знання з філософії та ідеології, які мали доповнити цей світогляд. Очевидно, що вчення професора Ващенка входило в цей освітній процес. Всі тематичні ігри, завдання і тести були пронизані головною ідеєю – служіння Богові і Україні. Якщо говорити про дійсних членів – це від 18 до 35 років, то тут йшла мова про те, що молоді люди мали безпосередньо працювати в контексті своїх наукових уподобань. Ми відрізняли 5 категорій таких напрямів: виховники (залишалися у виховній роботі), суспільники, культурники, тіловиховники і міжнародники, тому що ми працювали в умовах чужини і треба було вишколювати людей, присвячених зовнішній роботі в користь України. От так виглядала наша система освіти і система вишколів та виховних засобів для того, щоб мати повноцінних людей.

– Які заходи освітнього та національного спрямування проводились для молоді вже дійсними членами Спілки Української Молоді?

Члени СУМу мали брати живу участь у суспільному житті. Як я вже казав, існувало тих п’ять напрямів діяльності і кожний мав себе у тому проявити і очевидно здавати звіт, що він зробив і які наслідки проробленої роботи. Це могла бути групова робота, а могла бути і одноосібна робота, але кожен мав завдання до виконання. Наприклад, якщо взяти виховників. Виховники мали постійно слідкувати за педагогічними ідеями, які могли потім згодитись у виховній роботі з молоддю. Вони проходили вишколи із своїх знань. І по кожному із п’яти напрямів теж були сформовані чотири ступені, які потрібно було пройти. На першому ступені здобувався певний багаж знань по даному напрямку. Другий ступінь вимагав конкретної практичної діяльності в

осередку чи поза ним, між осередками. Третій ступінь – робота у крайовому осередку, а четвертий – у центральному. От така була “драбина вартостей”, по якій треба було підніматись вгору.

– Пане Омеляне, які Ви можете пригадати заходи, спільні для професора Ващенка і СУМу?

У Німеччині, де проживав професор, він дуже радо йшов на контакт. Брав участь у сумівських таборах та вишколах і у перших конгресах, що відбувалися в Німеччині. До першого конгресу були сформовані Ващенком ідеологічні засади СУМу. Професор радо давав свої лекції сумівцям. Співпраця також полягала у тому, що він писав нам статті на ту чи іншу тему, в залежності від тематики зібрань та проведених акцій. Якщо, наприклад, взяти журнал СУМу “Авангард”, то там можна побачити статтю Григорія Ващенка у кожному номері. Тут доречно вказати на чисто людські якості професора. Його любили слухати сумівці, він мав велику повагу серед них. Я сам був студентом Ващенка, його виклади були дуже цінні для мене і я навіть старався слово в слово все записувати. Професор вмів підкупити своєю харизматичною особистістю і навіть його минуле вказувало на те, що це постать непересічна. Тому все, що він викладав здавалось для нас студентів абсолютною правдою. Після мого переїзду до Бельгії наша співпраця зводилась

Продовження додатку Д

до того, що на наше прохання професор писав статті для видань Спілки Української Молоді. Ці видання виходили в Лондоні, Торонто і Брюсселі.

- **Ви зауважили, що були колись студентом професора Ващенка. Який він лектор, як його можна охарактеризувати як людину, що йде до студентів?**

Професор Ващенко на лекціях говорив прямою, зрозумілою мовою, не творив новослів, які студенти не розуміють. Дуже зрозуміло і просто пояснював нові речі студентам. Таке складалося перше враження про професора. Я один семестр слухав лекції Ващенка з педагогіки, так як вчився на економічному напрямку. Він мав харизматичний підхід до студента, сама його постава, колосальний досвід природно сприймалися студентами. Коли він пояснював якесь поняття, то це було точно, без зайвих слів, ясно і зрозуміло. Професор вже тоді був у старшому віці, це було у 1945 році, він вже тоді виглядав на старшого. Був симпатичний студентам, з професором можна було порозмовляти після занять, не втікав від студентів, по дружньому вів розмови і був доступною людиною. Життя його не було легким. Він жив із внуком у Мюнхені. Дочка залишилась в Україні. А син здається виїхав чи не до Венесуели.

- **На Вашу думку які мотиви були у професора залишити Україну?**

Перша моя поїздка була на Полтавщину у 1992 році, де професор плідно працював багато років. Там тоді відзначали 125-ліття будинку славного українського архітектора Кричевського. Відкривали музей у Полтаві і навіть звернулися до діаспори з проханням, хто має якісь речі, що стосуються Полтавщини, то їх передати у музей. Я тоді передав “Виховний ідеал” і прийшла негайно відповідь приїжджайте, бо ми бачимо що це такий видатний педагог, а ми про нього нічого не знаємо. Тому я виїхав туди, перед тим зайшов до Міністерства освіти, щоб представити твори професора Ващенка і щоб вони знали твори, що можуть бути потрібні Україні. Я натрапив на заступника міністра професора Погрібного. Він як глянув на список творів і сказав, що це твори які потрібно видавати і пропагувати, мобілізувати весь освітянський рух для поширення ідей Ващенка. Вже у Полтаві я мав доповідь десь перед 200 особами, це була еліта Полтави. І там, повертаючись до Вашого запитання, поцікавились у мене, чи не можна вважати професора Ващенка німецьким коляборантом, він ж був у Полтаві під час німецької окупації і випускав газету “Голос Полтавщини”. Я відповів, що був студентом професора, знаю його патріотизм, і не можу його уявити коляборантом якогось окупанта. Якщо ви докажете, говорю, що він був таким, то я зречуся його вчення. Але я переконаний, що це є не можливе. Після моєї доповіді зголосилися директори двох середніх шкіл, які сказали, що готові створити осередки імені професора Ващенка.

- **В цьому ж контексті, що можете сказати про публікації німця Хілліга та деяких інших науковців, які критикували ідеї та діяльність Ващенка?**

Макаренко був модний у лівих колах тодішньої Німецької Демократичної Республіки, зокрема в межах Магдебурзької педагогічної школи. Як людям, що сповідували матеріалістичні погляди, Макаренко їм дуже підходив. Ще їм і їх німецькому духу дуже підходили “капральщина” Макаренка. І тому всі свої списи Хілліг направив на Ващенка, захищаючи Макаренка. Його в Україні підтримали деякі адепти. Я їм дав критичну і рішучу відповідь у листі, який був надрукований у різних освітянських журналах.

- **Було б непогано також використовувати методи та педагогічні ідеї професора Ващенка у школах...**

Так звичайно. Це немає бути національне відродження школи на папері. Цей процес має відбуватись так, як зобразив роботу в школі Ващенко у автобіографічній повісті “Історія однієї школи”. Тобто, життя школи із вечорами, заходами спільними для вчителів і дітей, щоб діти жили життям школи. Там у школі на Шведській могилі у Полтаві, де директором був Григорій Ващенко, виховувались справжні українці. За це славного

Продовження додатку Д

педагога не любили ні денікінці, ні більшовики. Згодом на Ващенка було зроблено комсомольський донос і він був змушений переїхати на роботу до Царицина (Сталінграду). Педагога не могли просто знищити і він працював не на рідній землі, може навіть під зміненим ім'ям.

– **Гармонійність виховання молоді за Ващенком, в чому полягає ця гармонія?**

Це в першу чергу співпраця таких трьох чинників як воля, інтелект і чуття. Якщо вони відсутні і не співдіють, то людина деградує і виховання не є чинним і якісним.

– **Українська національна педагогіка, на Вашу думку, що це за феномен?**

Я думаю, що підкреслення українська є властиве, бо ми тут в Україні маємо різні національні групи. В розумінні західного світу поняття “національне” тотожне з поняттям “державне”. А державне із етнічним не завжди йде в парі. Коли говориться українська національна педагогіка, то мається на увазі український етнос.

– **Із трьох основних категорій педагогіки (виховання, навчання, розвиток), яка у Григорія Ващенка є, можливо, домінуючою?**

Ви знаєте, якщо людина є підготовлена, то вона буде розвиватися, буде суб'єктом самовиховання. Якщо людина має сильний освітній фундамент, то вона буде рости, незважаючи на різні зовнішні чинники.

– **Скажіть будь-ласка, чи достатня увага приділялась освіті молоді у діаспорі, як впливали на таку освіту твори Ващенка?**

Тут треба сказати про діяльність Українського Вільного Університету, зокрема у Мюнхені. Там навчались і українці, і молоді люди з інших держав. Деякі німці вивчали українську мову. Один із професорів німців навіть прекрасно викладав українською мовою. Там і пропагував свої ідеї професор Ващенко. В даний час, я вважаю, з боку України є велике недопильовання втратити цей університет. Бо дуже важливо мати такий університет ззовні держави, це престиж держави у світі, репрезентація нашої культури.

– **Що можна сказати про основні компоненти освітньо-виховної системи професора Ващенка?**

По перше це мораль як основа всього. Як немає моральності між людьми, то не можна будувати ні держави, ні нічого. Я думаю, що на моральному аспекті професор найбільше настоював. Якщо звернутися до твору “Виховання волі і характеру” то там є три компоненти на які треба звернути увагу: розум, чуття і воля. У всіх творах підкреслюється, що треба виховувати вольову людину, із почуттям патріотизму та розумом, який би рухав її вгору. В деяких творах дослідники Ващенка я думаю обминули аспект емоційний. Без емоцій є тяжко виховувати, мало є інтелекту і волі, якщо немає емоцій. Без переживання та емоційного забарвлення не так проявляються воля та розум людини. Тому потрібно давати можливість молоді переживати. Із практики можна назвати такі заходи як мандрівки, ватри, присвята Героям, нові знайомства, бо це має колосальне значення для молоді.

– **Ви як людина, що достеменно знає педагогічний доробок професора Ващенка, порадьте, що можна використати із його спадку в сучасній системі освіти України?**

На всіх фазах людського розвитку є що зачерпнути у творах Ващенка. Можна використати, наприклад, його постулати родинного виховання. Цікавою є його праця “Система освіти в незалежній Україні”. Це як послання нащадкам, які живуть в незалежній Україні від людини, яка тільки мріяла про

це. Там в цьому творі і поради, і рекомендації, і настанови. Я навіть скажу більше, ми не маємо зупинятись тільки на Ващенкові, адже маємо і інші авторитети, Ушинського, Софію Русову. Вагоме значення можуть зіграти також ідеї львівського педагогічного конгресу 1935 року. Тепер ми маємо нову державу, маємо нові проблеми, які не можна було передбачити. Отже, мова буде йти про адаптацію нових принципів, що ми зустрічаємо і у творах Ващенка до сучасних умов. А що робити... Україні треба пройти тих сорок Мойсеєвих років, тішити

Продовження додатку Д

що ми зараз вже на половині. Але якщо не діяти вже тепер, то ті сорок років можуть розтягнутись на довше.

– **Які Ви бачите перспективи та напрями діяльності Педагогічного Товариства імені Григорія Ващенка на сучасному етапі?**

Після смерті Анатолія Погрібного (перший і багаторічний голова товариства) я мав розмову в товаристві. “Що далі?” – таке стояло запитання. Ми розглядали різні можливості щодо формування правління та наступних напрямів діяльності. Знаєте, машина потребує двигуна, так і виховання молоді потребує певного поштовху, саме в цьому напрямі і вбачає свою діяльність товариство. Я схилився до думки, що якщо не йде в центрі робота, то треба переносити роботу на периферію, але не нехтуючи центром. Робота має проходити у вигляді поліцентризму, має бути декілька центрів, які будуть динамізувати роботу. Товариство має бути дійова установа і постійно діюча. І Львів має стати одним з таких центрів. Багато творів професора Ващенка вже видано товариством, а тепер має розпочатись процес їх переосмислення та практичного застосування.

– **Пане Омеляне, що Ви можете сказати про архівні дані, які стосуються професора Ващенка. Чи збереглися вони?**

Родина Ващенка не займалась поширенням творчого доробку професора. Я з ними підписав угоду про передачу всіх архівів і тим самим зобов'язався їх опублікувати в Україні. Провід СУМу має всі копії творів з яких їх видавав. Скрипти матеріалів, що викладав професор могли бути передані бібліотеці ім.Вернадського. Всі твори видані у 6 томах, крім белетристики, яку потрібно розшукати тут в Україні. Ці твори були написані в роки проживання професора в Україні і могли підписуватись псевдо Васківський чи іншими. Ці твори теж можуть бути у фонді національної бібліотеки ім. Вернадського.

– **Дякую за розмову**

1.09.09

Візьмемо до уваги
Заворож

ВИТЯГИ ІЗ СТАТУТУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ФУНДАЦІЇ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

Затверджений Установчими зборами цієї організації 23 жовтня 1999 р. У Статуті, зокрема, сказано:

1.1. «Міжнародна Педагогічна Фундація ім. Григорія Ващенко (далі – Фундація) є міжнародною благодійною неприбутковою організацією.

1.2. Організація за своїм статусом належить до міжнародної за територіальним принципом, і її діяльність поширюється на територію України, Канади, США та може поширюватися і на територію інших зарубіжних країн.

1.3. Фундація організаційно об'єднує людей, які обстоюють ідею українського національного відродження та усвідомлюють важливість у цьому процесі української національної педагогіки.

1.4. Фундація керується у своїй діяльності принципами загальнолюдської та духовної моралі й спирається на педагогічну систему Г. Ващенко.

1.5. Фундація діє на засадах добровільності, самоврядування, законності, гласності, гуманності, спільності інтересів і рівності прав її учасників.

1.6. У своїй діяльності Фундація керується Конституцією України, чинним законодавством України та цим Статутом.

1.7. Місце знаходження органів управління Фундації: м. Київ –30, вул. Володимирська, 57, Київський міський Будинок вчителя, к. 201.

Предмет, мета, завдання та основні напрямки діяльності Фундації її Статутом визначено так:

2.1. Предметом діяльності Фундації є здійснення благодійних заходів, спрямованих на відродження та утвердження в Українській державі і в діаспорі української національної педагогіки, на засадах якої, як і на кращих європейських та світових здобутках, мають виростати нові покоління українських громадян – патріотів України.

Продовження додатку Е

2.2. Метою діяльності Фундації є сприяння розвитку освіти та педагогічної науки в Україні, надання допомоги вчителям, студентам, науковцям.

2.3. Вважаючи науково-педагогічну творчість Г. Ващенка особливо відповідною цій меті, Фундація ставить перед собою такі основні завдання:

- пропагування ідей українського національного відродження у педагогічних та студентських колективах, широких колах громадськості;
- пропагування і популяризація освітньо-виховної системи Г. Ващенка та впровадження його педагогічних ідей у різні ланки освіти в сучасній Україні;
- увіковічнення пам'яті Г. Ващенка в Україні;
- надання допомоги Всеукраїнському педагогічному Товариству ім. Г. Ващенка у виданні творів Г. Ващенка та інших діячів української національної педагогіки;
- підтримка вчителів, студентів, науковців, які практично реалізують та розвивають педагогічні ідеї Г.Ващенка, інших видатних українських педагогів – обстоювачів національних засад в освіті й вихованні.

2.4. Для виконання статутних завдань Фундація працює у таких основних напрямках:

- здійснює методичне, моральне та фінансове сприяння пропагуванню та впровадженню у педагогічну практику освітньо-виховної системи Г. Ващенка, утвердженню освіти в Україні на принципах національної педагогіки;
- розробляє та реалізує програму видання повного зібрання наукових і публіцистичних творів Г.Ващенка, а також творів інших національних педагогів;

Продовження додатку Е

- сприяє спорудженню пам'ятників і пам'ятних таблиць у місцях перебування і педагогічної праці Г.Ващенка, а також створенню музею його імені;
- опікується могилою Г.Ващенка в Мюнхені, проводить заходи для перенесення його тлінних останків на батьківщину;
- засновує стипендії та іменні премії Г.Ващенка для студентів, викладачів та науковців, що роблять внесок у зміцнення української національної ідеї;
- турбується про присвоєння імені Г. Ващенка освітнім та культурним закладам в Україні;
- виходить з клопотанням про увіковічнення пам'яті Г. Ващенка у назвах вулиць населених пунктів, де він жив;
- популяризує ім'я Г. Ващенка у спосіб видання окремих брошур та буклетів, поштових конвертів, марок, сувенірів і відзнак;
- надає фінансову підтримку Всеукраїнському педагогічному Товариству ім. Г. Ващенка, його видавничій діяльності та його періодичному друкованому органу, а також проведенню ним науково-практичних конференцій, семінарів, конкурсів тощо, присвячених вивченню та популяризації творчої спадщини Г.Ващенка, проблемам національної освіти та виховання в Україні;
- розвиває зв'язки з іншими благодійними і громадськими організаціями, державними органами та установами як в Україні, так і за її межами;
- здійснює інші види діяльності, які не суперечать цілям Фондації та законодавству.

Умови і порядок прийому в члени Фондації її Статутом визначено так:

5.1. Членом Фондації може бути кожна юридична або фізична особа (по досягненню останньою 18-річного віку) як з-поміж громадян України, так й іноземних громадян та осіб без громадянства, яка визнає цей Статут,

зобов'язується дотримуватись його вимог, сплачує щорічні членські внески або ж вносить більшу одноразову суму до Фундації на довший період.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

**Педагогічний коледж
Кафедра загальної та соціальної педагогіки**

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИТАННЯ
ДО 130-РІЧЧЯ
ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА –
УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО І ПЕДАГОГА**

7 травня 2008 року

ПРОГРАМА

Львів - 2008

ПРОГРАМА
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИТАНЬ
7 травня 2008 року

Початок роботи: 15.00 год

I. ВІДКРИТТЯ ВИСТАВКИ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

II. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дана Бородій, кандидат психологічних наук, доцент, директор Педагогічного коледжу

Дмитро Герцюк, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної та соціальної педагогіки

ВИСТУПИ:

1. Життєвий і творчий шлях Григорія Ващенко.

Романа Михайлишин, методист Педагогічного коледжу, викладач педагогіки

2. Естетичні погляди Григорія Ващенко

Григорій Васянович, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу гуманітарної освіти Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти АПН України

3. Моральне виховання в педагогічній системі Григорія Ващенко

Ірина Мицишин, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки

4. Основи християнського виховання у спадщині Григорія Ващенко

Наталія Мачинська, кандидат педагогічних наук, доцент, викладач педагогіки Педагогічного коледжу

5. Григорій Ващенко про фізичне виховання як складову національного виховання

Продовження додатку Ж

Алла Марчук, голова циклової комісії викладачів педагогіки і психології Педагогічного коледжу, викладач педагогіки

6. Формування професійного мислення майбутніх учителів у контексті розвитку педагогічних ідей Григорія Ващенка

Лариса Ковальчук, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки

7. Проблема методів навчання у педагогічній спадщині Григорія Ващенка

Галина П'ятакова, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки

8. Організація конструктивного навчання студентів в педагогічних працях Григорія Ващенка

Тетяна Равчина, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки

9. Громадські організації як важлива складова демократичного суспільства

Оксана Гентош, голова Львівської обласної організації Всеукраїнського педагогічного товариства імені Григорія Ващенка

III. МУЗИЧНА ЧАСТИНА

Беруть участь:

- Тріо скрипалів у складі: **Тетяна Собчук, Євгенія Скрипченко–Карпінська, Любов Сироїд**; концертмейстер **Тетяна Швецова**
- **Зоряна Махніцька**, студентка групи ШКВ -32
- **Марія Пекар**, студентка групи ФКА - 32
- **Світлана Вижанова**, викладач індивідуальної музики

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 10 років школи громадянства : збірник матеріалів до 10-ліття Педагогічного тов.-ва ім. Г.Ващенко / Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенко. Львівська обласна організація / Оксана Гентош (упоряд.). – Л. : Кольорове небо, 2005. – 128 с. : іл.
2. 22 видатних українських педагоги: персоналії в історії національної педагогіки / заг. ред. А. М. Бойко. – К. : ВД “Професіонал”, 2004. – 576 с.
3. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі / А. М. Алексюк. – К. : Радянська школа. – 1973. – 264 с.
4. Алексюк А. Про книгу Г. Ващенко «Загальні методи навчання» / А. Алексюк // Освіта. – 1995. – 22 листопада. – С. 4.
5. Алексюк А. М. Концепція вихідних засад демократизації навчального процесу в освітніх закладах України / А. М. Алексюк // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К. : Школяр, 1997. – С. 58–77.
6. Алексюк А. М. Неолібералізм у педагогіці / А. М. Алексюк // Освіта. – 1995. – 22 листопада. – С. 4.
7. Алексюк А. М. Текстовий аналіз головного твору Григорія Ващенко (Передмова наукового редактора) / А. М. Алексюк // Ващенко Г. Загальні методи навчання: підручник для педагогів. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1997. – С. 9–57.
8. Андрущенко В. П. Вища освіта в пост-болонському просторі: (спроба прогностичного аналізу) / В. П. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – № 2. – С. 6–19.
9. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів. / Віктор Андрущенко // Філософія освіти: [зб. наук. праць]. – 2005. – № 1. – С. 5–17.
10. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник. Київ : Генеза, 2006. 656 с.
11. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії: Західноєвропейський контекст : підручник. Київ : ТанDEM, 2000. 416 с.

12. Антоник О. Наукова ващенкіана у видавничому репертуарі незалежної України : книгознав. аспект / О. Антоник // 10 років школи громадянства : до 10-ліття Пед. т-ва ім. Григорія Ващенка : зб. матеріалів / Пед. т-во ім. Г. Ващенка. – Львів, 2005. – С. 77–85.
13. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник для студентів вищих навчальних закладів / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
14. Базиль Л. Використання творчої спадщини Григорія Ващенка у фаховій підготовці вчителів-словесників / Л. Базиль // Укр. л-ра в загальноосвіт. шк. – 2007. – № 11. – С. 34–37.
15. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.
16. Бех І. Д. Проблема методів виховання в сучасній школі / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 136–141.
17. Бібліографія Г. Ващенка [Електронний ресурс] : [офіційний сайт Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського НАПН України]. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.library.edu-ua.net/id/537/>. – Назва з екрана.
18. Бобрицька В. І. Г. Г. Ващенко і А. С. Макаренко / В. І. Бобрицька // Історія Полтавського педінституту в особах : матеріали конференції, присвяченої 80-річному ювілею інституту. – Полтава : Кларисса, 1995. – С. 8–11.
19. Бойко А. М. „Служба Богові й Батьківщині” : (Г. Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок) : наук.-метод. посіб. / А. М. Бойко – К. : ІЗМН, 2001. – 427 с. – Бібліогр. : С. 424–426.
20. Бойко А. М. Взаємини Г. Г. Ващенка і А. С. Макаренка / А. М. Бойко // Постметодика. – 2000. – № 2. – С. 44.
21. Бойко А. М. Григорій Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок / А. М. Бойко – К. : ІЗМН, 1998. – 236 с.
22. Боловацька Ю. Ідеї родинного виховання в педагогічній спадщині Г. Г. Ващенка / Ю. Боловацька // Духовно-моральна парадигма творчості Григорія Ващенка: матеріали пед. конгресу, присвяч. 130 роковинам від дня народж.

- проф. Григорія Ващенка, 22—23 квіт. 2008 р. / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. - Полтава, 2008. – Ч. 2. – С. 40–44.
23. Боровик А. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917-1920рр.). Чернігів : Чернігів. Обереги, 2003. 270 с.
24. Бугайцева Ганна Миколаївна. Проблеми виховання молодого покоління у творчій спадщині Григорія Ващенка: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. М. Бугайцева ; Інститут педагогіки АПН України. – К., 2000. – 19с.
25. Булавко В. Педагогіка Ващенка – педагогіка майбутнього України / В. Булавко // Освіта України. – 2003. – 27 трав. (№ 38). – С. 11.
26. Бурлака Я., Руденко Ю. З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми. Рідна школа. 1992. №1. С. 7-13.
27. Буртик І. Початки Вільного Українського Університету. URL: https://slutskyphoto.com/cgi-sys/suspendedpage.cgi?page_id=1560
28. В. Г. Вбогий хлопчина і мрія про Трою / В. Г. // Авангард. – 1958. – № 5. – С. 34–40.
29. В. Г. До мовного питання в неросійських школах СРСР / В. Г. // Сучасність. – 1961. – № 2. – С. 116–118.
30. В. Г. Привітання, схвалені шостим конгресом СУМ // Авангард. – 1958. – № 5. – С. 40.
31. Василенко В. Г. Г. Ващенко і Білики / В. Василенко // Духовно- моральна парадигма творчості Григорія Ващенка: матеріали пед. конгресу, присвяч. 130 роковинам від дня народж. проф. Григорія Ващенка, 22-23 квіт. 2008 р. / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – Ч. 2. – С. 78–82.
32. Василенко І. Спосіб тестування з геометрії в трудшколах / І. Василенко, М. Третяков // Укр. вісн. експеримент. педагогіки та рефлексології. – 1929. – № 2–3. – С. 111 – 125.
33. Васянович Г. П. Проблеми фізичного виховання молоді у педагогічній спадщині Г. Ващенка : навч. посібник / Г. П. Васянович // Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України; Львівський держ. фінансово-економічний ін-т. – Л. : ЛДФЕІ, 2001. – 60 с.

34. Васькович Г. Емський указ і боротьба за українську школу / Г. Васькович // в-во Українського Вільного Університету, 1976. – Мюнхен, – 20 с.
35. Васькович Г. Український вільний університет Г. Васькович // Хроніка – 2000. – 2007. – вип. 72. – С. 167.
36. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – Тернопіль : Мандрівець. – 1996. – 359 с.
37. Вацеба О. Батько українського тіловиховання / О. Вацеба // 10 років школи громадянства : до 10-ліття Пед. т-ва ім. Григорія Ващенка : зб. матеріалів / Пед. т-во ім. Г. Ващенка. – Львів, 2005. – С. 100–103.
38. Ващенко Григорій Григорович (1878–1967) : учений-педагог, психолог, фахівець з нац. Виховання // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга пол. XIX–XX ст.) : хрестоматія / наук. ред. О. В. Сухомлинська. – К., 2003. – С. 376–377.
39. Ващенко Григорій Григорович // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. О. В. Сухомлинської. – К., 2005. – Кн. 2 : XX ст. – С. 365–373. – Бібліогр. : С. 373.
40. Ващенко Григорій. Виховний ідеал : підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка. – 4. вид. – Л. : Камула, 2006. – 278 с.
41. Ващенко Григорій. Загальні методи навчання : підруч. для педагогів / Г. Ващенко. – К. : Укр. видавнича Спілка, 1997. – 410 с.
42. Ващенко Григорій. Твори – [Т. 3] : Виховання волі і характеру : Підручник для педагогів / Г. Ващенко. – К. : “Школяр”, 1999. – 385 с.
43. Ващенко Григорій. Твори – [Т. 6] : Спогади. Статті. / Г. Ващенко. – К. : Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка, 2006. – 443 с.
44. Ващенко Григорій. Твори / Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка / Анатолій Погрібний (ред.), Омелян Вишневецький (упоряд. та авт. передмов.). – На обкл. зазнач. назва тому. Т. 4 : Праці з педагогіки та психології. – К. : Школяр, 2000 – 416 с.

45. Ващенко Григорій. Твори / Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка / Омелян Вишневський (ред.кол.), Анатолій Погрібний (упоряд.). Т. 5 : Хвороби в галузі національної пам'яті. – К. : Школяр, 2003. – 335 с.
46. Ващенко Г. "Визволення" Західної України більшовиками: офіційні документи і дійсність / Г. Ващенко // Освіта. – 1996. – 27 листоп. – С. 12–13.
47. Ващенко Г. "Психологічні профілі" студентів Полтавського ІНО за колективним тестом Россолімо / Г. Ващенко // Записки Полтавського інституту соціального виховання. – Т. V. – Полтава, 1930. – С. 141–145.
48. Ващенко Г. Автобіографія / Г. Ващенко // Наукові записки Українського вільного університету. Філософський факультет. – Мюнхен, 1967. – Ч. 7. – С. 5–9.
49. Ващенко Г. Большевицькі перекручення педагогічних ідей Заходу в галузі дидактики / Г. Ващенко // Освіта. – 1997. – 5–12 листопада. – С. 1–3.
50. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори / Г. Ващенко. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 214 с.
51. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. – Ч.1. Психологія волі і характеру / Г. Ващенко. – Лондон : Вид-во Спільки Української Молоді, 1952. – 256 с.
52. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. – Ч.2. / Г. Ващенко. – Боффало-Мюнхен : Видавництво Спільки української молоді, 1957. – 270 с.
53. Ващенко Г. Виховання педагогічних кадрів / Г. Ващенко // Більшовик Полтавщини. – 1941. – № 1. – С. 3.
54. Ващенко Г. Виховання пошани до батьків і старших / Г. Ващенко // Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич, 1997. – С. 118–127.
55. Ващенко Г. Виховання статевої чистоти і стриманості / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1954. – Ч. 11. – С. 29–37.
56. Ващенко Г. Виховання чесноти і принциповості / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 7. – С. 40–43.
57. Ващенко Г. Виховна роля мистецтва (виховна роля української народної пісні) / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1956. – № 1. – С. 49–53.

58. Ващенко Г. Виховна роля нової української літератури / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1956. – Ч. 3,4. – С. 301–310, С. 421–431.
59. Ващенко Г. Виховна роля української підсоветської літератури / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1957. – Ч. 1. – С. 19–30.
60. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Ред.газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
61. Ващенко Г. Відновлення УАПЦ і переслідування її більшовиками / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1956. – Ч. 9. – С. 1012–1022.
62. Ващенко Г. Героїзм / Г. Ващенко // Освіта. – 2003. – 2–9 квіт. (№ 16). – С. 3.
63. Ващенко Г. Годі мрій / Г. Ващенко // Наше слово. – 1928. – № 7–8. – С. 3–7.
64. Ващенко Г. Детские вопросы в форме "почему?" Критический анализ учения Ж. Пиаже в связи с вопросом о развитии мышления дошкольников / Г. Ващенко // Ученые записки Сталинградского пединститута. – Сталинград, 1939. – Т. 1. – С. 104–129.
65. Ващенко Г. Дмитро Іванович Дорошенко / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1957. – Ч. 12. – С. 1364–1370.
66. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1955. – Ч. 2. – С. 29–39.
67. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 рр. / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1955. – Ч. 5. – С. 75–80.
68. Ващенко Г. До питання про класифікацію методів навчальної роботи / Г. Ващенко // Зап. Полтав. ін-ту нар. освіти. – Полтава, 1927. – Т. 4. – С. 136–151.
69. Ващенко Г. Досягнення установ соціального виховання інтернатного типу на Полтавщині / Г. Ващенко // Зб. "Дитяче містечко". Укладник В. Дюшен. – Харків, 1928. – С. 123–129.
70. Ващенко Г. Екскурсія студентів Полтавського ІНО до Ленінграду та Москви / Г. Ващенко // Записки Полтавського ІНО. – Т. III. – № 1. – Полтава, [Б.р.] – С. 155–161.
71. Ващенко Г. Євангельський ідеал людини / Г. Ващенко // Практ. психологія та соц. робота. – 2003. – № 2/3. – С. 150–154.

72. Ващенко Г. З часів німецької окупації України / Г. Ващенко // *Визвольний шлях*. – 1957. – Ч. 10. – С. 1151–1164.
73. Ващенко Г. З часів німецької окупації України / Г. Ващенко // *Визвольний шлях*. – 1957. – Ч. 2, 3, 4, 5. – С. 215–578.
74. Ващенко Г. Записи поведінки дитячих колективів, як метод вивчення дитинства / Г. Ващенко // *Записки Полтавського інституту соціального виховання*. – Т. V. – Полтава, 1930. – С. 111–122.
75. Ващенко Г. Ідеологічні засади Спілки Української Молоді / Г. Ващенко // *Авангард*. – 1952. – ЧЧ. 4 – 5 (14 – 15).
76. Ващенко Г. Історія однієї школи / Г. Ващенко // *Визвольний шлях*. – 1957. – Ч. 10–12. – 1958. – Ч. 1–9. – С. 1151–1164, 1266–1278, 1381–1392, 55–64, 193–204, 306–312, 423–436, 525–536, 658–668, 795–801, 907–915, 1029–1042.
77. Ващенко Г. Кара (3 подій 1905 р.) / Г. Ващенко // *Наше слово*. – 1928. – № 3. – С. 13–18.
78. Ващенко Г. Кінець комунізму чи всесвітня катастрофа культури й цивілізації? / Г. Ващенко // *Авангард*. – 1956. – Ч 1. – С. 17–20.
79. Ващенко Г. Коріння більшовицького тоталітаризму / Г. Ващенко // *Визвольний шлях*. – 1956. – Ч. 5. – С 559–566.
80. Ващенко Г. Матеріали до характеристики стану техніки навчання в молодшому центрі трудшколи Полтавської округи за даними групових журналів других груп Полтавської ім. Ів. Франка, Опішнянської, Решетилівської й Долинської трудшкіл за 1926–1927 шк. рік / Г. Ващенко // *Записки Полтавського інституту соціального виховання*. – Т. V. – Полтава, 1930. – С. 124–135.
81. Ващенко Г. Мета життя як стрижень характеру / Г. Ващенко // *Практ. психологія та соц. робота*. – 2003. – № 2/3. – С. 155.
82. Ващенко Г. Методи об'єктивного обслідування техніки читання / Г. Ващенко // *Записки Полтавського ІНО*. – Т. III. – № 3. – Полтава, 1926. – С. 100–108.
83. Ващенко Г. Мораль християнська і комуністична / Г. Ващенко // *Визвольний шлях*. – 1962. – ЧЧ. 1–8. – С. 31–679.

84. Ващенко Г. Моральне виховання молоді / Г. Ващенко // Авангард. – 1962. – Ч. 3. – С. 17–19.
85. Ващенко Г. Моя автобіографія / Г. Ващенко // Освіта. – 1996. – 25 грудня. – С. 6.
86. Ващенко Г. Мрії і дійсність / Г. Ващенко // Наше слово. – 1928. – № 5. – С. 3–9.
87. Ващенко Г. Наслідки математичних тестів у Вуді, переведених в школах Полтавської округи / Г. Ващенко // Шлях освіти. – 1928. – № 11. – С. 153–160.
88. Ващенко Г. Наслідки математичного тесту над дітьми Полтавських шкіл / Г. Ващенко // Записки Полтавського ІНО. – Т. III. – № 3. – Полтава, 1926. – С. 128–133.
89. Ващенко Г. Наслідки тестів "загального розвитку", проведених у чотирьох групах полтавських шкіл / Г. Ващенко, С. Ігнат'єв // Шлях освіти. – 1927. – № 2–3. – С. 68–77.
90. Ващенко Г. Націоналізм, інтернаціоналізм і виховання любові до Батьківщини / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1956. – Ч. 4. – С. 56.
91. Ващенко Г. Національне виховання дітей / Г. Ващенко // Авангард. – 1959. – Ч. 4. – С. 14–18.
92. Ващенко Г. Нотатки про естетику. Платон про красу / Г. Ващенко // Твори. Т. 5. – К.: "Школяр" – "Фада" ЛТД, 2003. – С. 36–38.
93. Ващенко Г. Олександр Македонський / Г. Ващенко // Авангард. – 1954. – Ч. 12–13. – С. 49–55.
94. Ващенко Г. Організаційні форми навчання / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1957. – Ч. 9. – С. 1019–1022.
95. Ващенко Г. Організація лабораторій та майстерень при педагогічних вузах (для виконання Дальтон-плану) / Г. Ващенко // Путь просвещения. – 1926. – № 11. – С. 136–151.
96. Ващенко Г. Освіта в дореволюційній Росії / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1958. – Ч. 12. – С. 1335–1344.
97. Ващенко Г. Освіта і виховання молоді в СРСР / Г. Ващенко // Авангард. Журнал для молоді. – Лондон. – 1959. – Ч. II–III.

98. Ващенко Г. Основи естетичного виховання / Г. Ващенко // в-во Авангард, 1957. – 46 с.
99. Ващенко Г. Основна мета української молоді / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1954. – кн. 1. – С. 12–21.
100. Ващенко Г. Основні лінії розвитку совєтської педагогіки і школи / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1965. – Ч. 1. – С. 29–39.
101. Ващенко Г. Основні проблеми педагогіки майбутнього / Г. Ващенко // Педагогіка толерантності. – 1998. – № 2. – С. 86–93.
102. Ващенко Г. Педагогічна майстерність / Г. Ващенко // Радянська освіта. – 1940. – № 19. – с. 2.
103. Ващенко Г. Передмова / Г. Ващенко // Кобець О. Сходить сонце. Українським дітям і молоді. – Нью-Йорк, 1961. – С. 1–16.
104. Ващенко Г. Про дисципліну в школі / Г. Ващенко // Наше слово. – 1928. – № 6. – С. 29–31.
105. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен : Накладом Центрального комітету СУМ, 1957. – 48 с.
106. Ващенко Г. Психологічні властивості українців і причина наших невдач / Г. Ващенко // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 49–51.
107. Ващенко Г. Робота полтавського кабінету соціальної педагогіки / Г. Ващенко // Шлях освіти. – 1927. – № 2. – С. 123–126.
108. Ващенко Г. Робота полтавського кабінету соціальної педагогіки за 1925 р. / Г. Ващенко // Шлях освіти. – 1926. – № 2. – С. 135–137.
109. Ващенко Г. Родинне виховання дітей до трьох років / Г. Ващенко // Авангард. Журнал для молоді. – Лондон. – 1959. – Ч. III. – С. 30–32.
110. Ващенко Г. Родинні умови життя і дитячі правопорушення Записки Полтавського інституту народної освіти / Г. Ващенко. – Т. 4. – Полтава. 1927. – С. 130–135.
111. Ващенко Г. Розвиток і виховання мови й мислення дітей дошкільного віку / Г. Ващенко // Заклучний розділ докт. дис. "Мова дітей переддошкільного і дошкільного віку як засіб спілкування". – Полтава, 1940. – С. 154–232.

112. Ващенко Г. Розвиток Полтавського ІНО як педагогічної школи / Г. Ващенко // Записки Полтавського інституту соціального виховання. – Т. V. – Полтава, 1930. – С. 14–29.
113. Ващенко Г. Роля освіти в СРСР / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1965. – Ч. 3. – С. 283–294.
114. Ващенко Г. Роля релігії в житті людства і релігійне виховання молоді / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1954. – Ч. 5. – С. 29–34.
115. Ващенко Г. Російський імперіялізм у ХІХ столітті / Г. Ващенко // [Твори] / Григорій Ващенко. – К., 2006. – [Т. 6] : Спогади. Статті. – С. 393–409.
116. Ващенко Г. Свобода людини як філософічно–педагогічна і політична проблема / Г. Ващенко // Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. – К.: «Школяр» – «Фада» ЛТД, 2000. – С. 326–361.
117. Ващенко Г. Системи навчання / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1957. – Ч. 7. – С. 763–774.
118. Ващенко Г. Сільсько-господарський ухил педагогічних ВУЗів / Г. Ващенко // Шлях освіти. – 1924. – № 11–12. – С. 93–102.
119. Ващенко Г. Сліпий / Г. Ващенко. – С.-Петербург : Типографія товариства «Общественная польза», 1910. – 37 с.
120. Ващенко Г. Служба Богові й Батьківщині / Г. Ващенко // Рідна школа. – 1992. – № 3–4. – С. 84–88.
121. Ващенко Г. Сообщающая беседа. Место сообщающей беседы в процессе обучения / Г. Ващенко // Советская педагогика. – 1939. – № 7. – С. 37–44.
122. Ващенко Г. Соціалізм й індивідуалізм у світлі християнства // Визвольний шлях. – 1953. – Ч. 8. – С. 24–27.
123. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру / Г. Ващенко // [Твори] Т.4 : Праці з педагогіки і психології. – К. : Школяр, 2000. – С. 271–314.
124. Ващенко Г. Традиційний український ідеал людини. Традиції й поступ / Г. Ващенко // Український світ. – 1996. – № 2. – С. 35–36.

125. Ващенко Г. Традиційний українській ідеал людини в контексті народної поезії та літератури / Г. Ващенко // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 2–3. – С. 63–79.
126. Ващенко Г. Традиційні коріння большевицького тоталітаризму і підступства / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1956. – Ч. 2. – С. 148–152.
127. Ващенко Г. Український ренесанс ХХ століття / Г. Ващенко. – Торонто : На варті, 1953. – 80 с.
128. Ващенко Г. Учитель центральна фігура навчально-виховного процесу / Г. Ващенко // Більшовик Полтавщини. – 1941. – №19. – С. 3.
129. Ващенко Г. Уява та її роль в житті людини / Г. Ващенко // Авангард. – 1954. – Ч. 12–13. – С. 55–70.
130. Ващенко Г. Фізичні властивості студентів Полтавського ІНО за колективним тестом Россолімо / Г. Ващенко // Записки Полтавського інституту соціального виховання. – Т. V. – Полтава, 1930. – С. 136–140.
131. Ващенко Г. Хвороби в галузі національної пам'яті / Г. Ващенко // Освіта. – 2003. – 1–8 січ. (№ 1). – С. 3; 12–19 лют. (№ 8). – С. 6.
132. Ващенко Г. Християнство і майбутнє людства : слово від Братства св. Покрови / Г. Ващенко // [Твори] / Г. Ващенко. – К., 2003. – [Т. 5] : Хвороби в галузі національної пам'яті. – С. 270–295.
133. Ващенко Г. Школа як громадський і культурний центр / Г. Ващенко // Наше слово. Додаток до газети "Більшовик Полтавщини". – 1928. – № 2. – С. 33–35.
134. Ващенко Г. Яничар Макаренко – найбільший совєтський педагог / Г. Ващенко // Визвольний шлях. – 1955. – Ч. 8. – С. 53–60.
135. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. – 1725 с.
136. Видатний національний педагог Григорій Ващенко : зб. матеріалів до 125-річчя від дня народж. / авт.-упоряд., наук. ред. А. Погрібний ; Всеукр. пед. т-во ім. Г. Ващенка. – К. : Всеукр. пед. т-во ім. Г. Ващенка, 2003. – 64 с.
137. Видатні українські педагоги: Інформаційний довідник / Авт.-упор. Л. В. Калуська. – Тернопіль: Мандрівець, 2008. – 224 с.

138. Вихрущ В. О. Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. О. Вихрущ : Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. К., 2001. – 20 с.
139. Вихрущ В. О. Розробка теорії метода у дидактиці нової трудової школи Г. Ващенка / В. О. Вихрущ // Науковий вісник Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 21–25.
140. Вишневський О. До питання про критерії оцінки педагогічної спадщини / О. Вишневський // 10 років школи громадянства : до 10-ліття пед. т-ва ім. Григорія Ващенка : зб. матеріалів / Пед. т-во ім. Г. Ващенка. – Львів, 2005. – С. 50–53.
141. Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання / О. Вишневський // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр, 1997. – С. 78–121.
142. Вишневський О. На ниві відродження української педагогіки / О. Вишневський. – Дрогобич : видавець Святослав Сурма, 2011. – 80 с.
143. Вишневський О. Педагогічні етюди. Аналітичні матеріали, концепції, публіцистика, інтерв'ю / О. Вишневський. – Дрогобич. Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. І.Франка, 2007 р. – 208 с.
144. Вишневський О. Передмова / О. Вишневський // Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич, 1997. – С. 3–6.
145. Вишневський О. Повернемося до чистих джерел / О. Вишневський // Освіта. – 1997. – 12–19 листопада. – С. 4–5.
146. Вишневський О. Сучасне українське виховання / О. Вишневський. – Дрогобич, 1996. – 238 с.
147. Вишневський О. Українська педагогіка на тлі освітніх реформ: збірник науково-публіцистичних статей / О. Вишневський – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка. – 2008. – 70 с.
148. Вишневський О. Український ідеал і національний характер / О. Вишневський. – Дрогобич : видавець Святослав Сурма. – 2010. – 160 с.

149. Вища освіта і Болонський процес : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Дмитриченко М.Ф., Хорошун Б.І., Язвінська О.М., Данчук В.Д. – К. : Знання України, 2006. – 440 с.
150. Вітвицька С. Основи педагогіки вищої школи : методичний посібник для студентів магістратури / С. Вітвицька. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.
151. Вітренко Т. Велетні педагогічної думки. Григорій Ващенко // Освіта України. – 1997. – 22 серпня. – С. 8.
152. В-о Г. Конференція вчителів м. Полтави 13–14 березня 1925 р. / Г. В-о // Записки Полтавського ІНО. – Т. III. – Полтава, 1926. – С. 161–167.
153. В-о Г. Конференція робітників установ соціального виховання закритого типу в м.Полтаві 1926 р. / Г. В-о // Записки Полтавського ІНО. – Т. III. – Полтава, 1926. – С. 172–176.
154. В-о Г. Педагогічне обличчя Ленінграду та Москви / Г. В-о // Записки Полтавського ІНО. – Т. III. – № 1. – Полтава, 1926. – С. 167–172.
155. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. / Н. П. Волкова. — 3-тє вид., стереотип. — К. : Академвидав, 2003. – 616 с. – (Серія «Альма-матер»).
156. Воровка М.І. Джерельна база історико-педагогічного дослідження: поняття та специфіка. Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія “Педагогіка і психологія”. 2018. № 2. С. 13–17.
157. Всеукраїнське педагогічне товариство імені Григорія Ващенко // Освіта : Спецвип.-посіб. – 1995. – № 47.
158. Гавриленко, А. Молодість класика : невідомі сторінки з життя Григорія Ващенко / А. Гавриленко // Освіта. – 2000. – Трав. (№ 22). – С. 3.
159. Гаєвська Л. Сутність поняття «освіта» в суспільно-історичній детермінації / Л. Гаєвська // Освіта і управління. – 2008. – № 1. Т. 11. – С. 56–61.
160. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка : теорія та історія : навч. посібник / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.

161. Гальчинський В. Україністика Німеччини в другій половині 40-х – першій половині 50-х років ХХ століття / В. Гальчинський // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 289
162. Гентош О. Було колись у Біликах / О. Гентош // Освіта. – 1996. – 25 грудня. – С. 6.
163. Гентош О. Григорій Ващенко (1878–1967): повернення в Україну / О. Гентош // Пед. думка. – 2003. – № 3. – С. 85–90.
164. Гентош О. Ім'я повертається / О. Гентош // Освіта. – 1998. – 24 червня – 1 липня. – С. 10–11.
165. Герасименко В. Співець людини, волі й України / В. Герасименко // Нар. творчість та етнографія. – 2003. – № 5/6. – С. 47–50.
166. Гнаткович Т. Слово – культура – духовність: педагогічний світогляд Григорія Ващенка / Т. Гнаткович // Укр. мова і л-ра в шк. – 2007. – № 5. – С. 69–70.
167. Головчук С. Ю. Педагогічна спадщина Григорія Ващенка у контексті розвитку національної освіти та виховання в Україні / С. Ю. Головчук // Професійна підготовка педагогічних кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти: сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку. – Хмельницький, 2007. – С. 249–251.
168. Голос Полтавщини. – 1941. – 2 листопада
169. Голос Полтавщини. – 1941. – 26 жовтня
170. Голос Полтавщини. – 1941. – 9 листопада
171. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Вид-во Либідь, 1997. – 376 с.
172. Григорій Ващенко (1878–1967) // Народжені Україною : мемор. альм. : у 2 т. – К., 2002. – Т. 1. – С. 294–295.
173. Григорій Ващенко (1878–1967): Педагог, вчений, психолог, письменник // Золота книга української еліти : інформ.-імідж. альм. : у 6 т. / ред. Рада : Ю. Богуцький, Л. Губернський, М. Демченко та ін. – К., 2001. – Т. 1. – С. 354–355.

174. Григоріїв Юрій. Творець української національної педагогіки / Ю. Григоріїв // *Визвольний шлях*. – Лондон. – 1967. – Кн. 6. – С. 701–706.
175. Гринів О. Створімо себе (Про українського вченого Григорія Ващенка. 1878–1967) / О. Гринів // *Молодь України*. – 1994, 21 липня. – С. 3.
176. Гук О.В. Актуальні питання фізичної освіти та виховання молоді в педагогічних поглядах Г.Ващенка / О.В. Гук // *Адаптаційні можливості дітей та молоді: матеріали VIII (X) міжнародної науково–практичної конференції (Одеса, 16–18 вересня 2010 року) / під ред. А. І. Босенка – Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2010. – 377 с. – С. 58–64.*
177. Гук О.В. Видатний український педагог Григорій Ващенко про роль освіти у становленні молодого покоління / О.В. Гук // *Український вимір: міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. Число 10. – Чернігів, 2011. – С. 45–48.*
178. Гук О.В. Григорій Ващенко про громадянську спрямованість виховання української молоді / О.В. Гук // *Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. У 3– т. – Т. II. – Чернігів : ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка, 2009. – С. 154–156.*
179. Гук О.В. Молодіжні організації в контексті соціального виховання молоді за Г. Ващенком / О.В. Гук // *Молодіжна політика: Проблеми і перспективи. Зб. матеріалів V Міжнарод. Науково-практ. конф. 18–19 квітня 2008 р. – Дрогобич, 2008. – С. 173–174.*
180. Гук О.В. Омелян Коваль – дослідник та послідовник наукової спадщини видатного українського педагога Григорія Ващенка / О.В. Гук // *Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. У 3– т. – Т. I. – Чернігів, 2010. – С. 120–124.*
181. Гук О.В. Питання освіти молоді у педагогічній спадщині Григорія Ващенка / О.В. Гук // *Витоки педагогічної майстерності: Збірник наукових праць. – Випуск 6. – Полтава, 2009. – С. 127–131.*

182. Гук О.В. Погляди Григорія Ващенка на роль педагога в освітньо–виховному процесі / О.В. Гук // Наукові записки : [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова ; укл. Л.Л. Макаренко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск LXXXVII (87). – 276 с. – (Серія педагогічні та історичні науки). – С. 29–34.
183. Гук О.В. Проблеми дидактики в педагогічній спадщині Григорія Ващенка / О.В. Гук // Обрії: науково-педагогічний журнал. Випуск № 2(33). – 2011 р. С. 62–64.
184. Гук О.В. Розумове виховання української молоді у педагогічній спадщині Григорія Ващенка / О.В. Гук // Наукові записки : [збірник наукових праць] / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова : укл. Л.Л. Макаренко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Випуск LXXXII(82). – 290 с. – (Серія педагогічні та історичні науки). – С. 45–51.
185. Гунчак Інна. Виховний ідеал Григорія Ващенка / І. Гунчак // Суспільно-політичні виміри релігійних процесів в Україні. – Чернівці, 2008. – С. 138–142.
186. Гурова О. М. Духовний аспект педагогічної творчості Г. Ващенка / О. М. Гурова // Проблеми сучасної пед. науки: Зб. ст.: Педагогіка і психологія / Кримський держ. гуманіт. Ін-т. – Ялта, 2004. – Вип. 6, ч. 1. – С. 111–185.
187. Де О. Спогади про Григорія Ващенка / О. Де // Практ. психологія та соц. робота. – 2003. – № 2/3. – С. 149.
188. Демиденко Т.П. Виховний ідеал Григорія Ващенка у підготовці вчителя сільських шкіл // Проблеми сільських навчально-виховних закладів. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Полтава, 1994. – С. 124–125.
189. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) // Освіта. – 1993. – №44–46. – 62 с.
190. Дидактика: навчальний посібник / Малафіїк І. В. – К. : Кондор, 2005. – 397 с.
191. Дічек Н. Григорій Ващенко як історик педагогіки / Н. Дічек // Шлях освіти. – 2003. – № 4. – С. 47–51.

192. Дічек Н. Ідеолог патріотизму Григорій Ващенко / Н. Дічек // Пед. газ. – 2003. – Берез. (№ 3). – С. 8.
193. Довбня В. Праці Григорія Ващенко як джерело історії філософії освіти / В. Довбня // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 82–95.
194. Довбня В. Християнська філософія доби патристики як джерело філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенко / В. Довбня // Філософія освіти. – 2008. – № 1/2. – С. 192–203.
195. Другий Всеукраїнський Учительський З'їзд. – К. : Вид-во Товариства Шкільної Освіти, 1917. – 40 с.
196. Дьюї Джон. Демократія і освіта / Дж. Дьюї. – Львів : Літопис. 2003. – 294 с.
197. Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України; головний ред. Василь Григорович Кремінь]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
198. Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича. – Львів, 2003. – Т. 5. – С. 1670.
199. Журавський В. Творець філософії, психології та науково-педагогічної теорії українського національного виховання / В. Журавський // Освіта. – 2008. – 21-28 трав. (№ 21). – С. 2.
200. Зайченко І. Педагогічне кредо. [з нагоди 120-річчя Григорія Ващенко] / І. Зайченко // Освіта. – 1998. – 24 червня – 7 липня. – С. 10–11.
201. Зайченко І. В. Педагогіка : Навчальний посібник / І. В. Зайченко. – Чернігів, 2003. – 528 с.
202. Зайчук В. О. Освіта та інтелектуальний потенціал суспільства: суперечності та перспективи / В.О. Зайчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 7. – С. 8–9.
203. Закон України «Про освіту» зі змінами та доповненнями від 23.05.1991, № 1060–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon.rada.gov.ua>.
204. Звичайна О. Його здовжена рука / О. Звичайна // Визвольний шлях. – 1967. – Ч. 6. – С. 707–710.
205. Зязюн І. Проблеми виховання молоді в Україні / І. Зязюн // Пед. газета. – 2000. – № 5 (травень). – С. 5.

206. Іванюк Г. Реалізація виховного ідеалу: спрямованість у майбутнє / Г. Іванюк // Рідна школа. – 1999. – № 1. – С. 12–15.
207. Іванченко, А. В. Творче застосування педагогічної спадщини Г. Ващенка у школі. Вісн. Житомир. пед. ун-ту. – Житомир, 2000. – Вип. 6. – С. 125–128.
208. Івченко К. Григорій Ващенко про формування свідомої дисципліни учнів / К. Івченко // Світло. – 2003. – № 1. – С. 30–31.
209. Каленюк І. С. Кредитні джерела інвестування освіти / І. С. Каленюк // Банківська справа. – 1998. – № 5. – С. 41–44.
210. Каптерев П. Ф. Самовоспитание таланта / П. Каптерев // Воспитание и обучение, 1898. – № 3. – С. 116–131.
211. Каптерев П. Ф. Как образовать стойкий характер? / П. Каптерев // Семья и школа. – 1874. – № 10. – С. 155–184.
212. Каптерев П. Ф. О саморазвитии и самовоспитании / П. Каптерев // Образование. – 1897. – № 1. – С. 1–18.
213. Каптерев П. Ф. Что может сделать с школа для развития характера учащихся / П. Каптерев // Образование. – 1893. – №1 – С. 11–18.
214. Каптерев П. Ф. Педагогический процесс / П. Каптерев. – СПб. : [Б.в.], 1905. – 145 с.
215. Каптерев П.Ф. Эвристическая форма обучения в народной школе / П. Каптерев // Народная школа. – 1874. – № 11. – С. 16.
216. Каптеревъ П. Ф. Дидактические очерки / П. Ф. Каптерев // Теорія образования – Петроградъ : Вікторія, 1915 – 420 с.
217. Кіндрась К. Євшан-зілля професора Ващенка, або від чого найбільше застерігав український педагог / К. Кіндрась // Голос України. – 1994. – 24 лютого. – С. 7.
218. Коваленко Є. Проблеми педагогіки творчості у педагогічній спадщині Г. Ващенка / Є. Коваленко // Наук. зап. / Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2003. – С. 90–95. – (Психол.-пед. науки ; № 1).
219. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 148.

220. Коваль О. Християнські принципи вченого і патріота. Про Г.Ващенка та його педагогічні ідеї / О.Коваль // Освіта. – 1995. – 22 листопада. – С. 6.
221. Коваль О. Багатогранність педагогічного хисту / О. Коваль // Освіта. – 1998. – 13–20 травня.– С 2–3.
222. Коваль О. Видатний дослідник традицій української етнопедагогіки – Г.Ващенко / О. Коваль // Нар. творчість та етнографія. – 1996. – № 1. – С. 60–66.
223. Коваль О. Григорій Ващенко – людина – педагог – державник / О. Коваль // Прак. психологія та соц. робота. – 2003. – № 2/3. – С.145–149.
224. Коваль О. Григорій Ващенко – подвижник української педагогіки / О. Коваль // Газ. Освіта. – 1992. – 23 грудня.
225. Коваль О. Григорій Ващенко – творець української виховно-освітньої системи / О. Коваль // Рідна шк. – 1993. – № 3. – С. 2–5.
226. Коваль О. Євшан-зілля професора Ващенка від замулювання національної пам'яті / О.Коваль // Освіта. – 2005. – 27 квіт.– 4 трав. (№ 17/18). –С. 14–15.
227. Коваль О. Передмова / О. Коваль // Ващенко Г. Г. Виховний ідеал. – Полтава : Ред. газ. "Полтавський вісник", 1994. – С. 6–8.
228. Ковальчук О. Виховна система Григорія Ващенка як складова європейської гуманістичної традиції / О. Ковальчук // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 117–120.
229. Ковальчук О. М. Григорій Ващенко – творець виховної системи нової національної школи /О. М. Ковальчук // Сучасні педагогічні технології у вищих педагогічних закладах освіти : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. – Ніжин, 2001. – Ч. 1. – С. 26–29.
230. Козак С. Вшанували пам'ять видатного педагога [Г. Ващенко] / С. Козак //Літ. Україна. – 2003. – 4 берез. (№ 31/32). – С. 10.
231. Козловська І. Педагогічні ідеї та погляди Григорія Ващенка у контексті дидактичної інтеграції / І. Козловська, Я. Кміт. – Л. : ПППО АПН України, 1995. – 25 с.

232. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ : Хрещатик, 1992. 120 с.
233. Коменський Я. А.[1] Велика дидактика // Історія зарубіжної педагогіки : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Київ : Центр учбової літератури, 2006. – С. 155–185.
234. Комуністична освіта. – 1941. – № 5.
235. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 18–25.
236. Концепція формування світогляду громадянина України // Освіта. – 1996. – 20 листоп. – С. 9.
237. Кордіяк І. Соціалізація особистості в контексті педагогічних ідей Г. Ващенка / І. Кордіяк // Духовно-моральна парадигма творчості Григорія Ващенка: матеріали пед. конгресу, присвяч. 130 роковинам від дня народж. проф. Григорія Ващенка, 22-23 квіт. 2008 р. / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – Ч. 2. – С. 186–189.
238. Корж Л. Ващенківські адреси: Ромни / Л. Корж // Освіта. – 2003. – № 12 (12–19 березня). – С. 9.
239. Коцур Н., Коцур В. Українізація і освіта в 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст.: деякі методологічні та історіографічні аспекти / Н. Коцур, В. Коцур // Рідна школа. – 1997. – № 11. – С. 77–80.
240. Кравець В. Історія української школи і педагогіки / В. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 357 с.
241. Краснодемська І. Й. Внесок вчених Українського Вільного Університету в Празі у розбудову національної системи освіти : (Г. Ващенко, А. Волошин, С. Рудницький) / І. Й. Краснодемська // Українознавство в розбудові національної освіти України ХХІ століття: проблеми та перспективи розвитку : зб. наук. пр. / НДІ українознав. – К., 2004. – Т. 2. – С. 218–228.
242. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття / В. Г. Кремень // Освіта України. – 2002. – 28 грудня. – № 102 – 103.

243. Кремень В. Г. Якісна освіта і нові вимоги часу / В. Г. Кремень // Педагогічна і психологічна науки в Україні. – К. : Педагогічна думка, 2007. – Т. I. – С. 11–24.
244. Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. / В. Кремень – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
245. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
246. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1919 рр.). – Мюнхен : [Б. в.], 1956. – 95 с.
247. Культурне будівництво Української РСР. – К : [Б. в.], 1940. – С. 40
248. Кульчицький, В.Й. Система виховної роботи з молоддю в діяльності організацій національного спрямування (перша половина ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – заг. педагогіка та історія педагогіки. – Івано-Франківськ, 2009. – 16 с.
249. Лановик Б.Ф. Економічна історія України і світу: навч. посіб. /Б.Ф. Лановик, М.В. Лазарович. – Тернопіль: Збруч, 2002. – 256 с.
250. Левківський М.В. Історія педагогіки : Навч. посібник. /М.В. Левківський, О.М. Микитюк. – Харків : ОВС, 2002. – 240 с.
251. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П. Ф. Лесгафт // Собр. пед. соч.: Пер. с нем.: В 5 т. – М : Физкультура и спорт, 1951. – Т. 3. – С. 111–118.
252. Литвин А. Проблеми виховання майбутніх фахівців у педагогічній спадщині Г. Ващенко / А. Литвин // Імідж сучас. педагога. – 2006. – № 2. – С. 13–16.
253. Литвин О. Григорій Ващенко: судження про національне виховання / О. Литвин // Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність. – Львів, 2007. – Ч. 4. – С. 149–160.
254. Литвина Ю. Розвиток педології як науки про освіту і виховання в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – заг. педагогіка та історія педагогіки. – Ялта, 2009. – 22 с.
255. Літературно-науковий вісник. – 1912. – кн. 6.

256. Логвиненко О. Проблеми фізичного виховання в педагогічних поглядах Г. Ващенка / О. Логвиненко // Гуманізація навчально-виховного процесу : наук.-метод. зб. / Слов'ян. держ. пед. ін.-т. – Слов'янськ, 2001. – Вип. 11. – С. 120–127.
257. Логвиненко Т.О., Гук О.В. Всеукраїнське педагогічне товариство імені Григорія Ващенка: 15 років діяльності на ниві освіти / Т.О. Логвиненко, О.В. Гук // Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал. 2011. – № 3 (74). С. 56–60.
258. Локк Дж. Мысли о воспитании / Дж. Локк // Педагогические сочинения: Пер. с англ. и латин. – М. : Просвещение, 1985. – С. 96–104.
259. Луговий В. І. Управління освітою : навч. посіб. для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності "Держ. управління" / В. І. Луговий. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 302 с.
260. Луговий В. І. Проблема понятійно-категоріального апарату педагогічної науки/ В. І. Луговий // Педагогічна і психологічна науки. Збірник наукових праць до 15-річчя АПН України у 5 томах./ Том 1. Теорія та історія педагогіки. – К. : Пед. думка», 2007. – С. 24–36.
261. Луцик Д. В. Дидактика початкової школи / Д. В. Луцик. – Дрогобич : Посвіт, 2007. – 172 с.
262. Луцик Дмитро, Логвиненко Тетяна. Літопис педагогічної думки в Україні / Д. Луцик, Т. Логвиненко. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 2000. – 160 с.
263. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. (Вища освіта ХХІ століття) / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко – К. : Т-во «Знання», КОО, 2003. – 450 с.
264. Майборода В. З історії розвитку педагогічної освіти на Україні (1928–1941) / В. Майборода // Початкова школа. – 1990. – № 12. – С. 34–38.
265. Майборода В. Концепція шляхів демократизації управління освітою в Україні / В. Майборода // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К. : Школяр, 1997. – С. 42–57.

266. Македон Л. Питання національного виховання в поетичному доробку Д. Білоуса та педагогічних творах Г. Ващенка / Л. Македон // Гуманітарний вісник. – Тернопіль, 2006. – Вип. 8 : Педагогіка. Психологія. Філологія. Філософія. – С. 412–417.
267. Максимюк С. П. Педагогіка: навчальний посібник / С. П. Максимюк. – К. : Кондор, 2009. – 670 с.
268. Матеріали Другого Конгресу Всеукраїнського педагогічного Товариства ім. Г.Ващенка // Освіта. – 1997. – 26 листоп. – 3 груд. – С. 1–4.
269. Мединський Є. М. Історія російської педагогіки до Великої жовтневої революції : навч. посіб. для педагогічних вузів / перекл. з 2-го рос. вид., виправл. і доповн / Э. М. Мединський. – К.-Харків : Державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», 1938. – 467 с.
270. Мельник Я. Заклад, що залишив непроминальний слід у рідній та світовій науці: до 70-річчя діяльності УВУ. Науковий збірник УВУ. Мюнхен, 2015 Т.20. С. 11-17.
271. Михайлишин Р. Педагогіка Ващенка для майбутніх педагогів / Р. Михайлишин // 10 років школи громадянства : до 10-ліття Пед. т-ва ім. Григорія Ващенка : зб. матеріалів / Пед. т-во ім. Г. Ващенка. – Львів, 2005. – С. 116–118.
272. Мицишин І. Питання морального виховання у творчості Г. Ващенка / І. Мицишин // 10 років школи громадянства : до 10-ліття Пед. т-ва ім. Григорія Ващенка : зб. матеріалів / Пед. т-во ім. Г. Ващенка. – Львів, 2005. – С. 86–88.
273. Мірчук І. Вступне слово до «Наукового збірника УВУ» / І. Мірчук. – Мюнхен : Видавництво УВУ, 1956. – С. 11.
274. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 4-є видання, доповнене / Н.Є. Мойсеюк. – Київ, 2007. – 656 с.
275. Моргун В. Ф. А. С.Макаренко і Г. Г.Ващенко: хитросплетіння доль і ідей двох сучасників // Історія Полтавського педінституту в особах:

- Матеріали конференції, присвяченої 80-річному ювілею інституту / В. Моргун. – Полтава : Кларисса, 1995. – С. 29–34.
276. Народа в справі організації народної освіти на Україні 15–20 грудня 1917 р. // Вільна українська школа. – 1918. – № 6. – С. 53–67.
277. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 рр. : навч. посібник / О. В. Сухомлинська та ін.; За ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
278. Наріжний С. Полтавський університет / С. Наріжний // Хроніка 2000 : український культурологічний альманах. Вип. 72. Україна освітня : історія, персоналії, поступ / редкол. Ю. Буряк (гол. ред.) та ін. – Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2007. – 775 с. – С. 99–121.
279. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага : [Б. в.], 1942. – Ч. 1. – 367 с.
280. Нікітчина С. Виховний ідеал Григорія Ващенка в світлі концепції національного виховання / С. Нікітчина // Гуманітарний вісник. – Переяслав–Хмельницький, 2005. — Вип.6 : Педагогіка. Психологія. Філологія. Філософія. – С. 63–66.
281. Огнев'юк В. О. Філософія освіти в структурі наукових досліджень феномену освіти / В. О. Огнев'юк // Шлях освіти. – 2009. – № 4 (54). – С. 2–6.
282. Окопний А. Тіловиховання у педагогічній спадщині Г. Ващенка / А. Окопний // 10 років школи громадянства : до 10-ліття Пед. т-ва ім. Григорія Ващенка : зб. матеріалів / Пед. т-во ім. Г. Ващенка. – Львів, 2005. – С. 89–91.
283. Павлів Б. Вогонь той ніколи не згасне: Родинне виховання в системі виховного ідеалу Г. Ващенка / Б. Павлів // Освіта. – 1995. – 22 листоп. – С. 3.
284. Падалка О. С., Нісімчук А. М., Смолюк І. О., Шпак О. Г. Григорій Ващенко – творець виховної системи нової національної школи Педагогічні технології / О. С. Падалка, А. М. Нісімчук, І. О. Смолюк. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1995. – С. 154–171.

285. Падалка О. С., Нісімчук А. С. та ін.: Педагогічні технології. Навч. посібник / О. С. Падалка, А. М. Нісімчук. – К. : Українська енциклопедія, 1995. – 252 с.
286. Пасемко І. Українство: світові обшири / І. Пасемко. – Харків, 2006. – 604 с.
287. Пашко М. С., Пашко Л. Ф. Повернення Г. Ващенка // Історія Полтавського педінституту в особах: Матеріали конференції, присвяченої 80-річному ювілею інституту / М. С. Пашко, Л. Ф. Пашко. – Полтава: Кларисса, 1995. – С. 4–8.
288. Пащенко В. О. А. Макаренко. Релігія. Церква. Новий підхід до старої проблеми. Педагогіка і психологія. 1998. № 1. С. 137-146.
289. Педагогічна майстерність: Підручник За ред. І.А.Зязюна. – 2ге вид. доповн. та переробл. – К. : Вища школа, 2004. – 422 с.
290. Педагогіка К. Д. Ушинського : історія та сьогодення : матеріали обл. наук.-практ. конф м. Херсон, 15 травня 2014 р. : у 2 ч. / за ред. Т.В. Комінарець, В.В. Кузьменко. Херсон. 2014. Ч. 2. 260 с.
291. Педагогіка в запитаннях і відповідях: Навч. посіб. / Л. В. Кондрашова, О. А. Пермяков, Н. І. Зеленкова, Г. Ю. Лаврешина. – К. : Знання, 2006. – 252 с.
292. Педагогічний словник [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
293. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. / И. Г. Песталоцци – М.: Педагогика, 1981. – Т. 2. – 416 с.
294. План управління освітою на Україні. Підвалини національної школи. Курси по українознавству (постанови з'їзду діячів по народній освіті, який відбувся 15–20 грудня 1917 р. в добу Української Народної Республіки) // Вільна українська школа. – 1918. – № 5–6. – С. 53–66.
295. Погребенник Ф. Григорій Ващенко (Григорій Васьківський) як письменник / Погребенник Ф. // Визвольний шлях. – 2000. – № 2. – С. 52–56.
296. Погрібний А. Виховний ідеал педагога–державника / А. Погрібний // Освіта. – 1998. – 22–29 квітня. – С. 1–3.

297. Погрібний А. Григорій Ващенко : віхи біографії / А. Погрібний // Освіта. – 2003. – 12–19 берез. (№ 12). – С. 8.
298. Погрібний А. До 125–річчя від дня народження Г. Ваценка // А. Погрібний // Українознавство. – 2003. – № 2/3. – С. 118–131.
299. Погрібний А. Лікуємо національну пам'ять / А. Погрібний // Освіта. – 1995. – 22 листоп. – С. 2.
300. Погрібний А. Освіта в Україні: час демократизації, час реформ. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні / А. Погрібний. – К.: Школяр, 1997. – С. 5–22.
301. Погрібний А. Педагогічні концепції видатного вченого–державника / А. Погрібний // Освіт. дайджест. Акцент-панорама. – 2003. – № 2. – С. 5–10.
302. Погрібний А. Світогляд і віра видатного педагога–державника / А. Погрібний // Сл. просвіти. – 2003. – 8–15 квіт. (Ч.15). – С. 6.
303. Погрібний А. Спрямованість у майбутнє / А. Погрібний // Освіта України. – 2002. – 29 берез. (№ 26). – С. 4.
304. Погрібний Анатолій, Алексюк Анатолій, Вишневський Омелян, Майборода Василь, Кононенко Петро. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Педагогічні концепції / Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ваценка ; Інститут українознавства Національного ун–ту ім. Тараса Шевченка. – К. : Школяр, 1997. – 151с.
305. Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так як треба... // Київ : Просвіта, 1999. 6 с.
306. Подолянка Н. Великий українець / Н. Подолянка // Шлях перемоги № 20. – 2008. – С. 6.
307. Положення “Про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах”. Затверджено наказом Міносвіти від 02.06.1993 року № 161 // Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. – Вип. 1. – К., 1994. – С. 111–131.

308. Постанови Першого Всеукраїнського селянського з'їзду (Київ. 28 травня – 2 червня 1917) // Вісти з Української ЦР. – 1917. – № 11–12, червень. – С. 3.
309. Постернак С. Постановка справи підготовки учителів за часи революції в Росії і на Україні / С. Постернак // Вільна українська школа. – 1918. – № 8–9. – С. 137–143.
310. Привітання Міністерства освіти України учасникам Установчого Конгресу Всеукраїнського Педагогічного Товариства ім. Г. Ващенка // Освіта. – 1995. – 22 листоп. – С. 1.
311. Проф. Григорій Ващенко. Посмертна згадка // Визвольний шлях. – 1967. – кн. 6. – С. 766–767.
312. Пугач А. Г. Г. Ващенко і вітчизняна педагогіка / А. Пугач // Рідна шк. – 2003. – № 7. – С. 68–69.
313. Пять лет работы с детьми правонарушителями. Сборник статей работников Полтавских учреждений для правонарушителей под редакцией профессора Г. Ващенко. – Полтава. 1925. – 157 с.
314. Ревегук В. Я. Стан освіти на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 роки) / В. Я. Ревегук // Історична пам'ять, № 1–2. – Полтава. – 2002. – С. 31–41
315. Резолюції Третього конгресу Всеукраїнського педагогічного товариства імені Григорія Ващенка. Освіта. 2000. 20-27 грудня (№ 60) С. 7.
316. Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві // Вільна українська школа. – 1917. – 4.1. – № 9. – С. 32–35.
317. Рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції «Григорій Ващенко і його роль у розвитку національних засад освіти та виховання в Україні : до 125-річчя від дня народження видатного педагога і психолога» // Освіта. – 2003. – 16–23 квіт. (№ 18). – С. 1.
318. Ржепецький Л. До світла : Г. Ващенко про роль релігії в житті людства і людини / Л. Ржепецький // Освіта. – 2003. – 23–30 квіт. (№ 19). – С. 2.
319. Рогальська Н. Григорій Ващенко : система дошкіль. Освіти / Н. Рогальська // Дошкіль. виховання. – 2004. – № 1. – С. 18–19.

320. Родниковъ В. Исторія педагогики общей и русской. 4-е изд., доп / В. Родниковъ. – К. : [Б. в.], 1916. – С. 133–141.
321. Розановъ В. В. Сумерки просвещения / В. В. Розановъ. – СПб. : Типография М. Меркушева, 1899. – 240 с.
322. Розвиток освіти і педагогічної думки на Україні / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К. : Рад. школа, 1991. – 330 с.
323. Рудакевич М. Григорій Ващенко про виховний ідеал / М. Рудакевич // Мандрівець. – 1997. – № 2–3. – С. 32–36.
324. Русова С. Націоналізація школи / С. Русова // Вільн. Укр. шк. – 1917. № 1. – С. 3–7.
325. Савицька А. [Рец. на кн. : Ващенко В. Загальні методи навчання : підруч. для педвузів ДВУ. – [Б. м. : б. в.], 1929. – 231 с.] / А. Савицька // Шлях освіти. – 1930. – № 1/2. – С. 178–180. – Автор книги : Ващенко Г.
326. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів / О. Я. Савченко – К.: Генеза, 1999. – 416 с.
327. Савчук П. Цінний твір українського педагога (“Виховання волі і характеру”) / П. Савчук // Визвольний шлях. – 1958. – № 3. – С. 349–355.
328. Самофал Я. Виховання волі у педагогічній спадщині Григорія Ващенко / Я. Самофал // Другий український педагогічний конгрес. – Львів, 2006. – С. 475–480.
329. Сборник постановлений по народному образованию уездных земских собраний Полтавской губернии за 1906 г. – Полтава : Издание полтавского губернского земства. – 1907. – 125 с.
330. Сворац С. Родинне виховання в педагогічній концепції Григорія Ващенко / С. Сворац, О. Білінська // Вісн. Прикарпат. ун-ту. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. – С. 49–56. – (Сер. : Педагогіка).
331. Сидоренко О. Л. Освіта як чинник формування стратегії життєвого успіху / О. Л. Сидоренко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4 (37). – С. 76.
332. Сисоєва С.О. Освіта як об’єкт дослідження / С. Сисоєва // Шлях освіти. – 2011. – № 2. – С. 5–11.

333. Сікорський П. І. Г. Ващенко про перспективи становлення і розвитку системи освіти в Україні / П. І. Сікорський // Суспільно-економічні проблеми суспільства : збірник наукових праць. – Число 1. – Львів, 2004. – С. 97–115.
334. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Львів : Афіша, 2001. – 664 с.
335. Скотний В. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті / В. Скотний. – К.– Дрогобич: Коло, 2003.– 288 с.
336. Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Харків, 1930. – 101 с.
337. Софій Н., Кузьменко В. Сто і один метод активного навчання / Н. Софій, В. Кузьменко // Підручник для директора. – 2006. – № 2. – С. 27–50.
338. Спілка Української Молоді [Електронний ресурс] : [офіційний сайт СУМу]. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.cym.org/archives/index.asp>. – Назва з екрана.
339. Старостенко А. Національні традиції у педагогічній спадщині Г. Г. Ващенка / А. Старостенко // Духовно-моральна парадигма творчості Григорія Ващенка: матеріали пед. конгресу, присвяч. 130 роковинам від дня народж. проф. Григорія Ващенка, 22-23 квіт. 2008 р. / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – Ч. 2. – С. 93–96.
340. Стельмахович М. Г. Виховний ідеал української народної педагогіки / М. Г. Стельмахович // Початкова школа. – 1994. – № 2. – С. 3–6.
341. Стельмахович М. Г. З історії українського шкільництва / М. Г. Стельмахович // Початкова школа. – 1992. – № 9–10. – С. 3–8.
342. Стельмахович М. Г. Концепція реформування педагогічної науки в українській державі / М. Стельмахович // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К. : Школяр, 1997. – С. 132–148.
343. Стельмахович М. Г. Педагогіка великого українця / М. Г. Стельмахович // Освіта. – 1998. – 8–15 квітня. – С. 2.

344. Степанов С. Обзорение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899–1905 гг.) / С. Степанов // Журнал министерства народного просвещения. – 1907. – № 2. – с. 73–122.
345. Стефанюк С. К. Етнопедagogічна концепція Г. Ващенко в сьогодні / С. К. Стефанюк // Український світ. – 1995. – № 4–6. – С. 34.
346. Стефанюк С. К. Осмислення національного педагогічного надбання / С. К. Стефанюк // Визвольний шлях. – 1997. – № 2. – С. 225–238.
347. Стогній І. П. Праця і мораль у спадщині Г. С. Сковороди / І. П. Стогній // Сковорода Г.: Дослідж., розвідки, матеріали: зб. наук. пр. / Акад. Наук України. Ін-т філос.; Упоряд.: В. М. Нічик, Я. М. Стратій. – К. : Наук. думка, 1992. – 382 с. – С. 44–58.
348. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення. Навчально-метод. Посібник / Б. М. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 336 с.
349. Сухомлинська О. В. Зарубіжний педагогічний досвід в Україні в 20- ті роки / О. В. Сухомлинська // Рідна школа. – 1992. – №2. – С. 3–7.
350. Сухомлинська О. В. Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 4. – С. 109–125.
351. Сухомлинська О. В. Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1998. – № 3. – С. 2–5.
352. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа. Вибрані твори: у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1980. – Т. 4. – С. 7–390.
353. Тамм А. Є. Державна політика в галузі освіти : курс лекцій / А. Є. Тамм, О. В. Радченко. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ "Магістр", 2006. – 116 с.
354. Теоретичні основи та актуальні проблеми сучасної дидактики: Навчальний посібник для педагогічних університетів. – Тернопіль : Ліком, 1997. – 222 с.
355. Тихоплав В. Ю., Тихоплав Т. С. Фізика вери / В. Ю. Тихоплав, Т. С. Тихоплав. – Санкт–Петербург : ИД "Весь", 2002. – С. 34.
356. Топіха А. Виховний ідеал у педагогічній спадщині Г. Г. Ващенко (1878–1967 рр.) / А. Топіха // Науковий часопис. — К., 2007. — Вип.1. — С. 64–69.

357. Ухвала Другого Конгресу Всеукраїнського педагогічного Товариства ім. Григорія Ващенка // Освіта. – 1998. – 4–11 лютого. – С. 1–2.
358. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. / Пер. з рос. За ред. О. І. Пискунова та ін. К. : Рад. школа, 1983. –Т. 1. – 488 с.
359. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. / Пер. з рос. За ред. О. І. Пискунова та ін. К. : Рад. школа, 1983. –Т. 2. – 359 с.
360. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К. : Голов. Ред. УРЕ АН Української РСР, 1973. – 600 с.
361. Хиллиг Г. Григорій Ващенко и Антон Макаренко: взаимоотношения двух Полтав. педагогов / Г. Хиллиг // Постметодика. – 2000. – № 1. – С. 49.
362. Хиллиг Г. Метаморфозы Г. Г. Ващенко : дополнит, штрихи к портрету укр. ученого, которому не удалось выйти из тени А. С. Макаренко / Гетц Хиллиг, Николай Оска. – Marburg, 2000. – 68 с. – (Opuskula Makarenkiana, № 23).
363. Хіллiг Г. „Мазепинець” Ващенко про „яничара” Макаренка: взаємини відомих українських педагогів / Г. Хіллiг // Рідна шк. – 1995. – № 6. – С. 69–74.
364. Хіллiг Г. Деякі штрихи до портрету Ващенка / Г. Хіллiг // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 52–55.
365. Чепiга Я. Ґрунтовні принципи нормальної школи / Я. Чепiга // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 3–7.
366. Черв’якова Н. І. Григорій Ващенко про використання досвідного методу в роботі з дітьми дошкільного віку / Н. І. Черв’якова // Освіта Донбасу. – 2003. – № 2. – С. 95–98.
367. Чэрнолу́ский В. Итоги общественной мысли в области образования / В. Чэрнолу́ский.– СПб. : [Б. и], 1906, – 79 с.
368. Шмельова Т. В. Григорій Ващенко і виховання естетичних почуттів молодших школярів / Т. В. Шмельова // Вісн. Житомир. пед. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир, 2004. – Вип. 14. – С. 42–44.
369. Штефан Л., Троцко А. Зв’язок соціальної педагогіки з іншими науками про людину (20-ті роки ХХ ст.). Історико-педагогічний альманах. 2012. Вип. 2. С. 18-21

370. Шукевич Ю. Проект системи освіти в самостійній Україні. Директор школи. 2015. №3 (99). С. 63-73
371. Юрій Л. Творець української національної педагогіки / Л. Юрій // Визвольний шлях. – 1977. – Кн. 7–8. – С. 932–934.
372. Яковець Н. І. Актуальні питання удосконалення навчального процесу в педагогічній спадщині Григорія Ващенка / Н. І. Яковець // Проблеми формування сучасного вчителя у вищій педагогічній школі : шляхи підвищ. пізнав. активності студ. пед. навч. закл. : наук.-метод. зб. – Ніжин, 1999. – С. 10–13. – Бібліогр. : с. 13 (4 назв.).
373. Ярема Н. Вивчаємо Ващенка / Н. Ярема // 10 років школи громадянства : до 10-ліття Пед. т-ва ім. Григорія Ващенка : зб. матеріалів / Пед. т-во ім. Г. Ващенка. – Львів, 2005. – С. 121.
374. International Standard Classification of Education. ISCED, 1997 / UNESCO. // [Електронний ресурс] : [офіційний сайт архіву документів ЮНЕСКО]. – Електрон. дані. – Режим доступу: www.uis.unesco.org/en. – Назва з екрана.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

375. Заява Н. А. Дмитрієва на губерніальному з'їзді Полтавської групи всеросійської спілки учителів та діячів по народній освіті про реформу народної школи на Україні. 20 листопада 1905 р. // Інститут рукопису ім. В.І. Вернадського. – Ф. 10. – Спр. 6609. – 4 арк.
376. Звіт про роботу Полтавського ІНО за 1923 р. // ДАПО. – Ф. 491. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5.
377. Лист міського голови Ромен // ДАСО.– Ф. 997.– Оп. 1.– Спр. 1414.– Арк. 235.
378. Матеріали про організацію Єдиної трудової школи України Народного Комісаріату Освіти УРСР // ЦДАВО України – Ф. 166. – оп.1. – спр. 388. – Арк. 5,25.
379. Навчальний план Полтавського ІНО на 1924–1925 рр. // ДАПО. – Ф. 491. – Оп.1. – Спр.8. – Арк. 123–130.

380. Наказ про призначення Г. Ващенка завкафедрою педагогіки Полтавського педінституту // Архів Полтавського державного педагогічного інституту. Накази директора з особового складу за 1940 р.— Наказ № 75 від 18 червня 1940. — С. 44.
381. Наказ про звільнення з посади професора керівника педолого— педагогічної кафедри Ваценка Г. Г. // Архів Полтавського державного педагогічного інституту. Накази директора з особового складу за 1934 р.— Наказ № 1 від 2 січня 1934р. — С.1.
382. Особистий лист Г.Г.Ваценка // ЦДАВО України. — Ф. 166. — оп. 12. — спр.1059 —арк. 1.
383. Особисті листи міністра народної освіти Н. Василенка й листи на його ім'я в справах освіти // ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — спр. 1. — арк. 1—26.
384. План управління народним просвещением на Украине // ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр.10. — Арк. 5.
385. Повідомлення про організацію літніх курсів Київським навчальним округом // ДАСО. — Ф. 961. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 218.
386. Повідомлення Управління Київського учбового округу // ЦДІА України. — Ф. 707.— Оп.299.— Спр.6. — Арк.164.
387. Повідомлення Управління Київського учбового округу // ЦДІА України. — Ф. 707.— Оп.299.— Спр.6. — Арк.167.
388. Повідомлення Управління Київського учбового округу // ЦДІА України. Ф. 707.—Оп.299.—Спр.6. — Арк.168—170.
389. Постанова Наркомосу УСРР // ЦДА України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8992. — Арк 6.
390. Про організація «Просвіти» // ДАСО.— Ф. 5600. — Оп. 1. — Спр. 22; спр.254
391. Про реорганізацію інститутів народної освіти // ЦДА України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 5980. — Арк 6,7.
392. Проекти, постанови і доповіді про організацію і структуру секретарства та Міністерства освіти УНР (вересень 1917 – 20 травня 1918) // ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 1.

393. Штат Полтавського педагогічного інституту 1942 р. // ДАПО. – Ф. Р–2318. –
Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2–4; Спр. 2. – Арк. 1.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО (<i>Тетяна ЛОГВИНЕНКО</i>).....	3
Розділ 1. ГРИГОРІЙ ВАЩЕНКО ЯК ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ І ДОСЛІДНИК ПРОБЛЕМ ОСВІТИ МОЛОДІ	6
1.1. Освіта як науково-педагогічна категорія.....	6
1.2. Освітня та громадсько-просвітницька діяльність Григорія Ващенко...	19
1.3. Історичні аспекти розвитку освіти в педагогічних поглядах науковця.	52
1.4. Григорій Ващенко про роль освіти у становленні молодого покоління	72
Розділ 2. СИСТЕМА ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА НА ОСВІТУ МОЛОДІ	90
2.1. Григорій Ващенко про основні аспекти освіти та навчання молоді.....	90
2.2. Обґрунтування Григорієм Ващенко теоретичних і прикладних питань змісту освіти та особливостей здійснення навчально-виховного процесу.....	112
2.3. Використання ідей Григорія Ващенко в сучасному освітньому просторі України.....	156
ВИСНОВКИ	172
ДОДАТКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Наукове видання

Гук Орест Васильович

**РОЗВИТОК ІДЕЙ ОСВІТИ МОЛОДІ
В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ
ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА**

Монографія

Друге видання, виправлене та доповнене

Підписано до друку 21.11.2025. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 14,2. Наклад 300. Зам. 356.

Надруковано у «Видавництво Людмила»

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 5303 від 02.03.2017

«Видавництво Людмила». 03148, Київ, а/с 115

Тел./факс: +380504697485, 0683408332.

E-mail: lesya3000@ukr.net